

Memòria Viva

7
2015

Publicació del projecte Patrimoni
del Programa d'Extensió Universitària. Universitat Jaume I de Castelló

peu

Universitat Jaume·I

Memòria Viva

Publicació del projecte Patrimoni
del Programa d'Extensió Universitària. Universitat Jaume I de Castelló

7
2015

Memòria Viva.
Publicació del projecte Patrimoni
del Programa d'Extensió Universitària.
Universitat Jaume I.

Fotografia de portada: XVII Mostra de l'Alcalatén (Costur). Autor: M. Cruz García

Servei d'Activitats Socioculturals
Vicerectorat de Cultura, Extensió Universitària
i Relacions Institucionals. Universitat Jaume I
Àgora. Universitat Jaume I
12071 Castelló de la Plana
Telèfon: 964 72 88 73
patrimoni-peu@uji.es

Edita: Servei de Comunicació i Publicacions
Correcció lingüística: Servei de Llengües i Terminologia

Imprime: Innovació Digital Castelló S.L.U.
ISSN: 1889-6359
Depòsit Legal: CS 161-2009

ÍNDEX

Pàg. 7 — Editorial
Ángel Portolés Górriz. Coordinador projecte Patrimoni. Universitat Jaume I

Pàg. 9 — Presentació
Wenceslao Rambla Zaragozá. Vicerector de Cultura, Extensió Universitària i Relacions Institucionals. Universitat Jaume I

Patrimoni. Laboratori d'Investigació del Patrimoni a les Àrees Rurals

Pàg. 11 — 01. Buscant una nova metodologia per a Patrimoni: l'Assemblea de Grups i el Taller Col·laboratiu Interdisciplinari #TCI
Ángel Portolés i Carla Torres

Pàg. 17 — 02. Els paisatges culturals com a motor de dinamització turística de les nostres comarques
Itinerantur

Projectes en el territori

Pàg. 23 — 3. Una aproximació social a la conservació i gestió del patrimoni rural dispers: Asociación El Cantal
Asociación el Cantal d'Altura

Pàg. 27 — 04. Entre moros i cristians. Les séquies de Cirat
Asociación Cultural las Salinas de Cirat

Pàg. 31 — 05. 244 anys d'ús dels acords de reg al Mas d'Avall de Costur
Grup d'estudi del patrimoni de Costur

Pàg. 35 — 06. Un any en el grup de patrimoni de Sot de Ferrer
Grupo del voluntariado local de Sot de Ferrer

Pàg. 39 — 07. Aproximació a la toponímia urbana de Vilanova d'Alcolea
Comissió de Patrimoni de Vilanova d'Alcolea

Pàg. 45 — 08. La vitivinicultura a Viver. Elaboració del vi en cubs
Grupo de recuperación de la cultura del vino en Viver

Pàg. 55 — 09. La vitivinicultira a Viver. La verema
Grupo de recuperación de la cultura del vino en Viver

En profunditat

Pàg. 62 — 10. reharq*: difusió divertida del patrimoni
Libe Fdez. Torróntegui

Pàg. 69 — 11. La recuperació de l'Escola del Canto, una realitat
Amics i Amigues del Canto. Benassal

Recerques

Pàg. 76 — 12. L'inici de la Línia XYZ a la Llosa i Almenara. Una aposta de posada en valor mitjançant l'educació i la participació ciutadana
Lara Cardona Fernández

Pàg. 82 — 13. «Espadàniques»: un exemple de dinamització 2.0
Equip Espadàniques

Pàg. 89 — 14. La Encina, cent anys de festes
Vanesa García López de Andújar i Gerardo García López de Andújar

Pàg. 94 — 15. L'Aljub de l'Alto de Pardanchinos (Andilla). Recuperació d'un sistema tradicional de captació i emmagatzematge d'aigua
Javier Hidalgo Mora

Pàg. 101 — 16. Re_descobrint el barri. Una experiència al centre històric de Villena
Xavier Laumain, Ángela López Sabater i Vanesa García López de Andújar

Pàg. 105 — 17. La senda dels cartoixans: De Valldecrist a Portaceli
José Ángel Planillo Portolés i Sixto D. Lozano Esteban

Pàg. 112 — 18. Mas de Moró, un testimoni arquitectònic de la societat rural del segle XIX congelat en el temps
Beatriz Sáez Riquelme, Àngel M. Pitarch Roig i Maria Pitarch Roig

Pàg. 119 — 19. L'estudi de l'arquitectura tradicional de Sant Joan de Moró com a punt de partida per al coneixement del patrimoni cultural
Beatriz Sáez Riquelme i Àngel M. Pitarch Roig

Pàg. 126 — 20. Recuperant l'espai lúdic valencià mitjançant les birles valencianes
Joan Josep Trilles Font

EDITORIAL

Ángel Portolés Górriz. Coordinador del projecte Patrimoni

Si haguérem de buscar una característica per a definir Patrimoni, el seu caràcter i forma de fer les coses, podríem dir que aquesta seria la seua flexibilitat i la seua capacitat orgànica per a adaptar-se a les necessitats que van sorgint des dels grups locals que donen sentit al projecte. Per a reformular-se amb tota la urgència que siga necessària perquè Patrimoni puga evolucionar en paral·lel a uns projectes cada vegada més experimentats i especialitzats.

Des de baix. Fomentant escenaris on l'horitzontalitat i la col·laboració són bàsiques per a la construcció d'una estructura sense claus ni lligams que impedisquen o dificulten la necessària i natural redistribució dels espais i dels esforços al voltant d'un territori compartit.

I com a punt de partida, la inestimable comprensió, aposta i risc del Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I (PEU-UJI) de Castelló, que ha fet possible que Patrimoni puga créixer en paral·lel als actors que han anat reunint-se en tots aquests anys al voltant del patrimoni cultural i el seu coneixement, estudi, reflexió i socialització.

Perquè Patrimoni és, en definitiva, un procés en revisió permanent. Per a no perdre's en els núvols. Per a adaptar-se i modelar-se millor. Per a no perdre el fil. Per a poder estar a l'altura dels grups locals que, des de cada un dels seus pobles, treballen per a conèixer i donar a conèixer el seu patrimoni cultural.

PRESENTACIÓ

Wenceslao Rambla Zaragozá.
Vicerector de Cultura, Extensió Universitària i Relacions Institucionals. Universitat Jaume I

Patrimoni és un projecte que va nàixer i ha anat desenvolupant-se dins del marc de l'Extensió Universitària del Servei d'Activitats Socioculturals de la Universitat Jaume I.

Des de la celebració de la primera Jornada d'Investigació del Patrimoni Cultural del projecte Patrimoni l'any 2006 i fins a la data, molts han sigut els grups i projectes que han participat i aportat les seues anàlisis, experiència i coneixements en aquesta línia de treball tan singular. Deu anys des que els grups de voluntaris locals, que a poc a poc anaven consolidant-se en el marc de la formació del PEU, demanaren a la Universitat un esforç extra per a dissenyar un espai de trobada més complex i estructurat des d'on poder visualitzar, projectar i canalitzar les seues accions i necessitats al voltant del seu ric patrimoni cultural.

Sense perdre la seua legitimitat, protagonisme i autoria. Sense interferències ni imposicions. En definitiva, a la manera PEU. I això, tant com projecte d'acompanyament perquè altres estudiosos i interessats puguen desenvolupar els seus somnis, com a projecte on recolzar-se i al qual poder acostar-se per a, des d'un pla horitzontal fer factible, a poc a poc, el traçat i la construcció de camins per a conèixer i donar a conèixer la importància, responsabilitat i significat del patrimoni.

I en paral·lel, i com a resultat i reflex de la progressiva evolució dels grups locals i de la seua contínua especialització, la reciprocitat. Reciprocitat entesa com el cúmul de coneixement generat des del territori i bolcat en el mencionat projecte. En resum, com a acompanyament del grup local a Patrimoni a partir d'aportacions i reflexions crítiques i constructives, a fi que el projecte estiga sempre en constant actualització. Plantejant, dia a dia, nous reptes per a poder atendre les necessitats dels grups i de noves interaccions que permeten fer un salt qualitatiu. I en això estem i continuem.

Wenceslao Rambla.

I com a bona mostra d'aquesta reciprocitat, el número 7 de *Memòria Viva* que teniu en les vostres mans. Construït en la seua essència més pura amb les aportacions dels grups locals de Patrimoni i que enguany ens acostarà les actuacions en matèria de coneixement i difusió del patrimoni cultural dutes a terme a Altura, Cirat, Costur, Sot de Ferrer, Vilanova d'Alcolea i Viver.

Junt amb la participació dels Grups, en Memòria Viva trobarem també un capítol sobre la nova metodologia de Patrimoni i els articles que recullen les ponències de la IX Jornada d'Investigació del Patrimoni de juliol de 2014 de Libe Fernández Torróntegui sobre el seu projecte de difusió divertida del patrimoni *rearq i la campanya de micromecenatge per a la recuperació de l'Escola del Canto de Benassal per part de l'associació Amics i Amigues del Canto.

Finalment, el tercer bloc de la revista està format per una selecció de les investigacions presentades a la convocatòria pública d'articles sobre patrimoni cultural del projecte.

La suma de tots aquests esforços constitueix una excel·lent finestra des de la qual podem conèixer, de primera mà, experiències reals en el territori i al voltant del patrimoni cultural.

01. Buscant una nova metodologia per a Patrimoni: l'Assemblea de Grups i el Taller Col·Laboratiu Interdisciplinari #TCI

Ángel Portolés i Carla Torres. Patrimoni. Universitat Jaume I

Patrimoni s'estructura com un espai al qual accedir i des del qual compartir recursos i esforços. Un sistema flexible en què la recerca de punts de trobada i moments de reflexió és constant. Per a poder atendre les demandes i preocupacions sorgides des del territori i poder donar resposta. I perquè, al seu torn, aquestes solucions vagen més enllà: siguen coneixement compartit i puguen ser utilitzades i adequades per altres grups locals.

Assemblea de Grups de Patrimoni en la IX Jornada d'Investigació del Patrimoni Cultural realitzada en la Llotja del Cànem. Seu de la Ciutat de la Universitat Jaume I de Castelló el 19 de juliol de 2014.

Patrimoni es defineix, a més de com un projecte d'acompanyament d'iniciatives en el territori sobre patrimoni cultural, com un espai horitzontal per a l'anàlisi, estudi i provatura de metodologies de participació i socialització del patrimoni cultural. Com un laboratori en què les interaccions sorgides provoquen canvis. Evolucions. Nous marcs des dels quals treballar i des dels quals repensar un projecte per definició, inquiet.

I en el marc d'aquestes accions encaminades a la reflexió interna del projecte, la presentació i desenvolupament de dos espais des dels quals treballar l'evolució i redefinició metodològica de Patrimoni: l'Assemblea de Grups i el Taller Col·laboratiu Interdisciplinari de Viver - TCIViver.

1. L'Assemblea de Grups (cosmovisió Patrimoni)

El passat mes de juliol de 2014 i en el marc de les IX Jornades d'Investigació del Patrimoni Cultural, es va programar una activitat amb els grups per a, entre tots, avaluar de manera proactiva la bastida actual del projecte i reflexionar conjuntament per a definir i millorar l'estructura, organització, desenvolupament, plantejament, programació, avaluació, etcètera, de Patrimoni a curt, mitjà i llarg termini.

L'Assemblea de Grups de Patrimoni es defineix com un fòrum obert, periòdic i continu de participació. Com un espai per a la reflexió conjunta que permet al projecte polsar el seu estat i així detectar possibles carències o necessitats i se suma a altres punts de trobada existents de caràcter local com són les trobades, assessoraments i tutories als grups de Patrimoni.

L'objectiu d'aquesta sèrie de trobades és consensuar accions i moviments que ens porten a una revisió de l'estructura del projecte perquè puga evolucionar en consonància a les necessitats i reptes que plantegen actualment els grups de Patrimoni en concret i el territori en general.

Fruit d'aquesta primera assemblea, en la qual es va plantejar com a punt de partida la doble pregunta "A curt i mitjà termini, quin projecte Patrimoni tens en el teu cap? Com t'agradaria que fóra?" els grups van presentar les seues reflexions i, amb aquestes, es van consensuar unes conclusions a manera de síntesi de les aportacions realitzades:

Patrimoni des dels grups del projecte[1]

Els grups de Patrimoni considerem fonamental la importància de l'acompanyament dels projectes que van sorgint, la consolidació dels grups existents i la progressiva incorporació de nous projectes.

El patrimoni ha d'estar íntimament relacionat amb les necessitats actuals plantejades en el territori (patrimoni com a recurs per al desenvolupament) per a generar dinàmiques d'identificació, pertinença i compromís amb el seu patrimoni cultural i ha de ser compartit amb la població amb especial atenció als joves (per exemple, alumnes d'instituts, formació professional…).

En tot aquest recorregut, destaquem la importància d'aprofitar la figura de la coordinació del projecte com a representant de la Universitat per a poder establir converses i adquirir compromisos amb les autoritats locals que garantisquen el desenvolupament i continuïtat dels projectes dels grups de Patrimoni.

També ressaltem la importància d'acostar els projectes dels grups de Patrimoni a la Universitat perquè es puguen establir relacions de cooperació, investigació i treball entre ambdós àmbits (per exemple, amb treballs de final de grau, pràctiques…).

Un dels pilars fonamentals del projecte és la definició de punts de trobada. En aquest apartat destaquem la importància de fomentar espais on fer posades en comú de materials, metodologies, problemàtiques… i en la definició d'un "banc d'idees" en què dipositar tot aquest coneixement i al qual poder accedir.

Seguint amb els punts de trobada, els grups considerem la importància de les visites tècniques com a espai de reflexió coneixement i debat sobre el patrimoni cultural i proposem elevar el nombre de visites tècniques al llarg de l'any per a conèixer insitu el treball que realitzen els grups de patrimoni i la seua evolució i com a espai de relació entre els integrants dels diferents grups (i així no limitar-ho a una única jornada anual a Castelló, al juliol).

Pel que fa a la difusió de Patrimoni i dels grups i les seues activitats incidim en la importància de l'ús i difusió de continguts mitjançant les xarxes socials i la utilització de gravacions en vídeo i la participació en televisions i ràdios locals, comarcals i provincials que ens ajuden a difondre el nostre treball. En aquest sentit, considerem i valorem el suport en la producció i maquetació de publicacions, díptics, panells, etcètera.

Caldria considerar la possibilitat de disposar d'un canal propi en Youtube per a penjar els vídeos de tots els grups (a més de la pàgina de Patrimoni) perquè estiguen disponibles per a la gent interessada.

8 d'octubre de 2014

A partir d'aquestes conclusions, des de Patrimoni s'ha treballat per a donar resposta a les necessitats plantejades. Pràcticament un any després d'aquest document, aquesta revisió ha cristal·litzat en:

El reforç de la presència i difusió de Patrimoni. Des del projecte i respecte als apunts de l'Assemblea de Grups hem continuat el nostre treball per a reforçar la presència de Patrimoni en les xarxes socials *(Twitter - @peuuji i #patrimoniuji i Facebook)* a partir de continguts generats en les pàgines web tant del projecte com del PEU-UJI. A aquesta difusió sumem la presència de Patrimoni en congressos com ara el II Congrés Internacional d'Educació Patrimonial (Madrid. Octubre de 2014) i el I Congrés Comarcal Valencià d'Arquitectura Tradicional i Patrimoni Monumental – *TRADIArq* (Alpuente. Abril de 2015). Respecte a la creació d'un espai on recollir materials videogràfics, Patrimoni ha incorporat el seu fons audiovisual, que inclou arxius de les jornades i activitats del projecte, en el canal de Youtube del Programa d'Extensió Universitària – PEU, proporcionant a Patrimoni una major visibilitat, presència i solidesa.

Pràctiques de grau. En el primer semestre de 2015 hem comptat amb una alumna que ha realitzat les seues pràctiques del grau en Història i Patrimoni en Patrimoni. Com no podia ser d'una altra manera, les pràctiques s'han plantejat seguint la idiosincràsia del projecte i les característiques de la seua participació han sigut resultat d'una convocatòria dirigida als grups locals perquè, en el marc

1 Document publicat al web de Patrimoni el 8 d'octubre de 2014. http://patrimoni.peu-uji.es/index.php/ca/noticies/645-cosmovisio-patrimoni-patrimoni-des-dels-grups-del-projecte

Reunió amb la Comissió de Patrimoni de Vilanova d'Alcolea per a definir la participació de Carla Torres, alumna en pràctiques del Grau en Història i Patrimoni de l'UJI.

El Grup de Viver explica el seu projecte als participants del Taller Col·laboratiu Interdisciplinari de Viver.

dels seus projectes, presentaren les seues propostes per a allotjar la nostra alumna. Una vegada presentades les sol·licituds i analitzades, Carla Torres ha participat en els grups de Vilanova d'Alcolea (anàlisi de l'arxiu municipal) i de Viver (anàlisi i propostes de la Jornada Col·laborativa TCI de Viver).

La importància d'implicar els joves. Al juny de 2015 hem començat una sèrie de contactes amb el CEIP Historiador Diago de Viver per a vincular el patrimoni cultural local i l'escola a partir de la definició d'un projecte que unisca el treball realitzat pel Grup de Recuperació de la Cultura del Vi de Viver amb la programació del col·legi a partir del pròxim curs 2015/16. Junt amb l'objectiu directe de donar a conèixer el patrimoni a la població a partir de la seua aproximació als escolars amb el conegut efecte multiplicador positiu que aquests exerceixen, des de Patrimoni pretenem que tot el coneixement generat siga recollit, conegut i compartit per la resta de grups perquè tinguen la possibilitat d'iniciar accions d'aquest tipus en les seues poblacions.

2. El Taller Col·laboratiu Interdisciplinari de Viver - #TCIViver

A l'estiu de 2014, el Grup de Recuperació de la Cultura del Vi de Viver va plantejar, en una de les seues tutories periòdiques, el futur del seu projecte una vegada finalitzada la tasca d'inventariar i documentar el patrimoni material i immaterial cultural del vi. Aquesta reflexió es va sumar a les conclusions plantejades en l'Assemblea de Grups realitzada en la IX Jornada d'Investigació del Patrimoni i va posar de manifest la necessitat dels grups de "*conèixer insitu el treball que realitzen els grups de patrimoni i la seua evolució"* i recull la importància de vincular les visites tècniques als projectes *"com a espai de relació entre els integrants dels diferents grups".*

El Taller Col·laboratiu Interdisciplinari (TCI) ha sigut el resultat de la demanda dels grups locals de Patrimoni per a aprofitar els espais de trobada i poder treballar sobre el present i el futur dels projectes. Es tracta una jornada de treball que, en la seua primera edició, ha sigut organitzada pel grup de Viver amb l'acompanyament de projectes de Patrimoni i amb la col·laboració de l'Ajuntament de Viver.

Es pretén analitzar de manera participativa i horitzontal el projecte de recuperació del patrimoni cultural tradicional del vi que s'està duent a terme des de 2013. L'objectiu ha sigut iniciar un procés de participació que es prolongue en el temps i del qual sorgisquen plantejaments, recomanacions i iniciatives a mitjà i llarg termini pel que fa a la socialització, interpretació, museïtzació, comunicació, difusió, etcètera, del projecte que han iniciat.

2.1. Participants

Un dels punts de partida del TCIViver va ser buscar un mosaic de participants que, des de la seua experiència o vinculació amb el Grup de Viver, pogueren analitzar el projecte per a oferir al grup diferents apunts, recomanacions i propostes.

En el Taller de Viver, els actors van ser els membres del grup local de Patrimoni que, junt amb representants del teixit associatiu i grupal del municipi, van aportar la visió més pròxima i interna del projecte i del seu context. Junt amb aquesta visió, es va buscar tota una sèrie d'aportacions externes, i per a això es va buscar la participació, d'una banda, de tota una sèrie de

professionals en l'àmbit del patrimoni cultural i, d'una altra, dels grups locals del projecte Patrimoni. Els uns i els altres van contribuir amb les seues reflexions a dibuixar una panoràmica completa i complexa de Viver i el seu projecte.[2]

2.2. La preparació del #TCIViver

La celebració del Taller Col·laboratiu Interdisciplinari va comptar amb una fase primera de preparació formada per reunions entre Patrimoni i el Grup per a planificar tota una sèrie de trobades i contactes previs amb els diferents participants en el taller: reunions amb representants d'associacions culturals i AMPA del Col·legi Historiador Diago de Viver, contactes —tant per via telefònica com per correu electrònic— amb els grups locals de Patrimoni i amb el grup d'especialistes en gestió, comunicació i patrimoni cultural.

Una part molt important de les trobades prèvies al Taller es van portar a terme en la xarxa social Twitter, on es van programar una sèrie de trobades entre el grup d'especialistes i en les quals van participar tots aquells que van voler fer-ho per a parlar sobre el projecte de recuperació de la cultura del vi de Viver, l'organització de les jornades i la seua avaluació.[3] Per a poder integrar totes les aportacions es va crear i va difondre l'etiqueta #TCIViver. La intensa activitat que es va generar al voltant d'aquest *hashtag* va ajudar a la difusió i socialització d'aquest esdeveniment. A través de Twitter els participants en el taller van anar donant dades i enllaçant els seus *tweets* amb notícies relacionades amb el que es discutia durant el desenvolupament de les jornades. Aquesta ferramenta no sols va permetre difondre els avanços del grup, sinó que a més va permetre, a qui volguera, formar part del projecte, involucrar-s'hi, realitzar aportacions, suggerir propostes i solucions. En definitiva: viure de primera mà el que estava passant.

Totes les contribucions realitzades i tots i cada un dels debats i propostes sorgits van ajudar a definir i armar les jornades i tot plegat suposa una mostra més del caràcter horitzontal i de xarxa distribuïda del projecte Patrimoni.

2.3. Les Jornades #TCIViver (7 i 8 de novembre de 2014)

Les Jornades presencials dels dies 7 i 8 de novembre es van plantejar com una activitat immersiva en la qual els participants (teixit associatiu de Viver, especialistes i representants d'altres grups locals de Patrimoni) van poder conèixer i comprendre el projecte, les seues característiques i complexitats de primera mà. I per a això, les Jornades es van programar amb tota una sèrie de trobades, visites tècniques i taules de treball dissenyades per a generar coneixement que poguera ser utilitzat pel Grup de Viver.

La definició de dos dies va permetre destinar una primera jornada a la interacció directa entre el grup de Viver i el grup d'especialistes externs. Un dels moments centrals de la jornada van ser les taules de treball. Cada taula va treballar de manera independent a partir d'un primer guió obert sobre característiques, problemàtiques i reptes del projecte del vi de Viver. Els resultats de cada una de les taules van ser compartits i debatuts amb el conjunt de participants en la segona jornada en què ja estaven presents tots: Grup de Viver, teixit associatiu, especialistes, grups locals de Patrimoni i participants.

Molts van ser els aspectes tractats del projecte de Viver al voltant de les seues característiques i d'un dels seus reptes principals: la necessitat de sensibilitzar la població per a l'atenció i la posada en valor del patrimoni. En línies generals, en les jornades es van tractar la necessitat d'aproximar al patrimoni cultural de Viver als veïns de la població, els problemes a què s'enfronta el grup i les seues propostes i accions possibles per a solucionar-les. Els temes inicials es van centrar, en primer lloc, en la situació i propostes entorn dels cups.

Taules de treball en el TCI Viver.

2 El grup d'especialistes invitat estava format per: María Cervera - @mariazcervera, Mónica García i Javier Rubio - @comocrearh, Teresa Marín - @lacolectivalab, Ángel Portolés - @angelportoles, Carme Rodríguez - @carmemix, Enrique Salom - @EnriqueSalom y Eugeni Trilles - @escarbat79. Per a conèixer millor aquest grup i els seus projectes: http://patrimoni.peu-uji.es/index.php/ca/noticies/653-taller-col-laboratiu-de-viver-buidant-incognites

3 Conclusions de les trobades tuiteres: #TCIViver 1 http://patrimoni.peu-uji.es/index.php/ca/noticies/661-prueba-2 #TCIViver 2 http://patrimoni.peu-uji.es/index.php/ca/noticies/667-la-suma-de-totes-les-parts-resum-de-la-trobada-tciviver-2 #TCIViver 3http://patrimoni.peu-uji.es/index.php/ca/noticies/671-a-poc-a-poc-i-amb-bona-lletra-resum-de-la-trobada-tciviver-3

Sessió de música experimental dins del cup de vi com a exemple de nou ús del patrimoni.

Visita al patrimoni de Viver.

Dels més de 70 cups localitzats pel Grup, destaquem el cup situat al carrer de la Rocha Palmera. Aquest cup, de propietat municipal, ha sigut el primer que s'ha netejat i consolidat i en aquests moments s'estan plantejant usos futurs. Algunes accions al voltant del cup de la Rocha Palmera ja han sigut definides, com ara la construcció d'un abancalament tradicional en un dels laterals per a plantar vinya i l'altre mantenir-lo com a espai diàfan en què projectar accions i activitats diverses.

Junt amb el cup de la Rocha Palmera, que per la seua monumentalitat i entorn es tracta sens dubte d'un dels elements sobre els quals s'ha d'intervenir més clars, destaquem les agrupacions de cups de Las Eras Bajas, el cup de La Chana i la zona de San Miguel que pels seus cups, els seus bancals de vinya, el seu brollador i la seua ermita, es converteix en una de les àrees més interessants per a explotar. Per a la introducció d'aquests cups dins de possibles activitats culturals es proposa la implicació dels titulars en el projecte.

Un altre dels temes tractats en les taules va ser el de la documentació immaterial. Es tracta de tot el patrimoni relacionat amb el vi que queda en la memòria i costums dels habitants de Viver, que és ben nombrós: l'ús dels cups encara que siga amb altres finalitats, el refranyer, l'ús d'expressions relacionades amb la cultura vitivinícola, la gastronomia..., són molts els romanents de cultura immaterial que perduren en la localitat. L'activitat del grup de Viver ja ha actuat per a documentar aquest patrimoni immaterial mitjançant la realització d'entrevistes orals que han realitzat a membres interns i externs del grup. I seguint amb aquest tema, la relació entre la cultura immaterial del vi amb el patrimoni arquitectònic com ara, per exemple, l'ús que s'ha donat als cups particulars al llarg d'aquests cent anys d'abandó de la cultura vitivinícola viverenc.

2.4. Detectant conflictivitats

Al costat de tot el conjunt de reflexions al voltant del patrimoni material i immaterial de la cultura del vi, en les taules de treball també es van analitzar algunes de les principals conflictivitats presents en la població i al voltant del projecte per a visibilitzar-les i tenir-les en compte.

La primera és la relació difícil entre els dos nuclis urbans que constitueixen el municipi —Viver i Herragudo. Aquesta conflictivitat dificulta l'avanç per la falta de comunicació i ens alerta de la necessitat de començar a estructurar d'una forma més inclusiva el projecte perquè arribe a tothom.

L'altre punt assenyalat i comentat van ser els cups i la seua titularitat. Els cups de vi han perdut la seua funció original d'emmagatzemar vi i molts s'han conservat per la definició dels propietaris d'altres usos: graner, magatzem, cotxera, habitació, rebost, etc. La majoria dels cups són de propietat privada i qualsevol acció ha de comptar amb el seu consentiment i participació. I per a això és fonamental que els propietaris coneguen i valoren el que tenen i que des de l'Ajuntament se'ls plantege ajudes per a poder mantenir, cuidar-los i donar-los a conèixer. En definitiva, perquè al propietari li resulte atractiu tenir i mantenir un cup.

Actualment, els cups no tenen protecció i per a aconseguir-la es necessita la unió i cooperació de tots els veïns —col·laboració que encara no existeix plenament. Per això es

considera necessari introduir en l'agenda política del poble el tema del patrimoni. Del que es tracta, d'aquesta manera, és de crear consciència patrimonial entre els veïns de Viver i d'acostar i vincular la cultura vinícola a les generacions que no l'han coneguda.

2.5. La importància de donar a conèixer el projecte a tots

Per a aconseguir la sensibilització dels veïns de Viver i crear consciència entre tots i aconseguir la unió necessària per a dur a terme el projecte, es va destacar la importància d'implicar i sumar al projecte als veïns dels dos nuclis de la població (Viver i Herragudo) i la importància d'establir col·laboracions i projectes comuns amb el col·legi, l'institut i l'EPA, així com amb grups locals organitzats com ara la banda de música, la coral, els joves, etcètera, com a punt de partida per a dur a terme accions destinades a integrar tota la població en el projecte i en la progressiva identificació del municipi amb el seu patrimoni cultural.

Junt amb l'avaluació i progressiu treball amb les idees que han sorgit en les Jornades de Viver, el grup de recuperació de la cultura del vi continuarà desenvolupant el seu projecte per al coneixement i difusió del patrimoni material i immaterial del vi i, en aquest sentit, el 28 de febrer de 2015, es va realitzar una activitat en col·laboració amb el col·legi Historiador Diago de Viver de plantació de vinya als voltants de Rocha Palmera com a mitjà per a difondre el patrimoni i la cultura del vi entre els escolars, i en el curs 2015/16 començarà la col·laboració entre el Grupo de Viver i el col·legi per a introduir el patrimoni cultural local en el seu projecte pedagògic.

3. Definint una nova metodologia per a Patrimoni

Tant l'Assemblea com el TCI són interpretacions a les demandes sorgides des dels grups locals del projecte Patrimoni. Interpretacions consensuades entre les distintes parts i treballades perquè el resultat s'acoste a la resolució del repte plantejat des del territori.

I en el centre de tot, la col·laboració. Braç a braç. Perquè el resultat és major que la suma de les parts. I per tot açò, l'objecte final ha de ser establir les bases per a introduir en cada una de les activitats del projecte, una metodologia col·laborativa al servei dels grups que se sume al procés de construcció de cada un dels projectes locals de Patrimoni i des de la qual es plantegen propostes, recomanacions, tensions i conflictes com a elements imprescindibles en la bastida, construcció i revisió del camí recorregut.

I en aquesta col·laboració com a idea-força, la necessitat que siga una fórmula oberta. En construcció. I així assegurar-nos que el pròxim TCI o la pròxima Assemblea responguen, de la millor manera possible, a les necessitats reals i concretes plantejades. Fugint de readaptacions i de receptes tancades que encotillen. Perquè cada grup té les seues característiques i el seu ritme. Els seus ingredients. Perquè cada grup és únic.

Jornada de plantació de vinya amb la participació d'alumnes de primària del Col·legi Historiador Diago de Viver.

02. Els paisatges culturals com a motor de dinamització turística de les nostres comarques

Itinerantur

El paisatge és el resultat de segles i segles d'interacció entre els elements vius (plantes, animals, fongs, bacteris) i no vius (roques, aigua, aire) del nostre entorn. És el resultat també de la coevolució d'aquests elements i de l'evolució d'aquelles interaccions. Els humans, per tant, també hem sigut agents del modelatge dels nostres paisatges, sobretot en el Mediterrani –regió del planeta habitada i transformada durant milers d'anys.

Un inigualable paisatge mediterrani vist des del castell de Xivert (Alcalà de Xivert, Baix Maestrat).

Hem de ser conscients que formem part del paisatge que ens envolta, del qual obtenim, en cada instant, milers de dades, la majoria de les quals, imperceptibles. El paisatge és el nostre hàbitat (és a dir, el conjunt d'elements que ens permet viure) i el nostre comportament altera la seua forma, el seu aspecte, la seua estructura interna i la seua imatge externa.

El paisatge és, segons la nostra opinió i segons la nostra experiència professional, un importantíssim actiu patrimonial i, per tant, susceptible de ser aprofitat responsablement per una comunitat local per a generar un potencial atractiu turístic que ajude a dinamitzar l'economia del municipi o la comarca. Aquesta és la idea que desenvoluparem al llarg de les línies que segueixen.

Paisatge cultural en procés de desaparició en la Serra d'en Galceran. La vegetació mediterrània va cobrint a poc a poc les empremtes culturals: murs de pedra seca, antics cultius de secà, bancals…

Paisatges culturals: el mosaic territorial

Un paisatge cultural és un paisatge natural transformat per un grup cultural. La cultura (és a dir, el grup humà que l'habita) és l'agent transformador, i l'àrea natural és el medi físic en què aquests canvis tenen lloc.

Quan caminem per les nostres comarques, quan eixim dels nuclis habitats i alcem la mirada en algun punt que triem com a mirador, el que en la majoria de casos estem veient és un bell i complex paisatge cultural: terres de secà, fruiters, regadius, masies, hortes, basses, retalls de bosc de ribera, poblats i despoblats, pinedes, matolls, camps abandonats… És un vertader mosaic compost de diferents peces, un trencaclosques territorial que, entre altres coses:

- ens dóna una idea molt clara de la gran varietat d'organismes que podem trobar-hi, que concorda amb l'enorme biodiversitat que atresora l'ecoregió mediterrània;
- és clau per al moviment de les espècies vegetals i animals entre diferents espais -protegits per llei o no-, és a dir, que pot funcionar com a corredor ecològic;
- ens parla de l'adequada o problemàtica gestió passada, present i futura dels nostres paisatges culturals; i, sobretot,
- és "una acumulació canviant d'empremtes", com deia en una ponència el doctor en arquitectura Julián Esteban, "un lloc de memòria" que dóna recer a part de la nostra història, costums, tradicions, al nostre entendre la vida i apropiar-nos del territori.

Per tot això i per més coses, cal ressaltar la immensa importància de mantenir viu i divers aquest mosaic -eminentment agrari en el nostre cas particular i que en ecologia del paisatge es coneix com a matriu del territori-, tant per motius pràctics (per exemple, com més diversitat de cultius més seguretat i sobirania enfront de plagues, sequeres, gelades, incendis…) com per al manteniment de la diversitat de fauna i flora associada als cultius i del paisatge que ha marcat les nostres vides.

Ací és on sorgeix un greu problema: com es pot mantenir viu un paisatge cultural antic, biodivers, valuós… si avui ningú o quasi ningú l'habita? Dit d'una altra manera, com es pot aconseguir que un nombre suficient de persones vulga quedar-se a viure als nostres paisatges culturals perquè continuen sent, de fet, paisatges culturals? Des d'Itinerantur pensem que, correctament i participativament planificada, l'activitat turística és una resposta molt factible, que pot ser aquesta la via per a compatibilitzar desenvolupament econòmic equilibrat amb conservació i millora del nostre medi natural-cultural.

El turisme responsable

Segons tots els indicadors, les noves tendències turístiques alternatives al turisme de sol i platja massificat -com ara el turisme cultural, el turisme actiu i el turisme de naturalesa- mostren clares tendències a l'alça. Hi ha també una creixent sensibilitat dels turistes respecte de l'estat en què es troben els medis natural i cultural que rodegen als seus llocs de vacances.

En aquest context, el *turisme responsable* es podria considerar com un conjunt d'iniciatives que aposten pel turisme local, assossegat, de naturalesa i cultura, que vertaderament dinamitzen a la població del lloc que es visita perquè siga aquesta la que decidisca com vol que el foraster conega la seua terra. Porta implícit, a més, un compromís amb el desenvolupament equilibrat de les societats locals perquè tots puguem disfrutar sempre dels paisatges en bon estat de conservació que encara ens queden.

Els seus principis bàsics els va enunciar en 2002 l'investigador Harold Goodwin a Ciutat del Cap (Sud-àfrica) durant la Primera Conferència Internacional sobre Turisme Responsable en els Llocs de Destinació:

- Minimitza els impactes negatius sobre el medi ambient, la societat i la cultura.
- Genera més beneficis econòmics per a la població local i, millorant les condicions laborals i l'accés a la indústria, millora el benestar de les comunitats receptores.
- Involucra la població local en la presa de decisions sobre la seua vida i els seus estils de vida.
- Contribueix positivament a la conservació del llegat natural i cultural i al manteniment de la diversitat mundial.
- Proveeix experiències més plaents als turistes a través de connexions més profundes amb la població local, i una millor comprensió de la cultura local i dels seus problemes ambientals.
- Permet l'accés de persones amb discapacitats físiques.
- És culturalment sensible, promou el respecte entre turistes i poblacions locals.

En resum, el turisme responsable és una eina que pot ajudar a la conservació del nostre patrimoni natural i cultural a través de la seua posada en valor de cara als visitants, i pot posar fre al despoblament que pateixen les nostres comarques interiors mitjançant l'activació socioeconòmica del lloc de destinació.

El patrimoni natural-cultural com a actiu turístic de primer ordre

Perquè una destinació puga ser considerada com a turística fa falta, en primer lloc, l'existència d'elements del medi humà o natural que atraguen els visitants. En el cas mediterrani la primera cosa que se'ns ve a la ment són les platges i el bon clima. Però el model turístic basat en aquests factors, preponderant des de meitat del segle XX, està arribant a la seua fase de saturació, si no és que ja hi ha arribat. Existeixen fins i tot dins de la Unió Europea destinacions de sol i platja més verges, més exòtiques, més barates… que les nostres malmeses costes, les quals, inevitablement, absorbiran cada vegada a més nombre de turistes.

Turistes de naturalesa i cultura practicant, encara que potser no ho saben, turisme responsable.

Així, les comarques (interiors o costaneres, tant se val) que encara conserven paisatges plens de patrimoni natural en bon estat de conservació tenen una oportunitat molt bona de posar-se en valor a fi de dinamitzar les economies locals aprofitant el creixent nombre de persones interessades en el turisme alternatiu al de sol i platja. És més, tenen l'oportunitat de no cometre els errors que s'han comès en altres parts del nostre territori on, desgraciadament, una capa d'asfalt o de turistes en massa ha cobert els importants recursos naturals que posseïen.

Un dels autors ensenya a un grup de visitants l'antiga sénia hidràulica de Marimon, immersa en l'incomparable paisatge del mar d'oliveres de Canet lo Roig (Baix Maestrat).

A més, i com sempre diem en Itinerantur, en el medi mediterrani naturalesa i cultura sempre van agafats de la mà: no es pot entendre el nostre paisatge sense la intervenció ancestral de l'ésser humà per al seu aprofitament, de la mateixa manera que els nostres costums s'han adaptat a les característiques naturals del nostre territori. Murs, bancals, séquies, basses, masies, hortes, camins empedrats, barraques, molins, abeuradors… omplin els nostres paisatges culturals fins on arriba la vista i atorguen als nostres municipis un immens valor sumat a la importància ambiental dels nostres ecosistemes súper biodiversos.

La necessària participació pública en la dinamització turística

Segons els criteris del turisme responsable, el següent pas per a aconseguir una destinació turística en què prime la qualitat enfront de la quantitat i que siga sostenible ecològicament, culturalment i econòmicament, és la voluntat de la població local perquè siga així. Una vegada s'aconsegueix, fa falta una autèntica planificació pública de l'activitat turística basada en aquesta mateixa voluntat de la població local de posar a disposició dels visitants els paisatges del seu municipi i els seus recursos naturals i culturals. I per a això, segons la nostra opinió, és aquesta mateixa població local la primera que ha de conèixer en profunditat el seu patrimoni natural i etnològic per a sentir-lo realment com propi, estimar-lo i poder decidir amb criteris sòlids com, quant i cap a on vol que evolucione; si vol conservar-lo com està o no; si el necessita per a sobreviure i/o pot destinar-lo, al contrari, a l'oci saludable de les seues gents; si el que vol és transformar-lo per a retornar-li formes i usos perduts o adaptar-lo a nous usos respectuosos o no amb la diversitat cultural i biològica local… Hi ha, al cap i a la fi, tota una sèrie d'opcions que, depenent sempre del marc legal vigent i d'altres condicionants externs, han d'estar en mans de la voluntat de la població, la qual és l'artífex principal dels nostres paisatges actuals.

L'extracció del suro en les suredes del Parc Natural de la Serra d'Espadà és una forma sostenible d'aprofitament dels recursos naturals i una força ancestral de transformació del medi en un paisatge cultural.

La Interpretació del paisatge com a eina per a la dinamització local

> *La interpretació és l'art d'explicar al públic el caràcter d'un lloc, especialment als visitants casuals, de manera que prenguen consciència del significat del lloc que visiten i desenvolupen el desig de conservar-lo*. (Countryside Commission for Scotland)
>
> *La interpretació consisteix a ajudar a enamorar. El patrimoni natural i cultural necessita ser estimat. En aquest sentit, no hauria de molestar els intèrprets ser titllats d'alcavots, d'amables alcavotes ocupades a descobrir al visitant els més secrets atractius, les més dissimulades virtuts de l'espai –Parc Natural, conjunt històric, ecomuseu, etc.– que interpreten*. (Miguel Delibes de Castro)

Un moment del desenvolupament del nostre taller d'Iniciació a la interpretació del paisatge municipal per a la seua millora i conservació, a Costur (l'Alcalatén).

Un dels participants del grup de voluntaris de Sot de Ferrer explicant a la resta el funcionament d'un antic forn de calç.

No són necessàries més explicacions sobre què i per a què és la Interpretació del paisatge. És més, creiem fermament i sabem –perquè a això ens dediquem, de fet, en cos i ment– que acostar la Interpretació del paisatge a la població local perquè conega, senta com propi, estime i vulga conservar el seu patrimoni, formant-la fins i tot perquè siga aquesta mateixa població la que després interprete el seu paisatge davant els visitants de la localitat, és indispensable per a la posada en valor del patrimoni natural i cultural de forma sostenible i per a la seua correcta gestió en el marc d'una activitat turística participativa i responsable.

Un exemple pràctic sorgit de la nostra experiència:

Dins del Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I de Castelló, en el Projecte Patrimoni, Itinerantur participa amb un taller d'Iniciació a la interpretació del paisatge municipal per a la seua millora i conservació. Consisteix a fer que els assistents, normalment un grup consolidat de voluntàries i voluntaris del municipi amb interès a conèixer i donar a conèixer el patrimoni local, descobrisquen les característiques més excel·lents del seu paisatge (els "coms", els "per quès") i es plantegen què volen d'aqueixos paisatges en un futur: volen un paisatge segur, divers, estèticament bell, resilient, productiu, habitable, agradable?

Després d'una breu introducció general sobre els conceptes més necessaris per a començar a entendre el paisatge com quelcom més que la suma de les seues parts, seguida d'un recorregut per les unitats paisatgístiques més determinants de la naturalesa local on els excursionistes van prenent notes del que consideren més important –vegetació, fauna, geologia, hidrologia, antropització…–, es realitza una posada en comú participativa on és el grup el que parla i proposa accions per a millorar, restaurar, conservar i tornar a posar en valor el seu territori. Perquè no ens enganyem: tots hem pensat moltes vegades en el que ens agradaria que el nostre entorn ens oferira (físicament o emocionalment), i moltes vegades només fa falta compartir-ho amb els altres per a adonar-nos que hi ha voluntats clarament comunes.

Les garroferes de Sot de Ferrer:

Els éssers humans som molt xicotets geològicament parlant. Portem habitant la Terra tan sols unes quantes mil·lèsimes de tot el temps d'existència del planeta. Això fa que no puguem avaluar en la seua justa mesura el pas del temps i els canvis que es produeixen en el nostre hàbitat. En aquest sentit, ocorre que la gent del lloc està massa acostumada a la visió del seu entorn i, sense voler-ho, passen per alt factors clau per a entendre la història dels seus paisatges i detectar els problemes que pateixen… O les seues potencialitats. Un exemple magnífic d'això és el de les monumentals garroferes que esguiten tots els secans de Sot de Ferrer.

Les garroferes han sigut un element essencial de la nostra forma de vida des de temps immemorials: han salvat milers de vides en èpoques de guerra i fam canina, ens han endolcit l'existència i han conformat els nostres paisatges mediterranis tant com la vinya, el blat o l'olivera. Però potser per aqueixa percepció esbiaixada del pas del temps les tenim menys en compte que a la resta d'elements patrimonials. Doncs bé: en anar a preparar l'esmentat taller d'Interpretació del Paisatge a Sot de Ferrer (Alt Palància, Castelló), ens en vam adonar que hi ha moltíssimes garroferes de port monumental que podrien tenir centenars, fins i tot milers d'anys. Són clarament un patrimoni cultural i natural digne de conservar. Ningú en el grup de voluntaris que assistien a l'activitat s'ho

El grup de Sot de Ferrer (Alt Palància) a l'ombra d'una de les seues monumentals garroferes.

havia plantejat mai, però va ser simplement fer-ho notar per la nostra part i, de seguida, van començar a sorgir les idees: "cal prendre les mides dels arbres", "podríem ubicar-los en un mapa", "fotografiem-los i cataloguem-los", "es podria fins i tot fabricar xocolate de garrofes mil·lenàries i vendre'l!"

De forma participativa i en tan sols un moment van sorgir diverses idees per a conservar un element patrimonial importantíssim abans quasi oblidat i, al mateix temps, va aparèixer un possible atractiu cultural i natural a partir del qual poder articular una destinació turística potencialment responsable i clarament sostenible. Si a això sumem la resta d'elements naturals i etnològics d'aquest i de tants altres pobles (el riu, les muntanyes, els costums, l'arquitectura tradicional…) es pot entendre la gran oportunitat de desenvolupament equilibrat de les nostres comarques a través del turisme responsable de què parlàvem abans.

Com es pot endevinar, aquesta és la faceta preferida del nostre treball, el moment en el qual ens sentim, com a empresa, vertaderament útils i integrats en el nostre entorn: passem de ser una institució més o menys virtual i intangible a una eina amb la qual es remouen pensaments, es posen de cap per avall mites i prejudicis assentats còmodament en el nostre territori per a, finalment, canalitzar preocupacions i convertir-les, entre tots, en idees, canvi i renovació. I si aqueixes idees sorgides de la participació de tots i de l'estima pel nostre patrimoni poden obrir noves oportunitats de desenvolupament en les nostres comarques, ja val la pena tot l'esforç que s'ha fet en aquest sentit.

03. Una aproximació social a la conservació i gestió del patrimoni rural dispers: Asociación El Cantal

Asociación El Cantal d'Altura. José García Soriano i Sixto Daniel Lozano Esteban

1. Introducció

L'interès institucional per la conservació i protecció del patrimoni se centra, generalment, en els elements més visibles per a la ciutadania, principalment en els nuclis urbans i de gran envergadura. Què passa amb el patrimoni més allunyat i desconegut? Què ocorre amb el patrimoni *invisible?*

Tradicionalment, l'agricultura ha deixat la seua empremta en el paisatge rural en forma de camps cultivats i estructures, normalment de pedra, dedicades a la producció agrícola. Aquests elements tenien moltes funcions, com ara delimitar les propietats, abancalar els camps, emmagatzemar aigua, servir de refugi o guardar ferramentes. L'arribada de la industrialització al camp espanyol va provocar que moltes d'aquestes estructures deixaren d'utilitzar-se. Ja no era necessari passar la nit o dies sencers al camp ni emmagatzemar l'aigua per a consum humà. Amb el pas del temps, l'agricultura ha perdut pes en l'àmbit productiu, per la qual cosa molts dels camps que s'han treballat durant segles avui en dia estan abandonats, igual que les estructures productives que els servien.

Què es pot fer amb aquestes construccions que reflecteixen el forma de vida dels seus antics usuaris? Com es pot frenar l'oblit i la ràpida desaparició d'aquests elements en estat de ruïna? Quan el patrimoni rural està en perill de desaparició per la falta d'interès de les institucions públiques, la iniciativa ciutadana s'alça com l'últim recurs per a la seua conservació.

El Navajo de Escarán abans de la intervenció de l'Associació.

2. L'Associació

La vila d'Altura, al sud de la província de Castelló, és un clar exemple d'aquesta problemàtica. L'any 2010 un grup de persones de la localitat, totalment heterogeni però amb semblant sensibilitat cap al patrimoni rural, va decidir organitzar-se per a cridar l'atenció sobre el perill de desaparició en què

Restaurant El Navajo de los Uñoseros.

es trobaven aquestes construccions i actuar activament per a recuperar-les a través de Asociación El Cantal.

Els objectius principals d'aquest grup són la conservació, la recuperació, l'estudi i la divulgació del patrimoni natural i cultural del municipi d'Altura. L'Associació busca conscienciar sobre la importància del patrimoni al nombre més gran de gent possible, per això és una organització oberta a qualsevol persona, sense importar la seua condició. Açò ha fet que hi haja una àmplia varietat de perfils en el grup. Tècnics, agricultors, jubilats i estudiants, no sols d'Altura, sinó cada vegada més d'altres poblacions, s'han acostat a l'Associació.

3 Metodologia

Poder assolir els objectius del grup depèn de la implicació i esforç dels associats. Tots els mesos s'organitza una reunió en la seu de l'organització, que està oberta a tots els associats. En aquesta es decideixen en quins elements anem a intervenir en les dues eixides al camp mensuals i quines altres activitats es poden organitzar. En aquestes reunions es prenen les decisions des d'una estructura horitzontal, tenint en compte l'opinió de tots els assistents.

El refugi de l'Abrigo de Magaña després de la intervenció de l'Asociación El Cantal en 2012.

Accés a la Cueva del Sestero, recuperat per iniciativa de l'Associació.

La metodologia de treball es basa en activitats pràctiques, de restauració i consolidació, i teòriques, d'estudi i divulgació.

3.1. Activitats pràctiques

Les eixides de camp són activitats obertes, on poden participar tant els associats com persones alienes a l'Associació. D'aquesta manera es pot conèixer i col·laborar de primera mà en les activitats de rehabilitació del patrimoni, ampliant la xarxa de col·laboradors de forma constant.

3.2. Activitats teòriques

Totes les activitats divulgatives tenen una base científica, resultat no sols del treball pràctic, també de la investigació de camp i teòrica. L'eix documental d'El Cantal és el Catàleg, una relació de tots els elements que s'han intervingut, detallant

Buit d'accés al Navajo del Gabacho, després de l'actuació d'El Cantal.

Visita d'escolars al Navajo de El Campillo en el Dia del Patrimoni.

el seu estat inicial, treballs realitzats i la història de l'element, a més de les seues característiques tècniques i físiques i la descripció de l'entorn en què se situa. D'altra banda, s'han emprés projectes d'investigació en paral·lel, sobre la vida al camp i a les masies i la seua importància com a elements de desenvolupament territorial, i del paisatge rural de la comarca, que és el medi en què s'intervé.

3.3. Divulgació

Amb l'objectiu de divulgar el valor del patrimoni, des del començament es duen a terme activitats per a despertar la consciència social sobre la necessitat de conèixer, valorar, recuperar i protegir la riquesa cultural i natural de l'entorn. Aquestes activitats s'han dut a terme a diferents escales:

- **Escolars. El futur del patrimoni.**

Una de les activitats més importants ha sigut la creació del Dia del Patrimoni en l'escola de la localitat. Cada any es realitza una eixida de camp i un taller perquè els alumnes del col·legi coneguen de primera mà els elements patrimonials sobre els quals ha treballat l'Associació, testimoni de la forma de vida dels seus avantpassats.

- **Públic en general. Conscienciació del valor del patrimoni propi.**

S'han realitzat de forma periòdica exposicions dels treballs realitzats, com una forma d'acostar a la població els avanços aconseguits.

- **Públic d'altres localitats.** Divulgació del patrimoni d'Altura.

La realització de la pel·lícula documental *Vida en el campo*, ha suposat la confecció d'un document únic pel seu valor divulgatiu i històric, en el qual es recopila la memòria dels avantpassats que van donar forma al nostre entorn rural, i serveix per a donar a conèixer el treball de l'Associació en altres llocs.

- **Altres associacions. Suport acadèmic.**

Gràcies a l'activitat del projecte Patrimoni de la Universitat Jaume I de Castelló, per a localitats de menys de 5.000 habitants, s'ha entrat en contacte amb altres associacions de la província de Castelló l'objectiu del qual és la protecció del patrimoni. En aquesta xarxa l'Asociación El Cantal participa com a membre amb seguiment i assessoria contínua des de la Universitat.

3.4. L'Associació com a col·laboradora

Per a assolir els seus objectius, El Cantal ha col·laborat amb diversos agents, creant una xarxa de contactes fora i dins de la protecció del patrimoni que ha permès arribar a un públic més ampli.

Principalment són quatre les institucions que han col·laborat amb El Cantal. L'UJI de Castelló, a través de la xarxa Patrimoni, ha permès organitzar activitats sobre patrimoni a la localitat d'Altura, s'han invitat altres associacions de la província interessades en la protecció del patrimoni i s'ha participat en actes organitzats per l'UJI com a invitats. L'Associació ha col·laborat amb el Parc Natural de la Serra Calderona, atès que Altura és un dels municipis que formen part del Parc. De manera puntual, el Parc col·labora amb l'Associació a través de les seues brigades forestals, amb labors de neteja de sendes i accessos. També es col·labora amb el Cicle de Forestals de l'IES Alt Palància, duent a terme treballs de pràctiques específiques de reforestació i intervenció en els elements de pedra seca.

4. Resultats

Durant aquests cinc anys, el treball dels socis ha permès recuperar més de trenta elements, tant naturals (fonts, arbratge monumental, paratges) com arquitectònics (refugis i casetes, tolls o aljubs, pedreres de calcària, corrals). El grup de treball ha vist com moltes més persones vingudes d'altres llocs i amb distintes inquietuds s'han anat sumant a aquesta romàntica tasca, col·laborant de forma contínua o esporàdica i involucrant-se físicament o intel·lectualment.

A més dels objectius aconseguits, l'Associació es proposa noves metes per al futur. No només continuar protegint el patrimoni de la localitat d'Altura, la preocupació per la urgència de la rehabilitació d'elements d'interès en altres localitats, fixa un nou objectiu: donar a conèixer la metodologia de treball perquè altres grups puguen dur a terme la mateixa labor de protecció, i el canvi d'escala de l'Associació, actuant sobre una zona més àmplia a manera de coordinadora d'altres grups.

El Refugio de Elías o del Vizcaíno.

Els Navajos de Gabarda.

04. Entre moros i cristians. Les séquies de Cirat

Asociación Cultural las Salinas de Cirat

En 2014, des de l'Asociación Cultural las Salinas de Cirat, hem volgut posar en valor les séquies que reguen les hortes de Cirat i el seu traçat; per a això hem comptat amb la col·laboració de la Comunidad de Regantes San Isidro de Cirat.

En el nostre interès perquè es coneguen les séquies de Cirat com a part del nostre patrimoni històric, despleguem tota una sèrie d'activitats al voltant d'aquest tema, en les quals, com en altres vegades, comptem amb la participació, motivació i complicitat de tot el poble.

Les séquies, a Cirat tenen un origen àrab que podem situar en el temps d'Abu-Zayd (últim governador almohade de València - segle XIII). Aquesta important obra d'enginyeria va assentar les bases del desenvolupament de l'agricultura de regadiu i va fer possible que la nostra vila fóra un dels pobles més pròspers en tota la comarca de l'Alt Millars.

1. Xarrada col·loqui sobre les séquies

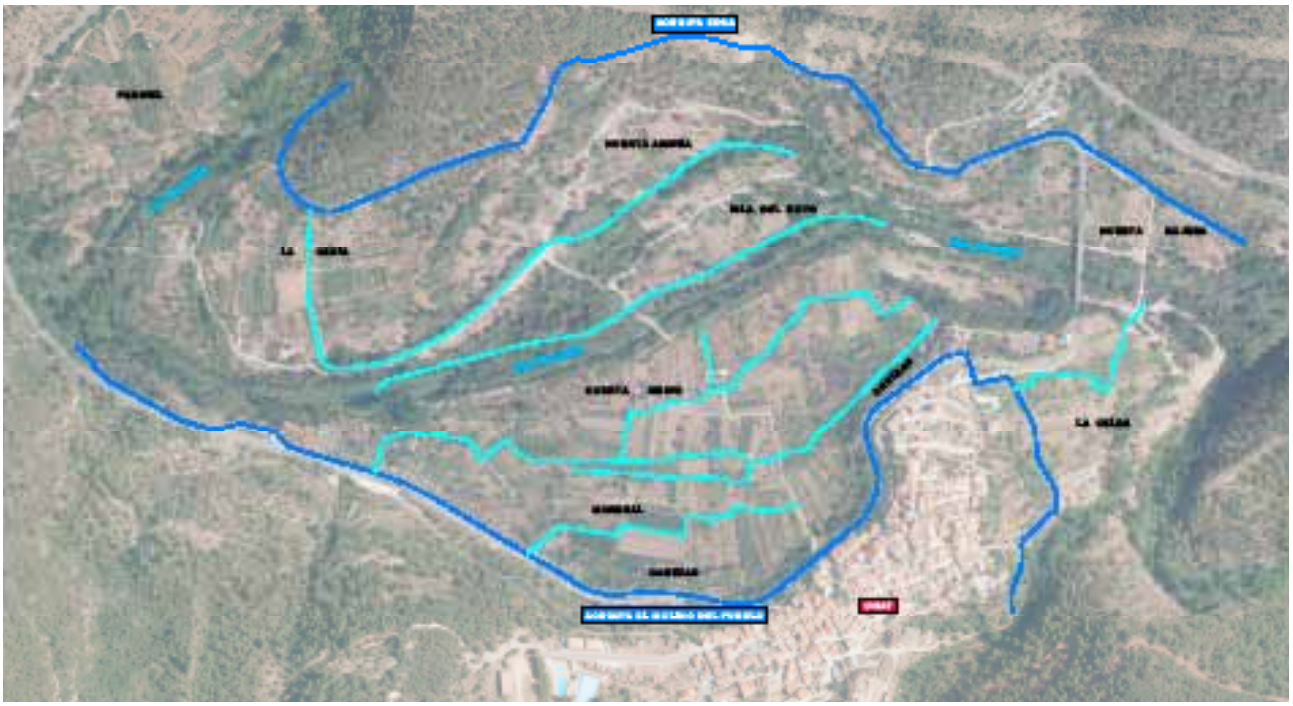
Per a demanar informació sobre les nostres séquies i el seu traçat, organitzem una xarrada col·loqui en el saló multiusos de Cirat, en la qual van participar la Junta Directiva de la Comunitat de Regants, formada per Emilio Eljichi, president, María Teresa Vega, secretària i Vicente Escrig i José Matoses com a representants de les juntes anteriors, a més de tots els veïns del poble.

Xarrada col•loqui sobre les nostres séquies.

En aquesta xarrada vam conèixer que la Comunidad de Regantes San Isidro data de 1842 i que té totes les concessions adquirides amb acta notarial, i és l'única comunitat de regants amb els drets adquirits de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer, ja que, en els anys 80, es va demostrar que l'aigua utilitzada s'obté de brolladors de Cirat i no de l'aigua procedent del riu, per la qual cosa aquest dret és per sempre.

El llit té uns cabals de 300 metres cúbics d'aigua per segon, tres quartes parts d'aquest s'utilitzava per a abastir als molins

Les séquies de Cirat. Pla realitzat per Manuel Montolio Sanfeliu.

i el terç restant per a l'horta. En l'actualitat, en desaparèixer els molins, s'utilitza només per a l'agricultura de regadiu.

1.1 Les séquies de Cirat

Les dues séquies principals de Cirat són la séquia Edua i la séquia del Molino del pueblo. Les dues tenen l'assut (presa menuda on es realitzen les preses d'aigua) en el riu Millars i de cada una elles ixen ramals per a regar les distintes zones de l'horta:

Des de la séquia Edua es reguen les partides de *la Huerta Arriba, la Huerta Bajera i el Ramblar.*

Des de la séquia del Molino del pueblo es reguen les partides *La Cabezá, El Moreral, la Cenia, Pandiel, la Huerta del Medio* i *La Celda*.

Junt amb les dues séquies de Cirat, hi ha un altre ramal principal que té la presa en el riu Millars i que rega la partida de *La Isla del Royo*.

Segons ens van explicar en el col·loqui, amb aquest sistema d'assuts i ramals a penes es perd aigua, ja que la séquia Edua, després de tot el seu recorregut i regar les distintes zones, torna a dipositar l'aigua una altra vegada en el riu a l'altura de *La Huerta Bajera*, junt amb la pujada del Collao Blanco. De la mateixa manera, la séquia del Molino del pueblo fa el recorregut pel costat oposat, i desemboca en el llavador públic i els abeuradors.

1.2 Neteja i manteniment

Quan l'agricultura estava en el seu ple apogeu cada agricultor es netejava el seu tros. Avui en dia s'encarrega la Comunitat de Regants. El sequier *(cequiero)* és qui s'encarrega de revisar l'estat de les séquies i d'encarregar o realitzar els treballs que es fan com antany: primer tallen amb una falç l'herba que creix al voltant, després cal tancar l'aigua i quan es buida, es neteja el fang i els residus amb una llegona *(legona)*. Acabat el treball, es torna a posar l'aigua i una persona ha d'anar acompanyant-la llevant la brossa fins al final dels aproximadament nou quilòmetres de recorregut.

1.3 Els estatuts

En els estatuts de la Comunitat estan establides com a pesos i mesures, el metre, el quilogram i la pesseta i hi ha, a més, tota una sèrie de normes per al torn de l'hora de regar per als usuaris, com per exemple, la que estableix la col·locació

Excursió a les séquies.

Taller de plantació i reg.

d'un senyal per a saber que s'està regant. Aquest senyal, que encara s'utilitza avui en dia, sol ser una pedra o herba i una altra pedra damunt, de manera que amb aquest senyal la resta de regants saben que s'està fent ús de l'aigua per a regar. La persona que se saltava la norma pagava 25 pessetes de multa i la que no llevava el senyal, 10 pessetes.

També es pagava una multa de 5 pessetes si el bestiar bevia en les séquies, ja que havien de beure en els abeuradors.

En l'actualitat, els regants de Cirat s'han separat dels de la pedania del Tormo i són 160 socis. Encara que ja no es treballe l'horta com abans i molts d'ells (fills i néts) ja no sàpiguen ni on estan les seues terres, pagar el reg és una tradició que es manté i que es paga per *cuarticas*.

La labor que realitza l'Associació de Regants és admirable, ja que està mantenint aquest bé cultural i patrimonial amb molt d'esforç encara que a penes es treballe l'horta, conservant i reconstruint els ramals del traçat de les séquies que es deterioren, amb un pressupost mínim.

2. Excursió i taller de plantació i reg

Després de la xarrada col·loqui sobre les séquies de Cirat, l'endemà, vam organitzar una excursió des del naixement de la séquia mare i seguint el recorregut per les hortes fins al riu, acompanyats pel Centre Excursionista de l'Alt Millars - CEAM i guiats pel seu president Pascual Salines.

En arribar a *La huerta en medio* vam fer un taller de plantació i reg amb els xiquets en què Vicente Granell Chiva els va ensenyar com es preparava la terra antigament abans de plantar amb matxo i arada, i després van plantar encisams i els van regar amb l'aigua de les séquies.

Mercat medieval i desfilada.

Moment de la festa.

Preparació del sopar.

3. El mercat medieval

L'endemà vam celebrar el tradicional mercat medieval. En aquesta jornada es va realitzar l'anunci i representació teatral, realitzada per veïns de Cirat, de l'obra *Zeit Abú-Zeit y su conversión al cristianismo* de l'escriptor Ángel Sorní, referent al dit esdeveniment històric i que posa de manifest la convivència de moros i cristians a Cirat i voltants en aquells temps. Després de la representació en la plaça Major del poble, va seguir una desfilada pels principals carrers de la població. Les jornades van finalitzar amb un sopar medieval per a tots els veïns i visitants.

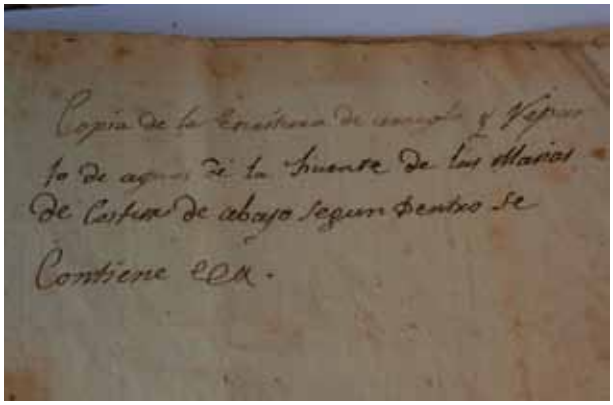
05. 244 anys d'ús dels acords de reg al Mas d'Avall de Costur

Grup d'estudi del patrimoni de Costur

L'aigua al terme de Costur sempre ha sigut un bé escàs i el seu aprofitament, un element important en la vida dels seus habitants. Les hortes han estat part de la cultura de la supervivència i les normes que regulaven qui regava, quan i la quantitat que li corresponia a cadascú era bàsic. Al Mas d'Avall (Costur) es conserva un document de l'any 1770 on queden reflectides les normes de reg de la seua font. El Grup Patrimoni de Costur està fent un estudi al voltant d'aquest document. El material que presentem a continuació mostra, de forma esquemàtica, els objectius, contingut i conclusions als quals hem arribat fins al moment actual, ja que continuem treballant en aquesta qüestió.

En setembre de 2014 vam participar en el Congrés Internacional sobre Regadiu "Irrigació, Societat i Territori. Tribut a Thomas F. Glick" que es va celebrar a València al setembre de 2014. Aquest congrés va reunir experts en els regadius tradicionals amb la finalitat de reflexionar sobre el passat, el present i el futur d'aquests espais. El Congrés va ser concebut com un homenatge al professor Thomas F. Glick, els treballs del qual han sigut una contribució essencial a l'estudi històric dels regadius, així com un estímul permanent per al reconeixement i protecció d'aquest patrimoni socioambiental.

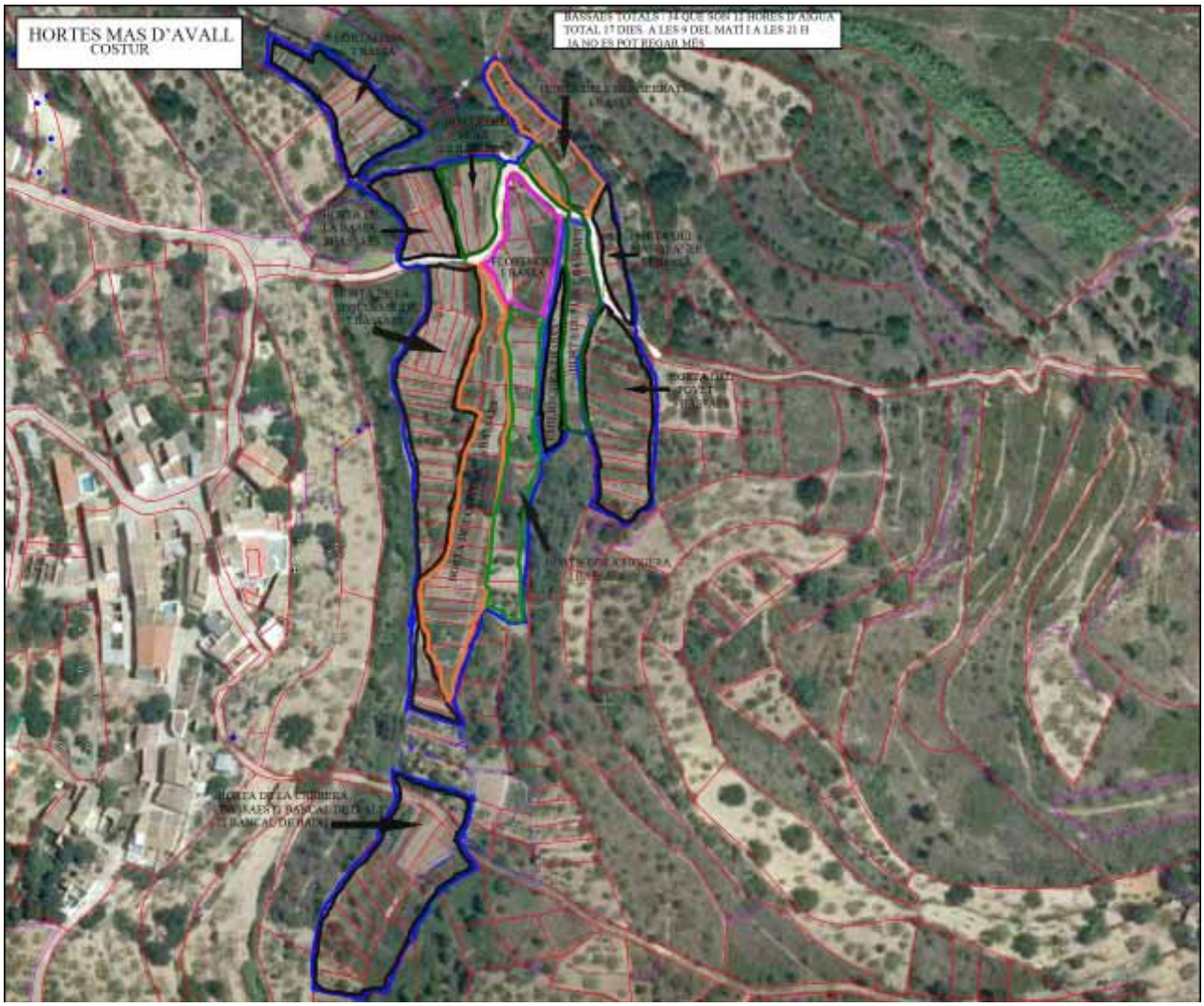
L'escrit i les fotografies que segueixen són el contingut del pòster que vam presentar a València i que Rosa i Fran, en representació del Grup Patrimoni de Costur, van poder ampliar a tots els que van estar interessats a conèixer amb més detall la forma de reg del Mas d'Avall.

Escritura de repartiment d'aigua del Mas d'Avall.

1. Introducció

La font del Mas d'Avall està en el terme municipal de Costur, un poble de 550 habitants situat a la comarca de l'Alcalatén (Castelló de la Plana).

Hortes del Mas d'Avall.

Costur sempre s'ha caracteritzat per la falta de pluja, amb grans èpoques de sequera, la qual cosa va obligar a repartir per torns l'aigua recollida a les basses de reg, especialment en èpoques estivals.

L'any 1770, els regants de la font del Mas d'Avall van adoptar davant notari uns acords titulats "Escritura de arreglo y reparto de aguas de la Fuente de las Masías de Costur de abajo" per gestionar l'aigua en les seues hortes durant èpoques d'escassetat. Aquestes hortes, dedicades a l'autoconsum, han contribuït amb la seua producció alimentària a la pervivència del poble.

2. Objectius

Els objectius del nostre projecte són:

- Valorar l'organització cívica que van tenir els regants per ratificar el 1770 l'acord existent des d'antic.
- Donar a conèixer l'efectivitat d'aquest acord per a la gestió i sostenibilitat de les hortes que permeten obtenir aliments locals per a autoconsum.
- Analitzar comparativament les normes escrites en 1770 i les usades en l'actualitat.

Bassa del Mas d'Avall.

Preparació de les bandes de la canya.

- Recopilar el vocabulari específic d'aquest procés de reg.
- Transmetre a les noves generacions, desvinculades de la cultura de l'horta i del regadiu, la importància que representen les normes de reg com a patrimoni social econòmic i cultural.
- Evidenciar el moment crític actual de l'horta per l'abandonament dels sistemes tradicionals de cultiu i d'autoconsum.

3. Metodologia

La metodologia utilitzada en aquesta investigació ha estat basada en la consulta, estudi i aproximació a tot tipus de fonts relacionades amb el nostre objecte d'estudi:

- Anàlisi del document Acta Notarial del 1770.
- Revisió bibliogràfica del tema.
- Documentació fotogràfica del procés de reg actual.
- Entrevistes amb regants actuals.
- Estudi de l'evolució del nombre de regants en relació a la superfície d'horta.

4. Resultats

En l'estudi del sistema de reg del Mas d'Avall s'ha constatat la importància del document manuscrit, ja que els acords continuen sent vàlids i efectius en l'actualitat. L'aigua es reparteix en torns de 17 dies, seguint l'ordre establert, en torns de matí i vesprada; el sequier, que és elegit entre els regants anualment, és l'encarregat de vetllar per les normes de reg, el manteniment de la bassa i les séquies.

Hi ha uns usos no referits en aquest document però que són seguits per tots els regants en l'actualitat per al repartiment de l'aigua, que consisteixen en la col·locació d'una canya vertical dins de la bassa per marcar el nivell de l'aigua emmagatzemada en 12 hores. A partir d'ací, amb fils, es fan les bandes (parts que marquen el canvi de regant). Les bandes es poden subdividir segons els drets d'aigua dels regants, i són diferents en cada torn. L'últim a regar en un torn serà el primer en el següent torn, i així successivament.

Hem comprovat que al llarg dels anys s'ha produït un augment del nombre de regants (per herència) amb la mateixa superfície de cultiu (aproximadament, 1,3 hectàrees) que obliga a repartir les hortes i augmentar els minifundis. En 1770 hi havia 34 particions d'aigua, actualment hi ha 174.

Per últim, l'ús de la llengua comuna a tots els regants, el valencià, assegura la conservació del vocabulari específic de tot el procés de reg.

5. Conclusions

Els 244 anys d'ús dels acords han estat útils per a l'eficaç repartiment d'un bé escàs i són un llegat que cal transmetre a les futures generacions.

Els acords que gestionen la forma d'organitzar el reg són fonamentals per a la pervivència d'una cultura de cultiu tradicional local, amb tècniques pròpies, varietat de llavors adaptades al medi i aliments de temporada, que constitueix un patrimoni històric, econòmic i cultural de gran importància.
Esperem que l'actual augment de sensibilitat per apreciar el paisatge humà incloga les hortes com a sinònim d'un poble

El repartiment de l'aigua.

viu i, al mateix temps que l'actual crisi financera i l'atur industrial, puguen constituir una oportunitat per revaloritzar el patrimoni que suposa tenir aliments propis per a l'autoconsum. Actualment hi ha una desvinculació de la cultura de l'horta i el regadiu que compromet la continuïtat del sistema. Les hortes estan gestionades per persones de més de 50 anys, sent la incorporació de regants joves lenta i escassa.

Les hortes.

6. Referències

Arxiu Municipal de l'Alcora. Fons de Protocols Notarials (AMA/FPN). Protocol de Cristóbal Tarragó. Any 1770. Caixa 21, llibre 51, pàgina 54.

Porcar, A i Garcia, J.V. (2002): Al nostre país o no plou o plou massa. Un mal endèmic de la nostra terra (I): *La Fontanella. Revista de l'Associació Cultural la Fontanella. 10: 12-13 ,11: 12.*

Ribés Pallarés, J.M. (2007). "Aproximació a la toponímia urbana de Costur". En *Actes de la I Jornada d'Onomàstica. Sant Mateu 2006*. Acadèmia Valenciana de la Llengua. València.

Ribés Pallarés, J.M. (2011). "El repartiment de l'aigua de reg a les hortes de Costur (l'Alcalatén)". En *L'agricultura tradicional (I). El regadiu. Ponències i comunicacions. Jornades de Cultura Popular de Castelló (2009)*. Col·lecció Monografies de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular. Servei de Publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana. Castelló. pp. 117-128.

06. Un any en el grup de patrimoni de Sot de Ferrer

Grupo del voluntariado local de Sot de Ferrer

Cada any, el grup de Patrimoni de Sot de Ferrer realitzem tota una sèrie d'accions relacionades amb la posada en valor i difusió del nostre patrimoni cultural.

1. Taller de costura de roba d'època

Dins dels actes previstos del quart centenari de la carta de poblament de Sot de Ferrer (2010) es va organitzar una xarrada sobre la roba i vestimenta d'aquella època en la qual es va comptar amb la inestimable col·laboració d'una experta en el tema: Paca Valls.

Fruit d'aquesta presentació va nàixer la idea d'organitzar un taller de costura. De manera desinteressada, es van presentar dones, disposades a cosir els vestits que gent del poble volia lluir en la festa. El taller de costura va començar amb Lolín Pascual i Pili Colomer com a mestres costureres i, durant quatre anys, va continuar el taller i amb molt treball.

El taller comença a funcionar cada any, aproximadament, un mes abans de la celebració de la festa. Cada vegada es confeccionen més vestits, perquè la gent desitja participar en la festa i per això es va tenir la idea de presentar al poble de Sot de Ferrer el treball realitzat en aquests anys amb una exposició sobre el Taller de Costura.

Vista general de l'exposició.

Racó de la planxa.

Racó de costura.

Racó dels patrons.

2. Taller d'iniciació a la interpretació del paisatge del municipi per a la seua millora i conservació

El passat mes de novembre de 2014 es va realitzar a Sot un taller d'Interpretació del paisatge realitzat per l'empresa Itinerantur, proposada pel Programa d'Extensió Universitària – PEU de la Universitat Jaume I de Castelló.

Després d'un matí molt interessant per la quantitat i la diversitat dels seus assistents, es van emportar, crec, un bon sabor de boca, ja que els professionals que el van realitzar van saber traure de nosaltres mateixos coses per a la millora i conservació del nostre entorn.

Van eixir moltes propostes, tant per a realitzar dins del grup de patrimoni, com amb els escolars, hostalers, ajuntament i agricultors.

Es van presentar propostes molt interessants que quedarien dins del programa de patrimoni.

- Catalogació de garroferes mil·lenàries i posada en valor.
- Realització de quatre excursions, una per a cada estació de l'any, per a visitar els poblats ibers, ruta de les pedreres de calcària, visites a les fonts, passejos pel riu, etc. Començant sempre amb els de la població primer i després ampliar als nostres visitants.
- Mollons del terme, utilitat i posada en valor.

Miguel "El Tano" explicant el funcionament de les caleres (forn de calç).

Explicació del nostre entorn (Ermita de sant Antoni).

- Usos dels llavadors, quins projectes es podrien dur a terme dins dels llavadors o amb els llavadors com a protagonistes.
- Patrimoni hidràulic, catalogació i posada en valor.

També per al grup de Voluntaris de Medi Ambient, es van plantejar projectes:

- Amb els escolars, replantar zones per a tornar a tenir plantes autòctones d'ací.
- Facilitar l'accés a la fauna a les fonts i aljubs.

3. El projecte de recuperació de la nostra història oral

Seguint amb el projecte de recuperació de la nostra tradició oral, enguany hem enfocat les nostres entrevistes cap al palau i el nom del nostre poble.

3.1. L'estança de la mora

Es conta que, després de la reconquista d'aquestes terres per Jaume I, aquest, les va regalar als Ducs de Llíria. Els moros que ací estaven establits tenien les cases a les muntanyes que donaven al riu. En ser reconquistat el Regne de València, molts moros se'n van anar, però altres es van establir. Sobre 1270 es va construir el palau i en 1274 l'església.

Conten els nonagenaris de Sot que al palau hi havia una estança anomenada "l'estança de la mora". No se sap per quin motiu es diu que uns moros establits al poble van matar el sacerdot de Sot i per això van ser expulsats tots els moros excepte una mora, que va quedar captiva i tancada en una estança del palau, a la qual es prohibia l'entrada.

3.2. El nom del nostre poble

Sot de Ferrer es deia antigament *Soto*. *Soto* prové del llatí "saltus", la concepció general del qual vol significar la frondositat vegetativa d'un lloc.

Dit en termes més concrets, *soto* expressa els conceptes: bosc, selva, albereda, paratge, en definitiva, de flora abundant, al mateix temps que de fauna i pesca. El *soto* està situat per naturalesa, on l'element líquid abunda, o siga, a les vores i riberes dels rius.

És una característica fonamental d'aquests llocs la fertilitat del seu sòl. Gràcies a aquest petit sot, banyat per les netes aigües del Palància, van prendre, fa molt de temps, molts segles, els seus fundadors, el nom genèric.

Palau del Senyor 2014.

Palau del Senyor (abans de la restauració actual).

4. Projectes per a dur a terme en 2015

Per a 2015 continuarem el nostre treball de recollida d'història oral i de difusió del nostre patrimoni cultural i plantegem a més nous projectes amb què implicar les nostres associacions, grups i veïns.

Lavadero de la Luz.

Lavadero de la Rocha de la Escuela.

Banda de música santa Cecilia de Sot de Ferrer.

4.1. L'aigua i la música

Per a dinamitzar el nostre patrimoni, tant natural com material i immaterial, estem plantejant una sèrie d'activitats que acosten ambdós àmbits i una de les idees amb què estem treballant és la realització de concerts amb la banda de música als llavadors de la nostra població.

De manera general i després de realitzar els primers contactes, la primera proposta seria:
Quan s'hauria de fer?

- Incloure-ho en la festivitat de Santa Cecília, al novembre.
- Fer-los un dia qualsevol d'estiu a la nit.
- O quan es crega oportú.

Què s'hauria de fer?

- Realitzar concerts en cada llavador, la població en té un total de quatre, amb distinta arquitectura i orientació.
- Concerts amb els educands.
- Gravar àudios per a provar l'acústica.
- Contar anècdotes que han ocorregut, una cada u, o contar la seua història.

El projecte es realitzarà des de la Sociedad Musical Santa Cecilia de Sot de Ferrer. Els Voluntaris de Sot en Marcha els ajudarem en tot el que necessiten, com ara condicionar els llavadors, trasllat de mobiliari, etc.

07. Aproximació a la toponímia urbana de Vilanova d'Alcolea

Comissió de Patrimoni de Vilanova d'Alcolea. Magí Espinach Briansó i Josep Miquel Ribés Pallarés

1. Introducció

La troballa de documentació arxivística relacionada amb Vilanova d'Alcolea al llarg dels darrers anys i l'interès per l'onomàstica han sigut el punt de partida d'un treball sobre la toponímia urbana vilanovina que breument volem presentar en aquest número de *Memòria Viva* tot aprofitant l'oportunitat que ens ofereix el Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I.

El treball que hem iniciat té una doble finalitat: d'una banda, estudiar la toponímia urbana al llarg del temps utilitzant les fonts orals i escrites de què disposem i de l'altra, recollir l'actual, tant l'oficial com la popular, i contribuir a la conservació i difusió d'aquesta entre les generacions joves.

2. Fonts, metodologia i documentació que estem utilitzant

L'estudi toponímic es realitza, com hem dit, a partir d'enquestes orals a la gent de més edat i de la recerca i buidatge de la documentació bibliografia i arxivística disponible. En el nostre cas, les fonts disponibles són:

Enquestes orals a aquelles persones que des del nostre punt de vista poden fer aportacions interessants sobre l'objecte d'estudi.

Gràcies a la col·laboració de les autoritats i dels treballadors municipals hem pogut accedir a la documentació que es conserva a l'Arxiu Municipal, una part de la qual es considerava perduda des de la Guerra Civil. D'entre aquesta documentació hem de destacar diversos padrons i censos de l'època de la República (1931-36) i també alguns lligalls dels segles XVIII i XIX que encara estem estudiant.

De l'Arxiu Parroquial de Vilanova d'Alcolea hem pogut revisar, gràcies a l'amabilitat dels seus rectors, dos llibres que es conserven del protocol notarial de Joan d'Ostal, el primer dels quals correspon a l'any 1671 i el segon compren els anys 1672, 1677, 1678 i 1679.

També tenim accés a documentació de fons particulars en què hem trobat informació rellevant que ens ajudarà a completar aquest estudi. Com a exemple, podem citar una escriptura de l'any 1905, una cèdula personal, permís per a poder desplaçar-se, de l'any 1926 i un simple rebut de la llum del 1946.

La bibliografia específica sobre temàtica local és escassa però força interessant per a establir cronologies toponímiques i confirmar hipòtesis de treball sobre l'explicació de determinats topònims.

3. Evolució de la població i el nom dels carrers en el temps

La toponímia urbana apareix des del moment en què es desenvolupa el nucli urbà com a conseqüència de l'augment de la població. És per això que comencem el treball amb un intent d'explicació del creixement històric del nucli urbà a partir de les xifres de població de la documentació històrica, la qual cosa ens permetrà, de vegades, aproximar-nos a la cronologia d'aparició de determinats topònims.

TAULA I Evolució de la població de Vilanova d'Alcolea entre 1244 i 2015

Any	Documentació	Cases (1)	Habitants	Homes	Dones
1244	Carta Pobla (llauradors)	66	-	-	-
1292	Albiol i Calaf	42	-	-	-
1591	Visita Pastoral (Punter)	67	199	-	-
1625	Visita Pastoral (Spinola)	65	111 (2)	-	-
1646	Libreta de visitas (Ruy-Fernández)	34	-	-	-
1673	Visita Pastoral (Fageda)	40	100	-	-
1697	Visita Pastoral (Austher)	80	220	-	-
1714	Visita Pastoral (Rovira)	70	280	-	-
1732	Visita Pastoral (Camacho)	130	400	-	-
1780	Calaf (Encidopedia catalana)		1.080	-	-
1793/1794	Cavanilles	240	-	-	-
1817	Visita Pastoral (Ros de Medrano)	260	725 (3)	-	-
1842	Pascual Madoz (tomo XVI p 199)	301	1.071	-	-
1850	Pascual Madoz (tomo XVI p 199)	349	-	-	-
1910	Ruy-Fernández, Sarthou i INE	-	2.081	-	-
1918-1920	José Ruy-Fernández	-	2.277	-	-
1930	Instituto Nacional de Estadística	-	1.969	-	-
1935	Padrón Municipal 1935	-	1.827	903	924
1940	Padrón Municipal	478	1.732	850	882
1945	Padrón Municipal	-	1.584	775	809
1950	Padrón Municipal i Instituto Nacional de Estadística	-	1.516	756	760
1955	Padrón Municipal de habitantes. Resumen mensual	-	1.473	700	773
1960	Padrón Municipal i Instituto Nacional de Estadística	-	1.296	640	656
1965	Padrón Municipal	-	1.222	605	617
1970	Albiol i Instituto Nacional de Estadística	-	1.114	-	-
1975	Rectificaciones Padrón Municipal de habitantes	-	1.049	521	528
1981	Instituto Nacional de Estadística	-	894	-	-
1986	Instituto Nacional de Estadística	-	849	421	428
1990	Instituto Nacional de Estadística	-	804	399	405
1995	Instituto Nacional de Estadística	-	686	342	344
2000	Instituto Nacional de Estadística	-	639	328	311
2005	Instituto Nacional de Estadística	-	671	354	317
2007	Instituto Nacional de Estadística	-	718	381	337
2009	Instituto Nacional de Estadística	-	698	367	331
2011	Instituto Nacional de Estadística	-	703	373	330
2013	Instituto Nacional de Estadística	-	674	357	317
14/2//2015	Ajuntament (17 diseminats)	399	608	-	-

1 Fochs, cases, veïns

2 Persones de comunió (obligació de cumplir amb Pasqua)

Calvari.

Les investigacions dutes a terme fins ara ens han permès identificar, a partir del nom dels vint carrers actuals, l'existència de diversos noms anteriors des de l'any 1672, tal com es mostra a la taula II. Ara caldrà precisar la cronologia dels diferents topònims i precisar l'aparició d'aquells dels actuals que no existien l'any 1672 quan el nucli urbà encara no havia ultrapassat els límits de l'antiga muralla medieval.

Plaça i carrer Major.

TAULA II Els noms dels carrers a Vilanova d'Alcolea (1672-2015)

Nº	Nom actual	Altres noms anteriors per ordre cronológic
1	Raimundo Rebollida	Baix los Corrals i Travesia de Santa Lucia.
2	Botera	Sempre carrer Botera.
3	Calvari	Arrabal del Calvari.
4	d'Amunt	San Matheo, San Ramón i Salmerón.
5	d'Avall	San Roque i Pi i Margall.
6	Pou	Sempre Carrer del Pou.
7	Joc la Tella	Tella, 2 de Mayo juntament amb Travesia 2 de Mayo i General Aranda juntament amb Travesia del General Aranda.
8	Plaça Arnau de V.	Plaza, Plaza de la Constitución, Plaza de San Isidro, Plaza República i Plaza José Antonio juntament amb Mártires de Villanueva.
9	La Torre	San José i Francisco Ferrer.
10	l'Església	14 de Abril i Calvo Sotelo.
11	Eres	Eres de Baix i Travesia de San Roque.
12	Major	San Christóval, Mayor, Mártires de Jaca i Generalísimo Franco.
13	Nord	Sempre carrer Nord.
14	Nou	Sempre carrer Nou.
15	Saboneria	Sempre carrer Saboneria.
16	Safranar	Sempre Safraner.
17	Sant Antoni	Valentin Juan.
18	Sant Vicent	Pablo Iglesias.
19	Santa Bàrbara	Castelar.
20	Santa Llúcia	Blasco Ibáñez.
-	-	Juego Nuevo.

Tenda de Doña Leandra a la Plaça.

4. Classificació dels topònims urbans

Per a la classificació de la toponímia urbana seguim bàsicament la que va establir el professor Enric Moreu Rey (1974).

Els genèrics.

Els genèrics són els introductors dels topònims urbans, els que designen la realitat a què ens referim.

- **Carrer** és el genèric primari. Si el carrer és estret, se l'anomena **carreró**: carreró del Clot i carreró de l'Església. També s'anomena carreró si no té eixida, i en aquest cas funciona com a sinònim d'**atzucac**: carreró de l'Escola.
- **Plaça** és un espai ample on conflueixen diversos carrers: **plaça** (carrer d'Arnau de Vilanova), i el mateix sentit tenen el terme **placeta** (carrer de Sant Antoni) i **replaceta** (al carrer d'Avall).
- Altres genèrics fan referència a edificis, contingut o funció: **molins**, **escoles**, **taverna**, **cine**, i el castellanisme "**matadero**" en lloc del normatiu escorxador; a la xarxa de serveis: **dipòsit de l'aigua, transformador, pous** i d'altres a comunicacions**: portals i camins.**

Topònims urbans pròpiament dits

Dins d'aquest apartat trobem topònims que ens indiquen la part **alta** i **baixa**: carrer d'Amunt i carrer d'Avall; la situació **extrema o fora muralla**: Arrabal del Calvario, segles XVIII i XIX; i fins i tot la creació *ex novo* de determinats indrets amb la corresponent indicació **diacrònica**: carrer Nou.

També trobem detalls relacionats amb l'estructura urbana, com ara els **eixos transversals:** aquest seria el cas del carrer Major i la seua continuació, el carrer de l'Església i la plaça d'Arnau de Vilanova juntament amb el carrer d'Avall, i els topònims de **situació–orientació:** carrer del Nord i carrer de Baix *los* Corrals, aquest darrer de denominació popular.

Pel que fa al **subministrament** de l'aigua tenim el carrer del Pou, el pou de la Vila, el clot de les Dones i el clot dels Matxos. Pel que fa a la **direcció**: el carrer de la Torre, el camí d'Alcalà (actual carrer Major) i el carrer de Sant Mateu (actual d'Amunt) que porten a l'inici dels camins en direcció a aquests pobles. A tocar del poble també podem incloure en l'apartat de **direcció**: el camí de la Font, el camí del Safranar, el camí de la Vinyeta i el camí del Pou Novell.

Fan referència a **l'agricultura i les activitats camperoles** el carrer de les Eres (les eres de Baix), les eres de Dalt (al voltant del pavelló polifuncional), les eres del carrer de les Corregudes i les eres del Rajolar. Corrals, bodegues i horts i alguns topònims inclosos al paràgraf anterior, com ara el camí del Safranar, també en formen part.

Dins de l'apartat del **comerç i altres mercaderies** hem de classificar el carrer de la Saboneria.

A **altres activitats** o **institucions** fan referència a topònims com ara: ajuntament i cooperativa; **estudi:** escoles, Casa de la Cultura; **beneficència i higiene**: carrer de la Botera, l'Hospitalet i l'Hospital i **jocs:** carrer del Joc de la Tella, antigament Calle del Juego Nuevo.

La religió, per la seua importància en la nostra cultura, mereix un espai diferenciat perquè ha donat lloc a nombrosos **hagiotopònims**. Els edificis, elements singulars i hagiotopònims són: l'església i el calvari situats als carrers homònims i també tots els carrers dedicats, al llarg del temps, a sants i santes: carrer de Sant Antoni, carrer de Sant Vicent, carrer de Santa Bàrbara i carrer de Santa Llúcia i les diferents capelletes de carrer: Santa Bàrbara, Santa Llúcia, Sant Ramon, Sant

Josep, Sant Vicent, Sant Roc, Sant Cristòfor i Sant Antoni de Pàdua. Fins que es va fer el nou ajuntament, a la façana hi havia la imatge de Sant Isidre Llaurador i al carrer Nou hi havia un altaret dedicat a la Mare de Déu de la Balma. Encara a tocar del poble trobem restes de les capelletes malmeses dedicades a Sant Xoxim i a Sant Cristòfor.

Topònims històrics

Un primer grup, fa referència a **fets històrics**: plaça de la Constitució, plaça de la República, carrer i travessia del 2 de Maig, carrer del 14 d'Abril i carrer dels Màrtirs de Jaca.

El grup **de personatges històrics** el dividirem en tres. **Personatges de la II República**: carrer de Salmerón, carrer de Pi i Margall, carrer de Francisco Ferrer, carrer de Valentín Juan, carrer de Pablo Iglesias i carrer de Castelar. **Personatges de la Guerra Civil Espanyola**: carrer del Generalísimo Franco, plaça de José Antonio Primo de Rivera i carrer i travessia del General Aranda. **Personatges fills de Vilanova**: carrer de Raimundo Rebollida.

5. Recull de topònims i anàlisi

Com a exemple i model de l'estudi que de cada topònim urbà es fa a l'estudi toponímic presentem tot seguit la descripció provisional del carrer de Santa Llúcia:

SANTA LLÚCIA, carrer

Documentació:
1913. Calle Santa Lucía (CSC).
1940. Calle Santa Lucía (EMVA).
1989. Carrer Santa Llúcia (PAVA, canvi de nom, i rètol).
Altres denominacions: Blasco Ibáñez, calle.

És el carrer que va des del carrer Major fins a l'inici del carrer d'Avall. Antigament a l'inici estava el portal de Sant Mateu i al final el portal de Sant Roc i per tant, tot el carrer delimitava part del recinte emmurallat.

L'any 1939, al núm. 11(1935, PMVA, núm. 13) Vicente Rambla Saura continuava regentant un negoci de carn de porc. L'any 1963 al núm. 15 hi havia una carnisseria a nom del mateix Vicente Rambla Saura (LRAM).

A l'actual núm. 47 hi havia el trinquet i la taverna del Tio Llorenç, que era de Pego. L'entrada es feia per la taverna. En un carreró lateral hi havia l'escola dels xiquets grans. Encara es poden veure els números de policia 9 i 47 en taulells de la segona meitat del segle XIX que no coincideixen amb la numeració actual.

BLASCO IBÁÑEZ, carrer

Documentació:
1934. Calle Blasco Ibáñez (RSSC).
1935. Calle Blasco Ibáñez (PMVA).
1937. Calle Blasco Ibáñez (PESVA).
Altres denominacions: Carrer Santa Llúcia.

El carrer de Santa Llúcia va estar dedicat en temps de la II República a l'escriptor i polític republicà Vicente Blasco Ibáñez (València, 1867 – Menton, França, 1928).

L'any 1935, el carrer tenia 30 cases i 93 habitants. Al número 8 hi havia la casa del pastor José Pastor Puchol. Al número 13 regentava un comerç de carns fresques Vicente Rambla Saura i al 17 hi vivien un soldat de 19 anys, Samuel Saura Moner, i un mossèn de 23 anys, Ezequiel Saura Moner (PMVA).

A banda de la toponímia oficial hi ha també la popular, recollida oralment, que designa principalment indrets diferents dels carrers i les places. Aquests topònims tindran també la descripció individualitzada corresponent.

6. Bibliografia bàsica

ALBIOL CAVALLER, Juan Antonio (2007). *Les visites pastorals a la parròquia de Vilanova d'Alcolea Parròquia de Sant Bartomeu*. Vilanova d'Alcolea.
CALAF ROVIRA, Carlos (1984). *Villanueva de Alcolea. Puerta de Maestrazgo*. CISS Editorial S.A. Bilbao.
MADOZ, Pascual (1850). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Tomo XVI. Madrid 1850.
MOREU REY, Enric (1974). *Toponímia urbana i onomàstica varia*. Editorial Moll. Palma 1984.
MUNDINA MILALLAVES, Bernardo (1873). *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Imprenta y librería de Rovira y Hermanos. Castellón 1873.
RIBÉS PALLARÉS, Jose Miquel i MARTINEZ CUADRADO, Carme.(1910-1920) "Les notes del viatger José Ruy-Fernández. Uns apunts per a la història de Vilanova d'Alcolea". *Actes de les IX Jornades Culturals de la Plana de l'Arc*. Vilanova d'Alcolea 2009.
SARTOU CARRERAS, Carlos (1913). *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Establecimiento Editorial de Alberto Martín. Barcelona 1913. Edició facsímil de la Caixa de Castelló.

Representació de la trepitjada del raïm en el mosaic de Venus i Eros, segle III. Mèrida, Casa de l'Amfiteatre. Font: Celestino Pérez, 1996.

Estat en què es troba un dels cups encara existents a Viver. Esperem anar recuperant-los.

08. La vitivinicultura a Viver. Elaboració del vi en cups

Grupo de Recuperación de la Cultura del Vino a Viver. Ismael Sanjuán Monzonís

1. Introducció

La vinificació inclou diferents activitats que, depenent de l'evolució de la tècnica en cada moment històric, s'ha realitzat a Viver també de forma diferent. No obstant això, sempre hi ha hagut un fil conductor en el procés de l'elaboració de vi, que és el que descriurem, i també una construcció fonamental que és el cup, en la valoració del qual estem especialment implicats, atès que els cups són el vestigi més important del florent passat vitivinícola de Viver.

La primera i essencial tasca prèvia a la vinificació, si no s'havia fet abans, era netejar, desinfectar i ordenar tots els utensilis, i molt especialment el cup, fins i tot si es considerava necessari, pintar-lo per dins amb calç viva: es deixava actuar durant dotze hores, s'aclaria bé amb aigua neta i després havien de passar dotze hores més perquè estiguera completament sec abans d'abocar-hi el most.

2. Què és un cup?

Un cup (trull, *trujo*, tina, almàssera, premsa...) és un dipòsit de gran capacitat per a l'elaboració de vi. És una construcció agrària específica d'alguns pobles valencians. Generalment són cilíndrics i normalment patrimoni d'una família, encara que també tenim cups quadrats i comunitaris. Els cups que han arribat fins a nosaltres comencen a construir-se a Viver en els segles XVI i XVII. Si analitzem l'arquitectura urbana de Viver, és ben segur que a finals del segle XVII cada vivenda, cada unitat familiar, ja posseïa el seu cup. El seu espectacular augment va coincidir amb la gran expansió de la nostra viticultura durant els segles XVIII i XIX, de manera que en la cúspide d'aqueix creixement, de 1850 fins a l'arribada de la fil·loxera, algunes famílies disposaven de més d'un cup.

D'altra banda, és segur que durant aqueix període de gran expansió del cultiu de la vinya es va arribar a plantar ceps fins i tot en els escarpats vessants de la Peña Roya, El Covacho, El Rodeno, les muntanyes de Herragudo, etc., com testifiquen els trossos de parets que encara avui podem contemplar. Per a facilitar l'elaboració del vi procedent d'aquestes zones allunyades dels grups de població i amb dificultats d'accés per a carros i fins i tot per a animals de càrrega, es van construir cups, no sols als masos, com ara La Chana i Morredondo, sinó fins i tot enmig de les vinyes. Aquests cups permetien que una vegada veremat el raïm arribara ràpidament al trull, evitant fermentacions indesitjables. Probablement, aquests espais allunyats no els cultivava el propietari de la terra, que en tenia de millors i més pròxims, sinó que els cedia mitjançant el contracte **a cep mort** a xicotets agricultors. Aquest contracte significava que el propietari cedia la terra mentre

Els cups col•lectius d'Herragudo abans de la posada en valor de la història vitivinícola de Viver.

Els mateixos cups col•lectius d'Herragudo on ja es poden observar les canelles d'eixida o bocanas.

durara amb vida el cep, i en canvi rebia de l'arrendador una part de la producció: concretament un quart de collita en el segle XVIII i un terç en el XIX.

En l'actualitat, el Grup de Patrimoni Vitivinícola de Viver ha localitzat 78 cups, a pesar dels molts que van ser destruïts o soterrats en els anys de l'auge de la construcció, durant els quals més del 95% de les cases s'han construït de nova planta o remodelades. D'aquests cups, un es troba a la Masía de la Chana, un altre a Morredondo, dos a Monleón, un altre a San Miguel, els sis col·lectius adossats de Herragudo i la resta encaixats en la població.

3. Construcció d'un cup

De l'observació dels cups de Viver concloem que les característiques de la construcció d'un cup eren les següents:

1. Els constructors de cups de Viver buscaven que l'accés a la boca del cup poguera realitzar-se permetent l'entrada amb la verema per un carrer alt i que la boca de descàrrega, bocana, donara a un carrer de nivell inferior. És a dir, que ja que l'orografia on s'assenta el poble sovint ho permetia, es projectava l'accés per dos carrers a diferent nivell: un alt per a l'entrada de raïm i l'altre baix per a l'eixida del most o vi. El desnivell facilitava la circulació de mostos i vins. Ambdós espais es procurava que foren prou amplis per a poder guardar els diferents utensilis i per a realitzar les altres activitats pròpies de la vinificació, la conservació i l'envasament del vi.

2. Són preferible els cups cilíndrics interiorment o, almenys, amb racons arredonits i que el pis estiga inclinat cap a la bocana.

3. En la construcció de la paret del cup s'observen tres franges. La més interior, que entrava en contacte directe amb el most, està xapada de taulells de ceràmica cuita o rajoles. En el centre apareix reble compactat amb argamassa i la zona exterior, que esdevé quadrada, és de pedra seca o està fabricada de maçoneria.

4. S'intentava construir-lo subterrani, almenys per un costat, o adequadament aïllat en les zones més fredes de la casa per a aconseguir temperatures baixes i constants.

5. La gran majoria estaven integrats en la vivenda familiar com un element més, com ara el rebost o el graner.

6. La capacitat depenia de les necessitats del propietari. Els de més cabuda que tenim catalogats tenen una capacitat aproximada de 90 càrregues de vi, 10.862,069 litres.

7. A uns cinquanta centímetres de la vora de la boca, el cup tenien un ixent en horitzontal d'uns deu centímetres que rodejava tot el brocal, i així eixamplat ascendia fins al final.

8. En aquest repeu, en dos punts mútuament enfrontats hi havia dues ranures. Abans d'iniciar la vinificació els xafadors col·locaven una biga xicoteta o travesser encaixada a les ranures, de manera que la biga i el repeu mantingueren el mateix nivell.

9. A continuació, acoblaven taulons forts tallats a mida sobre la biga i el repeu, tapant la boca del cup. En les vores de cada tauló uns xicotets ixents permetien que entre ambdós quedara una fesa de cap a cap.

10. Tots els cups estaven coberts amb una teulada i normalment dins de les cases, formant part de la zona dedica-

da a celler o al seu costat. No obstant això, també es van construir cups exempts com per exemple els col·lectius d'Herragudo o els deu o dotze que hi havia al carrer Pajares, col·locats junts, uns al costat dels altres.

4. Xafar el raïm amb els peus

L'art de fer el vi és un dels primers que ha exercit l'home civilitzat. Un equip d'investigadors de la National Geographic Society utilitzant tècniques bioquímiques ha identificat un celler de fa sis mil anys en què utilitzava la tècnica de xafar el raïm amb els peus descalços. La mateixa tècnica s'utilitzava a l'antiga Grècia i a Roma. Els romans, quan van elaborar els primers vins a Viver, van xafar el raïm amb els peus descalços i la tradició arriba fins a nosaltres amb el procés de vinificació en cups.

A mesura que s'anava tallant el raïm del cep es transportava al trull. A continuació començava la primera operació a què se sotmet el raïm després de la verema. És el procés de vinificació o elaboració del vi, procés de màxima transcendència per a la qualitat del producte final i que es refereix al conjunt d'operacions necessàries perquè el raïm es transforme en vi.

La boca del cup coincidia en nivell amb un espai ampli sobre el qual es col·locaven els banastells de verema plens de raïm. A vegades els cups pertanyien o eren usats per diverses persones al mateix temps i es feia necessari determinar la quantitat de raïm que cada un aportava per a saber quants litres els correspondrien després. En aquests casos s'enrasaven els banastells per algun dels interessats o es buscava una persona, suposadament imparcial, per a tal tasca. No era habitual pesar amb romanes els banastells.

En aquesta operació hi havia tres preceptes que calia tenir present: el primer, comprovar la resistència dels taulons, ja que una ruptura podia ser fatal; segon, no trencar mai els pinyols, i tercer, que si es vol vi amb coloració intensa, és necessari esgarrar la pell el millor possible. Aquestes dues últimes prescripcions s'aconseguien perfectament xafant el raïm amb els peus nus, ja que l'elasticitat natural del peu humà esgarra la pell, afavoreix l'aireig del most i no trenca els pinyols. Des del punt de vista tècnic, xafar el raïm amb els peus pot considerar-se un sistema perfecte, perquè esclafa tots els grans i no trenca pinyols ni rapes i a més el peu, refregant la pell, trenca les cèl·lules que contenen les substàncies colorants la qual cosa propicia vins de capa alta.

Una vegada col·locats i ben refermats els taulons sobre el cup i els xafadors ben informats de la seua tasca i, el que és molt important, amb els peus molt ben llavats, bolcaven el banastell de raïm sobre els taulons i començava el ball. Per a no

Membres del Grup del Grup del Patrimoni Vitivinícola de Viver transportant, a l'estil egipci, una antiga bocana. La bocana era un gran bloc de pedra, tan llarg com el grossor de la paret del cup, al que se li feia un orifici pel centre que servia per a l'eixida del most o vi. Col•locat al nivell de la base del cup abans de començar a trepitjar el raïm es col•locaven sarments en la part de l'orifici que donava a l'interior, que servien de filtre i un tap de fusta, revestit de tela, en la part exterior. Llevar el tap permetia buidar el cup. Foto Isabel Mañes.

perdre l'equilibri s'agafaven a la corda, que fixada al sostre, descendia sobre el cup fins a l'altura de la cintura, o a les pales de fusta amb què apartaven les rapes. Acabat de bolcar el banastell, de vegades els xafadors se subjectaven amb una mà a la corda i amb l'altra colpejaven el raïm amb una maça, anomenada tercer peu, per a facilitar el començament de l'activitat. A mesura que minvava el volum de brisa retiraven la maça per a no trencar els pinyols contra els taulons.

Els xafadors preferien xafar a la nit per a evitar les molèsties d'abelles i mosques.

5. Premsatge, desrapament i encubament

Una vegada net el cup, per a evitar que la brisa tapone la bocana i facilitar que correguera el vi quan arribara el moment de traure'l, es col·locava un bon manoll de sarments, lligats amb vimen i subjectes amb una pedra, tot just al costat de l'orifici d'eixida. Premsar i desrapar eren dues operacions que es realitzaven pràcticament al mateix temps. Es tractava d'estrènyer els xanglots per a trencar els grans i extraure'n els pinyols, la polpa, el suc i la resta de substàncies que contenen. En xafar el raïm sobre els taulons en la boca del cup a poc a poc els grans s'anaven esclafant. L'objectiu era que no

Les dues senyores, Ángela i Josefina, són les descendents del tío Calpero, que va ser l'últim elaborador de vi a la manera antiga a Viver. Foto Ismael Sanjuán 1996.

quedara sencer ni un gra. El most escorria al cup per la fesa que hi havia entre els taulons, i quedaven damunt les rapes i brises. Les rapes s'apartaven amb una forca i passaven després a la premsa. La brisa en els primers temps anava també a la premsa, però quan es va començar a buscar un vi amb més color s'incorporava al cup amb el most, simplement alçant un poc un dels taulons i es tirava al fons. Aquesta acció de dipositar el most en el cup s'anomenava *encubament* o *embotament*. La maceració era habitual, perquè tots els vins s'elaboraven en negre, és a dir, fermentaven en contacte amb les parts sòlides, i s'obtenien tanins, pigments colorants i aromes procedents de la pell del raïm.

6. Premsatge

Xafar el raïm amb els peus aconseguia només parcialment extraure el most contingut en el raïm. Molt prompte es va fer necessari un artefacte capaç d'alliberar amb major eficàcia la part líquida de la brisa després de xafar-la sense trencar els pinyols. Molt prompte també, 4.000 anys a. C., ja hi havia dispositius amb aquesta finalitat.

La premsa consistia en un gruixut caragol de fusta que s'enroscava en una volandera fixa en el sostre. El cap del caragol tenia un orifici pel qual es travessava per una palanca que servia per a descaragolar el vis i així estrènyer el raïm rebregat que estava en la gàbia. El suc fluïa a través de les obertures de la cistella. Podem observar el caragol de fusta que estrenyeria el barret. Aquesta premsa va deixar de funcionar en 1950. Foto Ismael Sanjuán 1996.

A Viver s'utilitzava la premsa ***de fusta vertical llatina de lleva***, anomenada vulgarment premsa eix o de gàbia. La componien aquests elements: *plat* o *plataforma*; *caragol,* al principi de fusta i després de ferro, subjecte en el centre del plat; *gàbia cilíndrica* formada amb llistons verticals de fusta; *tapa* circular pel centre del qual passa el caragol, a vegades lliure i en dues peces i a vegades subjecte a la *femella*, que girant-la amb una palanca al voltant del caragol exercia pressió lentament. Sovint a la tapa se li sobreposaven una o dues sèries de llistons de fusta que permetien mantenir l'altura de la palanca per a evitar que xocara amb el cantell superior de la gàbia.

Un altre model de premsa consistia en un **caragol gros de fusta que s'enroscava en una volandera fixa en el sostre.** El cap del caragol estava travessat per una palanca de fusta que servia per a desenroscar el caragol mentre estrenyia la pasta que hi havia a la gàbia

Les primeres ***premses de ferro*** tenien la mateixa estructura que aquestes tradicionals de fusta i es propaguen a partir de la creació a València de la **Fundició Primitiva Valenciana** en 1850. Aquesta primera i gran fàbrica en la fosa de ferro va créixer ràpidament gràcies a les comandes que el desenvolupament agrari demanava. En 1874 un anunci en *El Mercantil Valenciano* deia: «L'especialitat de la Fundició Primitiva Valenciana es trobava principalment en la construcció de premses per a l'elaboració de vins i olis. L'experiència de molts anys en la construcció de grans premses l'havia portada a col·locar-se al capdavant de les foses, quant a solidesa i garantia. També

es construïen màquines de vapor, turbines, rodes hidràuliques i qualsevol classe de màquines per a serrar fustes, fàbriques de paper». Una vegada premsats les rapes del most extret s'incorporava al cup i les rapes es distribuïen si podia ser, abans que fermentaren com a aliment per als animals domèstics.

S'efectuava un segon procés de premsatge quan ja havia acabat la fermentació. Es treia la brisa del cup amb poals i s'abocava sobre la gàbia. Una vegada col·locada la tapa es feia funcionar la palanca. Acabat el primer premsatge si es volia esgotar més la pasta, es treia, s'esmicolava amb ganxos i es tornava a premsar. Normalment ja no es practicava de moment un tercer premsatge, però si es volia esgotar la brisa, es tornava a esmicolar, s'abocava en calders, s'afegia aigua fins a amerar-la bé i s'escalfava al foc. Es portava a una temperatura resistible al tacte i es deixava macerar de 15 a 20 dies. Després es trasbalsava la part líquida, es premsava la brisa o s'escorria sobre la mateixa gàbia de la premsa i així s'obtenia una beguda lleugera, sana, agradable i de dos a tres graus d'alcohol. Era el ***vinet***, que es podia beure des del mateix moment d'elaborar-lo i que es conservava bé fins al principi de la primavera. Les brises es destinaven immediatament a aliment per al bestiar o es guardaven en recipients tapats de la millor manera possible perquè no s'avinagraren, i es distribuïen en ambdós casos, mesclats amb segons o farratges en dosis proporcionals al pes de bous, cavalls, muls, porcs, ovelles o aus de corral.

Antic caragol de fusta per a premsa de vi recuperat pel Celler Vinya Viver Sanjuán. Donada la fragilitat de la fusta, els caragols de les premses es feien de les fustes més dures com a cirerer, savina o lledoner i eren molt gruixuts per a poder resistir la fricció. Foto Xaro Nomdedéu.

Premsa vertical de ferro i fusta entorn de 1860 recuperada en el celler Vinya Viver Sanjuán, primer celler modern de Viver que va estar en activitat des de 1991 fins a 2014. Les primeres premses de ferro tenien la mateixa estructura que les tradicionals de fusta i es propaguen a partir de la creació a València de la Fundició Primitiva Valenciana en 1850. El funcionament de totes les premses es basa en el principi de Pascal, segons el qual la pressió exercida sobre qualsevol punt d'un líquid es transmet en igual intensitat en tots els sentits. Foto Xaro Nomdedéu.

Trepitjadora de corrons per a verema. Aquests objectes manuals rebregaven en molt poc temps molta raïm i van substituir el sistema tradicional de trepitjat en els cups. Museu Etnològic Municipal de Castelló. Foto Ismael Sanjuán.

7. Fermentació tumultuosa

Durant la fermentació el most s'enterboleix, es calfa, després bombolles que formen una capa de bromera, bull**,** es belluga, augmenta el volum de la pasta. Brises, llavors i rapes són elevats a la superfície i formen el caramull. La dolçor del most esdevé vinós. Passats uns dies, l'activitat disminueix, el caramull s'enfonsa, la massa recupera el volum inicial. El que abans era most, ara és vi. La fermentació ha mudat una substància en una altra. Aquesta transformació intrigava no sols els nostres vitivinicultors de Viver sinó també científics, com ara Levoisier, que va formular el primer principi de la química: "Res no es perd, res no es crea". Igualment, és anomenada fermentació alcohòlica precisament perquè durant aquest procés i, gràcies a l'acció dels rents, el 51,34 % del sucre del most es transforma en alcohol etílic que es queda en el vi, i el 48,16 % en gas carbònic (Gay-Lussac). El gas carbònic (CO_2) és invisible, inodor i volàtil. La seua afinitat per a mesclar-se amb la sang és 250 vegades superior a la de l'oxigen, per això provoca paràlisi en les cames i una mort ràpida i indolora; una mort molt dolça sense sensació d'ofec ni d'asfíxia. Per aquest motiu l'anomenaven l'assassí silenciós. Els nostres avantpassats vitivinicultors de Viver, siga per successos viscuts o narrats pels seus predecessors, coneixien que en període de fermentació per a accedir a la zona del cup era imprescindible portar una espelma encesa i si s'apagava, calia retrocedir ràpidament, obrir porta i les finestres fins que es mantenia l'espelma encesa. Depenent de la temperatura ambient la fermentació solia durar uns catorze dies aproximadament.

L'encubament, la maceració i la fermentació es realitzaven en els cups de Viver al mateix temps.

8. La fermentació en els cups

Analitzades les característiques dels cups de Viver trobem en el seu ús els avantatges següents:

1. Considerant que poden prestar servei durant molt de temps, els cups són artefactes que costen poc.
2. Si considerem la seua capacitat, ocupen poc d'espai.
3. Encara que s'use molt, duren molt de temps.
4. La grossària de les parets permet que la temperatura del most siga més constant que en altres envasos.
5. La temperatura més constant fa que el procés de les fermentacions siga més regular i més lent, la qual cosa facilita l'extracció dels polifenols.
6. La quantitat més elevada de most produeix una temperatura més alta, la qual cosa propicia el procés de fermentació.
7. En les parets del cup el tartàric no s'adhereix tan fàcilment com en la fusta.
8. Com que els materials del cup no són porosos, el vi roman en el mateix estat inicial o amb molt pocs canvis. Per tant, si acabada la fermentació es volia mantenir allí, només calia tapar-lo, i el sistema més fàcil era abocar sobre la superfície una capa d'oli bo d'un centímetre de gruix. Òbviament, si es busca una bona criança, el vi necessita l'acció de la calor, del fred i de l'aire sense canvis bruscos, ambient que s'aconsegueix millor en una bóta de fusta, que a més afig aromes i gustos favorables.

9. El «sacacubos»

El «sacacubos» era la segona gran festa agrícola a Viver, fins al punt que la saviesa popular li va dedicar aquest refrany:

"Tres fiestas hay en el año
que no las predica el cura,
sacacubotapuerco
y el día de la fridura".

El dia de traure els cups també es comunicava per ban de l'ajuntament. El *sacacubos* consistia a passar el vi del cup de fermentació a un altre cup, a tonells de fusta de castany o morera, a garrafes de vidre o també a odres o bótes o pells, sobretot de pell de cabra, però també d'ovella o de bou, segons la tradició romana. Siga quin siga el recipient emprat havia d'omplir-se completament i tapar-lo perfectament. Aquests dos requisits s'aconseguien amb facilitat en tots els recipients, excepte en el cup, que requeria una acció més complexa. En aquest cas, si el cup estava ben ple, es cobria amb els mateixos taulons que s'usaven per a xafar-lo o amb una tapa de fusta a mida. Damunt s'estenia una capa de massa d'argila o algeps per a segellar tots els possibles badalls d'entrada d'aire. Si no estava totalment ple, s'abocava amb compte una capa d'oli d'un centímetre de gruix, la qual cosa permetia mantenir-lo durant algun temps fins que es venia.

Una vegada extret el vi del cup, preses les precaucions de l'espelma encesa, el cellerer introduïa una escala de fusta prou alta, descendia fins al fons i allí omplia els poals que una altra persona feia ascendir amb una corda des de dalt o mitjançant una corriola. Així treia les pellofes que quedaven en el fons i les portaven a la premsa per a extraure'n el vi, tal com hem explicat anteriorment.

10. La conservació i l'emmagatzematge

Immediatament després d'acabada la fermentació els vitivinicultors de Viver intentaven vendre el vi. Primerament perquè se'n produïa molt, tal com indica el següent text de 1567 de la Reial Audiència de València: **«Els síndics de Xèrica,**

Viver, Caudiel i Benafer sol·liciten a la Reial Audiència que autoritze els seus habitants per a poder vendre lliurement les seues collites de vi als serrans i a qualsevol altra persona considerant el volum de la seua collita». I en segon lloc, perquè els pobles de més cap amunt de les muntanyes del Herragudo, com que no s'hi podia conrear la vinya, estaven sovint desassortits. Així doncs, la producció excedia la capacitat de venda i l'emmagatzematge del vi sorgeix de la necessitat de conservar-lo i transportar-lo.

En els primers temps, les pells de moltons, cabres i bous, untades amb pega a l'interior, solucionaven ambdós problemes. Per a evitar gustos estranys va anar abandonant-se l'ús de pells i es van introduir les bótes de fusta, més sòlides i fàcils de manejar per a transport i comercialització. Al principi, les bótes es construïen de fusta de pi, castany, cirerer, alzina, morera i altres fustes. Els tonells plens i ben tancats i un celler fresc impedien només en part l'entrada d'oxigen, i en conseqüència la presència dels bacteris acètics, responsables de l'avinagrament del vi. La solució al problema de la conservació va arribar potenciant un component natural del vi produït durant el procés de fermentació: el sofre, que encara que s'usava des de l'època romana, va ser a partir de principis del segle XVIII quan els sulfits, derivats del sofre, es comencen a utilitzar en el vi en forma de diòxid de sofre, SO_2. De la combustió del sofre, cremant-lo en l'interior de la bóta abans d'omplir-la, es forma diòxid de sofre, SO_2, que actua com a antisèptic, capaç de matar els bacteris acètics i neutralitzar els rents indesitjables, i com a **conservant i antioxidant,** protector de l'aroma i el color. Precisament per aquestes propietats es pot afirmar que el diòxid de sofre és un producte imprescindible en el món del vi, que és absolutament necessari perquè el vi continue existint com a tal i que sense aquest, el vi seria un pas intermedi i breu entre el most i el vinagre. No obstant això, la utilització del SO_2 ha de fer-se amb dosis molt baixes, ja que en concentracions altes tots els vins perden qualitat i aroma i, en el cas dels negres, fins i tot color.

11. L'envelliment i la criança del vi

El vi experimenta naturalment un procés d'envelliment per l'acció del temps i, sobretot, pel contacte amb l'oxigen de l'aire. És un procés d'oxidació que li comunica al cap d'un temps, colors, aromes i gustos característics. L'envelliment natural dels vins en xicotetes quantitats es produïa simplement per les manipulacions a què se sotmetia, com ara trasbalsos, farciments, mescles i clarificacions. A Viver els cups emmagatzemaven importants quantitats de vi i aquests manejos no eren suficients. Quan els vinaters viverencs, siga perquè no havien pogut vendre tota la producció, o perquè, sobretot a partir de mitjans del segle XVIII, els compradors van començar a valorar la criança i van intentar respondre a aqueixa demanda, van haver de recórrer a recipients mínimament porosos que permeteren una molt lenta entrada d'oxigen en les grans masses de vi, la microoxigenació, que millorara les qualitats organolèptiques dels seus millors vins, ja que els més fluixos acabaven en alguna de les cinc fàbriques d'alcohol que hi havia en la població.

En un principi, els vinaters van començar a usar els tonells de fusta només per a garantir-ne la conservació i l'emmagatzematge i per a facilitar el transporte. Sovint l'estada del vi en les bótes s'allargava, i va ser així com es van trobar amb la sorpresa que utilitzant la fusta, les aromes i els sabors del vi canviaven a millor. D'aquesta manera es va arribar al descobriment de les aportacions, tant gustatives com olfactives, que les distintes fustes proporcionaven al vi, sempre que es mantinguera hermèticament tancat. D'ací van sorgir els moderns conceptes d'envelliment i criança en fusta, i especialment de roure, ja que aquesta fusta posseeix porus més fins que faciliten una lenta micooxigenació.

L'envelliment i criança del vi és un procés llarg i que s'ha de fer amb molta cura en el qual es busca que el vi adquirisca qualitats que milloren les seues qualitats organolèptiques. El primer factor va ser adonar-se que el temps d'estada en fusta demostrava que les substàncies aromàtiques del roure, anomenades polifenols, entre les quals destaquen la vanil·lina i els tanins, optimitzaven les aromes i el gust del vi. El segon era la lenta oxigenació a través dels porus de la fusta que transforma en rojos els colors violacis del vi jove. Per Nadal i Pasqua es trasbalsava, i una vegada buidat el tonell, s'introduïa una cadena grossa i es feia donar voltes al tonell. Les baules, en colpejar les dogues per la part interior de la bóta, trencaven els tartrats, que es desapegaven i es treien amb aigua i així es recuperava novament la interacció entre vi i fusta. Amb tot això s'aconseguia aportar al vi qualitats que optimitzaven les seues característiques.

12. Els vins del Palància i el vermell

Els vins de la ribera del Palància o de Morvedre no van arribar a tenir el prestigi dels de la Cartoixa de Portaceli, ni del Carlon de Benicarló, encara que també van ser elogiats per alguns escriptors a mitjan segle XIX, que els van valorar com a "**eixuts i espirituosos**"

Va aconseguir especial reputació i fama el "vi vermell", procedent del cep morvedre, que encara avui es cultiva al Rosselló (Perpinyà, Narbona, Carcassona) al sud de França, a Austràlia, a Califòrnia i més prop, a Catalunya, on se li denomina mataró, i a Alacant, on se l'anomena vermeta, del qual s'elaborava des del segle XV el famós vi dolç de 18 graus, fondellol. Els vins de morvedre (1238 – 1868) eren molt estimats per a ran-

cis, per a postres, per a augmentar el grau i el color dels més fluixos i fins i tot per a aiguardent. Com ja hem assenyalat, el cep morvedre és el monestrell, que s'adapta bé als climes secs i temperats, el gra és de pell grossa i produeix vins alcohòlics i tànnics.

13. La venda

Des del segle II a. C. Una part molt important del vi produït a Viver, com el de tota la vall, era exportat a Roma en grans quantitats. El vi era transportat en àmfores de fang, fabricades ací i que no tornaven buides, sinó que una vegada extreta la beguda les trencaven i llançaven les restes dels atuells a una zona pròxima a la ciutat. Va ser tan gran i incessant l'acumulació de testos que van donar origen a la muntanya "Testaccio". S'expedia des del grau vell de Sagunt, que per la proximitat del port va ser el centre comercial per excel·lència on s'arreplegava i després s'embarcava. La troballa de l'Hermes Bàquic en marbre blanc, les àmfores de vi i múltiples restes arqueològiques, confirmen la importància cultural, social i comercial del vi a la vall del Palància i a Sagunt. Amb la derrota de Roma pels bàrbars l'any 476 es clausura el tràfic del nostre vi cap a Roma.

En l'època àrab, des del segle VIII al XV, continua en lenta recessió a causa de la llei alcorànica. Es consumia vi encara que amb reserves. Raïm fresc, panses, vinagre i arrop eren els productes procedents de la vinya preferits i molt utilitzats pels àrabs i que comercialitzaven amb especial habilitat.

Després de l'expulsió comença novament l'expansió de la vinya en tota la vall del Palància. La raó més important d'aquest creixement la trobem en la reconquesta cristiana. A tot arreu on es va implantar el cristianisme, si el clima ho permetia, es produïa vi en quantitat. La influència del valor simbòlic del vi en el cristianisme, convertit amb el pa en la sang i el cos de Crist, va afavorir el consum generalitzat d'aquesta beguda. En augmentar el consum, el cultiu de la vinya esdevé novament rendible perquè el seu cultiu era fàcil i no necessitava períodes de guaret.

Des de principis de l'Edat Mitjana el vi va ser considerat com un producte de primera necessitat atesa la forta demanda per al consum de la població. En conseqüència, les poblacions van optar pel proteccionisme comercial i van arbitrar normes que impedien tant l'entrada de vi forà com el desabastiment intern. Aquestes mesures van donar més rellevància a l'autoritat municipal, per la qual cosa també la venda s'iniciava per orde municipal.

La pretensió històrica dels vitivinicultors de Viver era vendre el vi, si era possible en el mateix moment de traure'l del cup de fermentació.

És a partir del segle XVI quan a tota la vall es planta majoritàriament de ceps i augmenta la viticultura, encara que amb baixa producció, ja que només hi ha les femtes animals i humanes com a adobs.

En 1793 José Cavanilles afirma: «*a Viver, poble de 500 veïns, és prodigiós el nombre de vinyes. Si exceptuem el camp de Monòver, no hi ha districte en el regne que en proporció tinga més vinyes: tot el que es pot veure des dels cims dels turons es veu ple de ceps. Fa goig veure com verdegen les llomes i les faldes dels turons. Produeixen anualment més de 100000 cànters de vi. Rendeixen bastant les vinyes.*». No diu res Cavanilles sobre la comercialització del vi, però és evident que hi havia un important comerç atès que als viverencs els era impossible consumir anualment els 600 litres que estadísticament tocaven a cada u.

Vendre els productes agrícoles tampoc llavors era fàcil i sempre es corria un risc si s'esperava l'arribada dels comerciants que exportaven des de Sagunt, perquè aquests anaven adquirint primerament els vins dels pobles més pròxims al port i Viver era el més llunyà.

No obstant això, al final els intermediaris de Sagunt, agents de la companyia holandesa Herman Sollicofres o de la francesa J.B. Platet, arribaven depenent de les característiques comercials de l'any a vegades més prompte i altres més tard. El vi que adquirien es transportava des del segle XVII i l'aiguardent des de 1757, data en què s'instal·la la primera fàbrica exportadora, amb muls i carretes de bous fins als magatzems del grau vell. Allí es transvasava a tonells de fusta d'uns 50 cànters.

No obstant això, quan finalment arribaven els comerciants saguntins els viverencs ja havien aconseguit despatxar una part important dels seus vins als pobles de més amunt on el clima impedia el cultiu de la vinya. Barraques, El Toro, Sant Agustí, Vilanova de Viver, i els pobles contigus de Terol, eren els nostres clients necessitats i per tant, segurs. Fins i tot recorrent la Serra de Gúdar-Javalambre els arriers i carreters de Viver arribaven als pobles del nord de Castelló com ara Vilafranca, Cintorres o Morella. La constant i urgent necessitat de vendre el vi explica la dedicació de molts viverencs al tracte, al comerç i al transport de mercaderies. Aquest escenari es confirma en la trajectòria històrica de Viver com a poble de molts arriers i carreters com indica, entre altres, Pascual Madoz en 1850: «*Dedicant-se gran porció de veïns al carreteig de bous, amb els quals fan transports per a València, Aragó i Castella, de gra, fustes, llanes, carbó, ferro, vins i tot el que s'ofereix, el tràfic dels quals constitueix l'únic comerç del país*».

Que el vi era a Viver, a més de beguda sana i medicina com deia Arnau de Vilanova, un producte que solucionava problemes econòmics a la població, es confirma en el següent text de 1817 d'un escrivà de cambra de la Real Audiència: «*José*

Escaldant raïm per a pansa tal com es feia també a Viver. Xàbia. Foto Ismael Sanjuán 2014.

Recuperant l'elaboració de panses a l'estil antic en el Celler Vinya Viver Sanjuán. Foto Ismael Sanjuán 2014.

Gallur, Andrés de Ara, Pascual Portu, terratinents de Viver, sobre procediments de Pascual Andrés, alcalde de Viver, per la venda d'una bóta de vi, per a cobrir part de les despeses que ocasionava el seguiment d'un plet amb Xèrica sobre ús d'aigües».

El vi que els vitivinicultors de Viver no aconseguien vendre directament es transformava en alcohol en alguna de les cinc destil·leries que van arribar a haver-hi en el nostre poble. Entre altres molts testimonis de l'existència d'aquestes fàbriques aportem el següent de 1827 d'un altre escrivà de cambra de la Reial Audiència: «*Joaquín Plasencia, veí de Viver i curador dels menors José i María Plasencia apel·la contra Francisco Fornás Pérez en un plet per possessió de la fàbrica d'aiguardent dels citats menors*».

14. De l'esplendor a la destrucció i la fi de la vitivinicultura a Viver

Al pròsper segle XVIII per a la vinya, el vi i fins i tot per al raïm de taula, en ser introduït en aqueix temps la varietat **planta nova**, va seguir a Viver una primera meitat del XIX caracteritzada per una forta crisi. Les causes fonamentals van ser primerament les epidèmies de 1803 a 1805, i també, la invasió, saqueig, morts, destrucció de pobles, robatori de ramats i devastació de les produccions agràries que va suposar la Guerra de la Independència de 1808 a 1814. En conseqüència, les collites de 1811 i 1812 van ser tan roïnes i escasses que 1812 va ser conegut com "l'any de la fam". En relació amb la població existent, la Guerra de la Independència va resultar la més letal de totes les guerres espanyoles contemporànies. La mortalitat es va disparar a conseqüència de les víctimes de la guerra, la fam i les epidèmies infeccioses.

El transport de mercaderies es va paralitzar, atès que els bous, muls, cavalls i altres animals de tir van ser confiscats pels militars. Sense mitjans de transport la venda era impossible: ni vi ni aiguardent eixien de Viver. Aquest col·lapse econòmic i comercial va tardar mig segle a superar-se.

És a partir de 1850 quan la viticultura de Viver i de tota la vall comença a experimentar un ressorgiment sense precedents

a causa de la demanda de vins de la nostra regió pels consumidors francesos, les vinyes dels quals, igual que les catalanes i les de la Rioja, estaven sent aniquilades per l'**oïdi** *(Uncinula necator)* des de 1852. A aquesta plaga li seguirà el **míldiu** de la vinya *(Plasmopara viticola)*, fong originari d'Amèrica del nord, que penetra a França en 1878 i s'estén per tot Europa en pocs anys. La segona gran oportunitat per a la vitivinicultura a Viver vindria més tard perquè la **fil·loxera**, que havia començat a arrasar les vinyes des de 1868, no va arribar a Sagunt fins al 1912 i a Viver fins al 1915. És durant aquests quasi seixanta anys quan la vitivinicultura a Viver aconsegueix el seu màxim nivell de cultiu de la vinya, de producció de vi i d'alcohol i de vendes. Al mateix temps, és el període en què els viverencs planten vinyes fins a les faldes i vessants de les muntanyes més escarpades. Viver és en aquells anys un mar de vinyes. Pràcticament quasi totes les famílies tenen o es construeixen un cup o dos. També grups de viverencs, com a Herragudo, edifiquen cups col·lectius. S'aconsegueixen beneficis econòmics mai abans aconseguits. És també el moment de major coneixement i cultura social dels viverencs sobre el cultiu de la vinya i l'elaboració del vi.

La creació en 1875 de la **Societat Vitivinícola Saguntina**, la Viti, el principal objectiu de la qual era «*difondre els últims coneixements i estudis sobre el cultiu de la vinya i l'elaboració de vins facilitant, per a aquest fi, un complet laboratori, una biblioteca especialitzada i la publicació del periòdic quinzenal La Vitivinícola Saguntina*» i l'aclamació al gener del mateix any per primera vegada d'Alfons XII com a rei d'Espanya quan era a Sagunt, van contribuir poderosament a la reactivació social i econòmic de Sagunt i de tota l'activitat agrària de la vall del Palància.

Dues infraestructures inaugurades en 1898 van completar el ressorgiment del comerç del vi: la primera, l'entrada en funcionament de la línia fèrria des de Sagunt a Sogorb, i la segona, la substitució del gas per l'enllumenat públic.

Un altre factor associat als anteriors va ser la introducció de l'arada d'origen belga Vernet, a Viver l'anomenem *vertedera*, per a la preparació de camps en què es plantava la vinya.

La confluència de tots els elements enumerats va propiciar que durant els últims cinquanta anys del segle XIX i els deu primers del XX, Viver experimentara l'edat d'or de la vitivinicultura. Collites com la de 1877, en la qual Viver va produir 25.000 Hl de vi, són bona mostra de l'activitat vitivinícola dels nostres avantpassats.

En 1913, Carlos Sarthou Carreres incideix novament en tradicional vocació comercial dels viverencs quan a més d'indicar la important producció de vi matisa que: «*el comerç és l'exportació de productes agrícoles i importació per a la vida de la població*».

En conclusió, durant quasi 500 anys el vi va ser la producció agrícola més important de Viver, el consum i comercialització de la qual va permetre els nostres avantpassats passar d'una economia de bescanvi i subsistència a una economia de mercat sense precedents. Amb la venda de vi, Viver va començar per primera vegada i definitivament a ser una societat en què els diners corrien i era el producte fonamental i quasi exclusiu de totes les transaccions.

Aquest llarg període de floriment agrícola, econòmic i social, va acabar pràcticament del dia a la nit a Viver amb l'arribada quasi al mateix temps de la **fil·loxera**, que va liquidar les vinyes entre 1915 i 1917 i ***La Cucaracha*** en 1918**,** la gran pesta que va acabar amb gran part de la població del nostre territori.

Bibliografia

Abad M. Pluche (1755): *El espectáculo de la Naturaleza*. Oficina Joachin Ibarra. Madrid

Bailly – Bailliere – Riera (1915): *Directorio Valenciano. Guía especial de las provincias de Alicante, Castellón de la Plana y Valencia*.

Brunet, R. (1904): *Material vinícola*. P. Salvat Editores S.A. Barcelona.

Carbonell y Bravo, F. (1820): *Arte de hacer y conservar el vino*. Editor Antonio Brusi. Barcelona

Carbonell Rubio, J.R. (1996-1997): *La prensa agraria saguntina. La Vitivinícola Saguntina (1887-1888)*

Llueca Úbeda, E.: *La vid y el vino de Morvedre*. Edita: A.C. L'Arxiu Camp de Morvedre. Club Enòfils Sagunt.

Mañas Borrás, L. La artesanía industrial en Valencia: La Fundición Primitiva Valenciana (1850 – 1890). © Copyright: Luís Mañas Borrás.

Melero Rodríguez, J. (1899): *Vinos y vinagres*. Librería Editorial de Bailly – Bailliere e hijos. Madrid

Pequeño, D. (1901): *Cartilla vinícola*. Tipografía del Sagrado Corazón. Madrid

Piqueras Haba, J. (1999): *El legado de Baco. Los vinos valencianos: desde la Antigüedad hasta nuestros días*. Editorial Gules S.L. Valencia 1999.

Real Jardín Botánico de Madrid (1808): S*emanario de Agricultura y artes dirigido a los párrocos.* Imprenta de Villalpando. Madrid

Rueda y López, D.: *Vinificación moderna*. José Gallage editor. Barcelona

Sanz de Bremón, M. (1881): Contestación al interrogatorio publicado por la D.G. de Agricultura con fecha 20 de Enero de 1881.

09. La vitivinicultura a Viver. La verema

Grupo de Recuperación de la Cultura del Vino a Viver. Ismael Sanjuán Monzonís

1. Introducció

La verema és el procés de recol·lecció del raïm de la vinya per a elaborar les diferents varietats de vi i begudes semblants o derivades. Explicar, encara que siga en síntesi, com s'ha anat realitzant la verema a Viver és un tema especialment complex, i sobretot si es pretén comprendre des de la introducció de la vinya a Viver pels soldats de Marc Porci Cató en 193 a. C. fins a pràcticament els nostres dies. Respondre amb rigor a aquesta pregunta és una tasca àrdua, extensa i requereix un treball d'investigació històrica que supera de moment les nostres disponibilitats. En conseqüència, hem elaborat una aproximació a aquesta qüestió en què destaquem alguns dels elements més significatius o de més transcendència en la dilatada evolució històrica d'aquesta activitat agrícola.

2. Determinació de la data de verema

Respondre teòricament a la pregunta quan s'ha de veremar? és fàcil: quan el raïm està madur. Però aquesta fàcil resposta comprèn tants matisos i tants factors que s'han de tenir en compte que en la pràctica la incertesa s'apodera de la situació i resulta molt difícil prendre la decisió. Acordar la data de començament de la verema sempre ha sigut, i avui continua

Bust d'Hermes trobat a Sagunt (S. I-II d.C.). Barba arrissada, amb 6 bucles cercant la simetria i bigoti caigut pels extrems. Sobre el cap una corona d'heura i fruits en corimbe. Era el déu romà de la vinya i el vi.

sent-ho, una de les determinacions més complexes que ha de prendre el viticultor, ja que com deia l'abat Pluche en 1755 **de la diligència de la verema depèn la qualitat del vi**. Per a encertar en la solució d'aquest problema s'havien i s'han de tenir present els aspectes següents:

Museu Arqueològic de Sagunt. Àmfores vinaries romanes per a transportar a Roma vi elaborat a la vall del Palància.

1. Era necessari tenir tres paràmetres controlats. El primer, conèixer el percentatge de **sucre** en el raïm; el segon, determinar-ne l'acidesa, que és un element fonamental en la conservació del vi i, finalment, el color de la pell o pellofa, ja que en la pell es troben els pigments, les aromes i els tanins.

2. Si la qualitat d'un vi es fonamenta en el nivell de maduració de la pell, d'altra banda també és important la funció de la pruïna. La pruïna és una capa cerosa que cobreix l'exterior de la pell i no sols protegeix el fruit, sinó que també s'hi depositen els rents, responsables de la transformació del most en vi.

3. Hi ha un altre element que cal tenir en compte, el **terrer.** El terrer o *terroir* influeix decisivament en el caràcter del vi i precisament per això, raïm de la mateixa varietat cultivat i vinificat de la mateixa manera, dóna vins diferents depenent del terrer on s'ha cultivat. El terrer comprèn un ampli conjunt de factors no sempre fàcilment ponderables: a) el clima, b) la temperatura, c) la insolació, d) el vent, e) la pluviometria, f) la humitat, g) el tipus de terra o roca mare, h) la profunditat i composició del sòl, i) la varietat o aroma primària, que determina que les varietats primerenques estan madures fenològicament 100 dies després de la floració i les tardanes 115 dies després, j) l'altura, k) la sanitat del raïm, l) les tècniques de cultiu, i finalment m) la degustació del raïm. També la qualitat de les instal·lacions del celler, dels tonells de maduració i fins i tot la intervenció del viticultor i de l'elaborador, poden incloure's en aquest concepte.

És cert que després de tants anys del maneig de la vinya i d'elaborar vi, la cultura vitivinícola va arribar a ser important i patrimoni de la gran majoria dels agricultors viverencs. Però també és veritat que de la consideració dels tres punts anteriors podem concloure que per a valorar adequadament tots aquests paràmetres es requerien persones amb saviesa i experiència suficient perquè estigueren capacitades per a prendre decisions encertades.

3. Els veedors

Si reflexionem sobre tot el que hem mencionat en el punt anterior i afegim que els impostos sobre la producció i venda de vi van contribuir substancialment a les arques dels poders públics, podrem entendre amb facilitat que històricament haja estat reglamentat el temps de verema. Sobre aquest tema d'impostos només mencionarem que l'any 1627 es va publicar a València la "Crida dels Capítols Conferents" que recollia els acords les Corts de Montsó de l'any anterior sobre impostos vitivinícoles, i allí apareix el nostre "Vibel" entre altres pobles que havia de contribuir amb dotze sous per cada bóta de seixanta cànters. Així doncs, era l'autoritat municipal la que dictava no sols el dia d'inici sinó també la data de recol·lectar cada varietat i de quines zones. A aquest efecte, l'ajuntament comptava amb una o més persones expertes que, analitzats els factors comentats anteriorment, proposaven l'inici de l'activitat a l'ajuntament i aquest establia quan, què i on es veremava, i ho comunicava al veïnat mitjançant **bans**. Aquests observadors, aquests experts assessors, es denominaven **"veedors"** i la seua existència està datada des de mitjan segle XVI. La intenció d'aquest procediment comprenia, entre altres, dos aspectes fonamentals. Un era evitar que es recol·lectara el raïm verd, del qual s'originarien amb tota seguretat vins de mala qualitat que desprestigiaren el bon nom dels vins del poble. L'altre, impedir que furtaren el raïm.

Durant els primers temps, els veedors valoraven les circumstàncies atmosfèriques de l'any, el clima, l'exposició de la vinya, la varietat de ceps, el paladar dolç, espès i viscós del raïm, si el peduncle ja estava obscur i llenyós i havia perdut el color verd, si en arrancar un gra se soltava amb facilitat i quedava adherit al pedicel part del pinzell, si les llavors ja estaven dures i mostraven un color llenyós i havien perdut la blanor i el color verd, si el raïm blanc es tornava de color groc i la tinta violaci i fins i tot si era minvant o lluna vella perquè el vi isquera millor i durara més temps. L'experiència que els veedors anaven acumulant any rere any els permetia conèixer amb prou encert quin era el millor moment per a veremar.

Restes de parets en Monte de La Peña Roya (Viver). En el període de 1850 a 1915 es va estendre la vinya fins i tot fins a les muntanyes més llunyanes del poble. Foto Ismael Sanjuán.

4. Mesurament dels paràmetres del most i del vi

A partir de mitjan segle XVIII es comença a disposar d'instrumental per a poder determinar la densitat del most i es descobreix que si aquest roman constant durant una desena de dies, ja no augmentarà i sí que disminuirà un altre element fonamental de la futura composició del vi: l'acidesa. Per a precisar els seus càlculs, tant els veedors com els vitivinicultors van començar a utilitzar instruments de mesurament des de 1768, quan Antoine Beaumé va construir l'areòmetre o mostímetre per a mesurar la riquesa de sucres d'un most i deduir l'alcohol probable del vi. També Karl Balling en 1843 va introduir l'escala o graus Brix, que avui és el mètode oficial de la Comunitat Europea. En 1800 Oechle va inventar el sistema de mesurament de la densitat del most i finalment, Gay-Lussac en 1810 va formular l'equació segons la qual el sucre (glucosa i fructosa) d'un most és igual a alcohol etílic més diòxid de carboni.

Tots aquests instruments mencionats eren aparells d'una fiabilitat aproximada. L'exactitud en aquests mesuraments va arribar quan Jules Salleron en 1870 va inventar el primer alambí, l'acetímetre i, sobretot, el seu famós ebulliòmetre, utilitzat encara avui, ferramentes ja d'una gran precisió per a determinar els components del vi.

5. La llibertat de verema

Per molt entesos que foren els veedors, utilitzaren ja algun instrument de mesurament i encara que les seues decisions

El Covacho (Viver). En escarpades vessants els viverenses construïen parets per a poder acumular suficient terra que permetera plantar, almenys, un cep.

foren objectivament encertades, sovint els viticultors les assumien amb desgrat i adduint de vegades que se'ls perjudicava. Confirma aquest posicionament el següent text en 1567 de la Reial Audiència de València: "Els síndics de Xèrica, Viver, Caudiel i Benafer sol·liciten a la Reial Audiència que autoritze els seus habitants per a poder vendre **lliurement les seues collites de vi** als serrans i a qualsevol altra persona atès el volum de la seua collita". El descontentament contra la tutela municipal va créixer, i al final les Corts van haver d'intervenir.

La primera norma alliberadora d'aquesta obligació va ser un decret de les Corts del 8 de juny de 1813. Van seguir tres normatives més en 1831, 1834 i 1842 recordant la llibertat de verema. No obstant això, i potser per a controlar millor l'aspecte recaptatori dels impostos que gravaven la producció de vi, com el dret de portes i consums, els ajuntaments en general la van mantenir vigent la determinació del període de verema per part de l'administració.

Només l'arribada de les societats i cooperatives van desvincular els viticultors del sotmetiment a l'obligació d'iniciar la

verema en la data fixada per l'ajuntament. Però també és cert que aquestes entitats continuaven i continuen fins i tot en l'actualitat establint amb criteris semblants un servei de control de la maduració per a informar les organitzacions i els socis quan és el moment adequat per a començar la recol·lecció del raïm. En aquest sentit ens agradaria poder comprovar si la "Defensora de Viver", primera societat agrícola del nostre poble de què en tenim constància, en una data doblement simbòlica 1915, per ser l'any de l'arribada de la fil·loxera a Viver i per complir-se ara cent anys, va prendre alguna mesura en aquesta línia. No ho podem comprovar i només ens cal lamentar-nos i denunciar una vegada més el **saqueig i incendi realitzat** per unes trenta persones d'una altra localitat el 28 de juliol de 1936 de pràcticament tot el nostre patrimoni arquitectònic i arxivístic: l'església parroquial, les ermites, la caserna de la Guàrdia Civil, els arxius de l'ajuntament, del jutjat municipal, del jutjat d'instrucció, de la notaria, del registre de la propietat, de la casa abadia i de totes les entitats socials. Atès el volum de destrosses realitzades per aquest grup de facinerosos i iconoclastes i el temps necessari per a executar-les, de ben segur que comptava amb el consentiment tàcit o exprés de l'ajuntament de Viver, presidit per Félix Parreño Martínez, que era l'alcalde ja des del 17 de març de 1936 i va continuar fins al 14 de desembre del mateix any.

6. Varietats de vinyes que es cultivaven a Viver

Pel que fa a les varietats de ceps cultivades a la vall del Palància i també a Viver explique més extensament les varietats menys conegudes o que ja no existeixen i només mencione el nom de les que actualment encara es planten.

Entre totes destacava per extensió de cultiu la **morvedre o monestrell**, que produïa un vi especialment apreciat, sobretot per a envelliment.

També s'emprava la **pampolada, pampolera o pampol rodat.** Era, segons Buenaventura Aragó, un raïm un poc rogenc, amb grans de mida més aïna grossos. La polpa i el suc eren dolços i la pell prima, per la qual cosa l'atacava fàcilment la podridura. Els xanglots eren bastant grans. Era una planta de gran desenvolupament que feia un cep molt crescut i gros. Feia molta branca. Demanava sovint cultiu amb terra molt tova, preferint llocs alts però resguardats del sol. D'aquesta, en 1765, diu l'agrarista José Antonio Valcárcel que produïa un vi "*exquisit i que mesclat amb una cinquena part de negreta resulta especialíssim en força i color*".

La **negreta,** segons el *Diccionario* de Collantes y Alfaro, era un raïm negre, de polpa i pell forta i de suc dolç, El xanglot era regular, amb el gra un poc més redó que la pampolera i durava i aguantava en extrem. El seu cep era d'un bell verd, solia fer-se gran i requeria terra substanciosa. Aquest raïm era bo per a menjar. Aquesta varietat produïa un vi molt fort i esperitós i pel seu vigor era excel·lent per a donar força i color al vi procedent d'un altre raïm.

Encara que en molta menor extensió es cultivava la **garnatxa.**

Algunes persones majors de Viver m'han indicat que es cultivava també un raïm anomenat **morenillo**. El seu raïm era roig, de xanglot llarg i estret, amb el peduncle llarg i tendre. El gra era una mica llarg, amb la pell prima i polpa dolça, que cruix quan es trenca. Els entrenucs mesuraven poc més de tres dits i la fulla era de color verd fosc. Madurava prompte i el seu vi solia ser dels millors en força i suavitat.

Una altra varietat de la qual encara queden alguns exemplars a Viver és la **rojal**. És un raïm roig, de xanglot apinyat i curt, amb pell de gra tendre i suc dolç. És un cep que requereix deixar-lo alt i en parra. Sovint l'hem vist per Viver a les portes de les cases i fins i tot amb un tronc que ascendeix fins a l'altura de tres pisos per a estendre's àmpliament pel terrat. Tira les sarments llargues i la fulla és ampla i tira a roja. És un raïm bo per a menjar i aguanta molt bé penjat en graners secs i airejats fins a la primavera.

Buenaventura Aragó afirma que a Xèrica i pobles immediats com ara Viver es cultivava un raïm blanc anomenat **jataví**, el xanglot del qual és de sis o vuit lliures, clar, de gra llarg amb la polpa tendra i la pell prima. La seua fusta és basta i rogenca, amb la fulla gran, d'un verd bell. És millor per a parra que per a cep, i el seu raïm que no serveix per a fer vi es guarda per a l'hivern.

Des de la seua aparició en el segle XVIII a la zona del Llevant es cultivaven a Viver algunes vinyes de **planta nova**, que tenia una doble aplicació, bé per a taula o també per a vi però sempre mesclada amb un altre raïm.

I finalment, la varietat **moscatell**, que **s'utilitzava** per a consum en fresc en taula i per a l'elaboració de panses.

7. Les quadrilles de veremadors

Resolt el calendari de verema per varietats i zones, la conseqüència lògica és que no tots podien veremar els mateixos dies. Precisament per això, les famílies de classe mitjana o baixa que per les característiques dels seus cultius no podien veremar, ajudaven les que sí que estaven autoritzades considerant que arribat el moment tornarien el treball prestat. Així doncs, es constituïen quadrilles de familiars, on tots eren útils: homes, dones i xiquets. També de vegades participaven els amics en la quadrilla familiar. Amb aquestes ajudes de su-

port familiar i amistat aconseguien acatar l'ordre municipal de verema i al final complir el programa previst per a tots. Aquesta era la tàctica habitual. No obstant això, és cert que a Viver també hi havia propietaris importants amb nombrosos camps de vinya i que encara que solien ser famílies nombroses, elles soles no eren suficients per a realitzar el treball en el temps adequat. Aquests terratinents es veien en l'obligació de demanar mà d'obra. En aquests casos el mateix propietari o el seu encarregat, el salari del qual era poc més de viure i menjar ell i la seua família en la propietat, buscaven i dirigien la quadrilla. Però ni en aquest supòsit es donava el cas de quadrilles de veremadors a jornal, ja que habitualment aconseguien conformar una quadrilla suficient composta de veïns que els devien favors econòmics o préstecs.

8. Preceptes pràctics de recol·lecció

Una vegada concretada la quadrilla de veremadors i abans d'anar al tall, convenia recordar-los els preceptes pràctics de recol·lecció. Com a mostra resumim els proposats en 1901 per Diego Pequeño:

1. Veremar en temps sec i temperat.
2. Arreplegar primer les varietats primerenques, després el raïm madur de les varietats tardanes i deixar el verd per a una segona o tercera volta.
3. Eliminar el raïm danyat o verd.
4. Tallar amb tisores per a evitar el desgranament que produeix l'ocupació de la navalla o el *podoncillo*.
5. Que un capatàs intel·ligent ordene el treball dels veremadors.
6. Començada la verema, acabar-la com més prompte millor.
7. Llavar els xanglots coberts amb sofre, caldo bordelès o amb fang.
8. S'ha de tenir en compte que només les veremes efectuades en bones condicions poden produir selectes vins.

Aquests preceptes se seguien per a produir vi de consum, però no amb tant de rigor si se sabia que el vi es destinava a la producció d'alcohol.

9. Tallar el raïm

Estrictament parlant, tallar el raïm dels ceps és la faena que anomenem verema. Des dels temps més remots la verema era una festa de les gents del camp, atesa la satisfacció que proporciona la recol·lecció d'un fruit tan deliciós a la taula i tan agradable convertit en vi. Celebrada la festa i amb tots els preceptes aclarits, a l'alba partia la quadrilla cap a la vinya prompte, ja que en aquestes dates les hores de sol són cada vegada menys i entre anar i tornar a peu o a pas de cavalleria es reduïa l'activitat de la jornada. No obstant això, la verema s'iniciava no només sense pluja sinó una vegada que el sol ja havia evaporat la rosada per a no rebaixar el grau. Tenint en compte les característiques vegetatives de les varietats cultivades i en especial de la majoritària en el terme: el monestrell, de lenta i tardana maduració, estem ja a mitjan octubre o principis de novembre i així i tot era molt poc probable que haguera arribat a una maduresa exagerada. Era freqüent arreplegar alguns dels millors xanglots per a penjar-los en el graner, lloc en què el fred hivernal mantenia l'estat sanitari del raïm, i tenir postres per als tres o quatre messos següents. Els propietaris, o els capatassos de la quadrilla, organitzaven i dirigien l'activitat. Havia d'existir una relació ajustada entre el nombre de veremadors i el de xafadors en el cup, de manera que arribada la nit, no quedara per masegar ni més menys que el raïm indispensable perquè l'endemà es poguera continuar trepitjant-lo fins que arribara des de la vinya la primera rècula de transportadors. Com hem indicat, habitualment es realitzava una primera passada tallant els xanglots madurs i deixant els més verds per a una segona o tercera volta.

En principi, per cada tira de ceps, que segons diu Cavanilles distaven entre si set pams, es col·locaven dues persones, portant poals o cistelles, que una vegada plens, entregaven als ajudants per a buidar-los en els banastells. Cada quatre o cinc veremadors eren assistits per un ajudant o en tot cas, els suficients perquè no es paralitzara la quadrilla. Els banastells utilitzats en altres zones eren de fusta o canya i amb forma de cistella o cabàs gran. Els banastells o portadores que s'usaven a Viver tenien com a objectiu ser portats a lloms de cavalleria sovint per sendes i vessants d'important desnivell, per la qual cosa havien d'aguantar bé i sense deformar-se, plens de raïm, la subjecció als carrejadors i el vaivé de la marxa de la cavalcadura.

10. Cistelles i banastells de vimen

La matèria primera per a la fabricació d'aquests artefactes procedia de la vimenera *(salix)*. Es plantava de novembre a febrer i es recol·lectava en els mateixos mesos de l'any següent. El seu cultiu era molt fàcil. Es reproduïa per estaqueta, clavant un tros de vimen en la terra, deixant almenys una distància de mig metre entre planta i planta. Les vimeneres abundaven molt pel terme de Viver i com que requeria regs freqüents per al seu creixement, es plantaven en el marge o en algun punt ample d'alguna séquia, barranc o en el riu Palància. Si es plantava en el camp, la vimenera s'havia de regar molt sovint i necessitava fem o adobs. Es tallaven els vímens en la lluna minvant de gener o febrer, ja que en aqueixes dates el fred i les poques hores de llum contrauen la saba de l'arbre. En conseqüència l'assecat era més ràpid i amb menys probabilitat que s'arrugara.

Banastell de verema de vimen trobat pel Grup de Patrimoni en l'espai vitivinícola, darrere de l'Ermita de Santa Bárbara. Centre d'interpretació de la vinya i el vi de Viver. Foto Ismael Sanjuán.

La capacitat dels banastells oscil•lava entre 75 i 100 quilos. Eren imprescindibles per al transport el raïm per camins de ferradura. Foto Ismael Sanjuán.

La preparació dels vímens requereix una atenció especial. Els més grossos es destinaven per als banastells i els restants per a les cistelles. El vimen és un tipus de fusta dura i resistent i al mateix temps molt flexible. Sense pelar es deixaven assecar. Una vegada secs se seleccionaven per grandària i grossor i agrupant-los en manolls s'emmagatzemaven en espais protegits del sol directe i amb temperatura i humitat constant. Un soterrani no molt humit era un bon lloc. Per a poder ser treballat el vimen ha d'humitejar-se convenientment fins que es faça flexible i no puga trencar-se. Per aqueixa raó quan anaven a ser utilitzats es posaven prèviament a remull uns deu minuts perquè recuperaren la flexibilitat adequada sense decolorar-se.

L'entreteixit del banastell es realitzava amb les vares mare, més grosses i resistents, en aquest cas són de fusta, que s'alçaven com columnes i sobre les quals es teixia l'entramat amb vímens. Observem també el fort cordó o tancament que coronava les parets i les anses per al transport o lligat sobre les amugues.

La construcció del banastell començava entreteixint el fons en forma d'el·lipse, l'eix major del qual era el doble que el menor. Aquest entreteixit es realitzava amb les vares mare, més grosses i resistents, que eixien cap amunt constituint les columnes per a alçar les parets, les quals ascendien obrint-se respecte a la base i sobre les quals es teixia l'entramat amb vímens més prims. Aconseguida l'altura desitjada, un fort cordó o tancament coronava les parets, constituint la boca del banastell una altra el·lipse de doble amplària que la bàsica. A ambdós extrems de l'eix major de l'el·lipse de la boca i situades per davall del cordó d'acabament es col·locaven sengles anses. Aquestes anses es feien de fusta de lledoner o cirerer. Tenien forma de ganxo, de V invertida, sent el costat que s'incrustava en l'entrellaçat del banastell el triple de llarg que el costat que quedava lliure per al transport o lligat sobre els carrejadors.

Les cistelles de verema de vegades eren ordinàries i els més diligents també la feien en forma d'un con truncat, llarga i xata per a evitar prémer el raïm. El dia abans de començar la verema els banastells i les cistelles de vimen s'introduïen a remull en l'aigua de la séquia o del riu per a enfortir-los, ja que usar-los si estaven secs, els feia fràgils.

11. Transport del raïm al trull

Quan ja els banastells estaven plens es carregaven, depenent del camí, en carros o a llom de cavalleries, aparellades amb albarda i carrejadors, a les que el banastell se subjectava fortament amb una bona corda de cànem o d'espart. De vega-

El meu avi Manuel Monzonís Pérez a cavall i amb dos banastells de camí a veremar. Encara que la foto mostra un camí acceptable, després s'estretia i pujava en pendent fins a arribar a la vinya.

El meu avi Manuel Monzonís Pérez amb cistella de vímet i *podón* en la mà veremant. Donada les poques fulles que li queden al cep estem ja ben entrat Octubre.

des diverses cavalleries anaven unides en rècula transportant els banastells amb la finalitat que romangueren veremant el màxim de membres de la quadrilla. Tot just arribar al trull es descarregaven els banastells i carregats amb altres buits la rècula tornava a la vinya. Acabat el transport es llavaven els poals i banastells per a evitar que el suc adherit iniciara fermentacions indesitjables i servira d'atractiu per a mosques i mosquits. Aquesta operació es repetia diàriament al final de la jornada una vegada buidats els banastells i també, si era possible amb més cura, en concloure la verema, i es guardaven en espais secs perquè no apareguera cap olor de floridura que poguera perjudicar la collita de la següent campanya.

Bibliografía

Abad M. Pluche (1755): *El espectáculo de la Naturaleza*. Oficina Joachin Ibarra. Madrid

Aragó, B. (1871): *Tratado completo sobre el cultivo de la vid y elaboración de vinos de todas clases*. Librería Central de D. Mariano Escribano. Madrid

Bailly – Bailliere – Riera (1915): *Directorio Valenciano. Guía especial de las provincias de Alicante, Castellón de la Plana y Valencia*.

Brunet, R. (1904): *Material vinícola*. P. Salvat Editores S.A. Barcelona.

Carbonell y Bravo, F. (1820): *Arte de hacer y conservar el vino*. Editor Antonio Brusi. Barcelona

Carbonell Rubio, J.R. (1996-1997): *La prensa agraria saguntina. La Vitivinícola Saguntina (1887-1888)*

Esteban Collantes, A y Alfaro, A. (1853): *Diccionario de agricultura práctica y economía rural.* Imprenta a cargo de D. Antonio Pérez Dubrull. Madrid

Melero Rodríguez, J. (1899): *Vinos y vinagres*. Librería Editorial de Bailly – Bailliere e hijos. Madrid

Pequeño, D. (1901): *Cartilla vinícola*. Tipografía del Sagrado Corazón. Madrid

Piqueras Haba, J. (1999): *El legado de Baco. Los vinos valencianos: desde la Antigüedad hasta nuestros días*. Editorial Gules S.L. Valencia 1999.

Real Jardín Botánico de Madrid (1808): *Semanario de Agricultura y artes dirigido a los párrocos.* Imprenta de Villalpando. Madrid

Rueda y López, D.: *Vinificación moderna*. José Gallage editor. Barcelona

Sanz de Bremón, M. (1881): Contestación al interrogatorio publicado por la D.G. de Agricultura con fecha 20 de Enero de 1881.

Fig.1: Amb Gaudí, en 'El Capricho' (Comillas, Cantàbria) comentant què és reharq*... Horitzontalitat en la comunicació del patrimoni.

10. reharq*: difusió divertida del patrimoni

Libe Fdez. Torróntegui

El món del patrimoni està ple de gent seriosa, correcta i professional però, sobretot, seriosa! Seriós*: "(del lat. serĭus) adj. Sever en el semblant, en el mode de mirar o parlar".* El que em porta a pensar... com convencerem a través d'un llenguatge tan distant i d'una imatge tan sòbria, els més incrèduls, que el patrimoni **és la bomba**, és de tots i mereix moltíssim la pena conèixer-lo i cuidar-lo?

Aquesta va ser una de les reflexions que vaig tenir mentre es desenvolupava el meu postgrau en Rehabilitació i Restauració Arquitectònica a la UPC, sens dubte, una de les millors decisions, en l'àmbit professional, de la meua vida. Si, a mi, que acabava de descobrir un món fantàstic al voltant de l'arquitectura històrica, dels valors identitaris, de pobles arrelats als seus costums... la manera en què m'arribava la informació em pareixia avorrida, densa, amb atractiu zero... com no havia de ser una llanda per a tots aquells que viuen aliens al patrimoni? Quelcom havia de canviar. Per això vaig decidir readreçar la meua carrera com a arquitecta cap a l'especialització **en comunicació del patrimoni**.

1. reharq*, patrimoni i entusiasme

L'inici d'aquest projecte té una motivació social: reharq* va sorgir arran d'un castell en ruïnes que va ser objecte del meu projecte de final de postgrau. El fet d'haver intervingut en un bé patrimonial protegit però en estat de ruïna (a pesar del seu gran potencial, la seua fantàstica història i la seua singularitat), em va animar a aventurar-me amb un **blog i apostar professionalment per la conservació i di(ver)fusió del nostre patrimoni**. Tinc el ferm convenciment que: "només el que es coneix es cuida, es protegeix"... i així es gaudeix!

reharq.com és un projecte de comunicació summament entusiasta que va nàixer amb la intenció de donar un nou enfocament a la difusió del patrimoni arquitectònic. La seua aposta pel contingut propi de qualitat a través d'una escriptura fresca i per a tots els públics, l'ha fet mereixedor de diversos reconeixements:

- Premi Idea més innovadora "Campus Organización Estados Iberoamericanos 2015 (OEI)"
- Projecte representat Espanya en "Campus Organización Estados Iberoamericanos 2015 (OEI)"
- Premi Woman Sarea 2014 (emprenedoria europea del País Basc)
- Projecte considerat per la UPC com a innovador en el camp de la difusió del patrimoni
- Millor blog Internet&Euskadi 2013

Una de les màximes de reharq* és **'el que és seriós també pot ser divertit'** per la qual cosa, sense restar-li rigor a la

informació, es tracta de mostrar el patrimoni des d'un punt de vista original, positiu i creatiu (Fig.1). No podem esperar que tota la societat estiga 'educada en patrimoni' però sí que persones formades en aquest àmbit acostem la **difusió de qualitat al gran públic**, rebaixant el to científic, aconseguint que el llenguatge siga accessible per a profans i substancial per als especialistes.

2. Un blog és un web amb ànima

Les **noves tecnologies** són una eina molt potent en la divulgació del nostre patrimoni, fa molt per la seua democratització, crea comunitat al voltant del patrimoni i tomba barreres generacionals i geogràfiques per a conèixer-lo. A més, les **xarxes socials** permeten compartir la informació publicada en els blogs ràpidament i que el contingut arribe a molts llocs, fets que han propiciat que reharq* es convertira en marca de referència en el sector de la divulgació del patrimoni des dels seus 18 mesos que porta de camí.

El fenomen **blogger és una valuosíssima plataforma per a la participació social** en la preservació del patrimoni, ja que pot donar visibilitat tant a les accions (posada en valor, dinamització...) senzilles que es facen en la seua defensa, per exemple, de les associacions; com a les promogudes per grans institucions. Tan important és dur a terme activitats en pro del patrimoni com difondre-les perquè assolisquen més notorietat i, per tant, més impacte i repercussió. Si fas quelcom gran pel patrimoni, conta-li-ho al món! La comunicació en aquest àmbit és una arma poderosa.

Fig.2: Mesclar experiències agradables amb patrimoni és el 'punt fort' de reharq*: ruta amb bici per les torres sentinelles en la platja de Conil (Cadis).

Solc definir el blog com 'un web amb ànima': ens és més fàcil 'enganxar-nos' al contingut si coneixem qui ens ho conta. Reharq* és 60% una forma passional i contagiosa de veure la vida i 40% patrimoni arquitectònic. **Des d'un principi vaig apostar per la creativitat i l'alegria a l'hora de comunicar.**

3. Comunicació: empatia en acció

El meu objectiu era fer de reharq* un lloc diferent dels que, fins ara, existia en el sector de la difusió del patrimoni. Buscava una manera diferent i autèntica per a difondre la nostra cultura i vaig optar per fer-ho, sense perdre rigor en la informació, amb una actitud més divertida. Menys tècnica i basada en el **màrqueting emocional**.

Quan em vaig enfrontar al temut full en blanc del primer post (article), no em vaig paralitzar perquè vaig sentir la necessitat de tenir quelcom que havia de ser contat. Vaig sentir **això que anomenen 'empatia en acció'**.

Aquesta és l'empatia que **mou a les persones a fer coses pels altres**, a invertir esforços de qualsevol tipus a tirar endavant cada un dels projectes del Grup Patrimoni (des d'aquestes línies, les meues felicitacions a TOTS); a invertir hores i hores en un blog divulgant el patrimoni; o a crear una iniciativa social en països del tercer món...

L'empatia, a més, és essencial per a tenir èxit personal. L'empatia és la que fa que una persona treballe bé en equip, que un líder siga bo, que un projecte de patrimoni passe a ser una realitat amb desenes d'idees i d'activitats consolidades; que un blog passe de ser 'només un blog' a un projecte empresarial; que el tercer món siga un lloc millor...

L'empatia ens fa mirar d'una altra forma al nostre entorn, fixant-nos en les necessitats i preparant l'acció. En el meu cas, aquesta empatia em va permetre **escoltar el meu públic per a després donar-los el que ells demanaven**. Pretenc irradiar al lector il·lusió i optimisme pel patrimoni, intente transmetre-li que cada experiència que conte pot ser igual de vibrant que unes cerveses amb els amics o una primera cita.

4. Base teòrica, frescor i creativitat

El secret rau a haver trobat un equilibri entre la forma divertida que tinc de viure el patrimoni, la meua experiència professional i la meua base teòrica.

A través d'una publicació setmanal en reharq.com, transmet el patrimoni contant experiències (Fig.2) que mescle amb art, gastronomia, fotografia, viatges... que inviten a conèixer-lo

per a, així, poder gaudir-lo. Mostre la seua part més lúdica i atractiva amb la intenció que el públic 's'enganxe' i contagiar-ho de la meua desbordant passió vers l'interessant món del patrimoni.

Els posts (els articles) es distribueixen en cinc temàtiques, totes igual d'amenes (Fig.3):

-Hotels bonics by reharq. Disfrute descobrint edificis històrics reconvertits en hotels (basats en la meua pròpia experiència), hotels bonics bonics de veritat. Però de bo de bo. Rieu-vos del calaix de sastre dels 'hotels amb encant'. Si pròximament la vostra destinació és Màlaga, Lisboa, Còrdova, Madrid, Tarifa o Guipúscoa... feu una ullada a aquesta secció i descobriu la comoditat i el *relax* que també ens pot oferir el patrimoni.

- #patrimoniotrip. Una de les tantes coses bones que ens aporten els blogs és la d'excitar-nos la curiositat i despertar una imperiosa necessitat de conèixer aqueix lloc que acabem de descobrir gràcies a un post. Davant de la impossibilitat d'emportar-me tots els meus lectors en la meua incansable motxilla, els teletransporte amb les meues paraules a L'Havana, a Berlín, als castells del Loira a través d'un vídeo-post divertidíssim... No hi ha res millor com viatjar per a amerar-nos, vibrar i apreciar el millor patrimoni.

-reharq* és un no parar en torreta. És el reflex del que sóc (i la conseqüència dels meus escassos 55 kg de pes... ;-) patrimoni i esport, cròniques de xarrades o congressos, visites guiades, entrevistes, actualitat, cultura *à gogo*, articles de difusió... i bon rotllo.
Per la meua naturalesa inquieta, viatge molt, i allí on vaig m'amere del patrimoni del lloc, la qual cosa fa que tinga material per al blog de moltes parts del món. Els meus pots poden estar localitzats a Las Palmas de Gran Canària, a Pamplona o a Venècia... per això sempre hi ha un lloc pròxim geogràficament als meus lectors amb el qual s'identifiquen i potser s'animen a visitar-lo d'una altra manera o l'apunten en la llista de coses pendents.

-Arquitectura rehabilitada. Visitar, recórrer i disfrutar els edificis històrics, amb la càmera i el bloc de notes a la motxilla, em sembla el millor pla del món.
En aquesta secció reharq* acosta al lector a aquells edificis plens d'ànima que enclouen històries apassionants. Parle de la vida de l'edifici: com 'va nàixer', qui li va donar vida, per què 'va morir'... També sobre la importància de 'ressuscitar-los' i conservar el nostre patrimoni. El teatre Romà de Mèrida o El Capricho de Gaudí a Comillas són alguns dels exemples que pots trobar en aquesta secció

-reharq amb*... Una de les millors coses que el blog ha portat a la meua vida és gent talentosa (i divertida, això és fo-

Fig.3: Imatge global d'un blog. Capçalera, menú horitzontal amb les distintes seccions i cos del blog: els articles (post). A la dreta, un lateral amb enllaços a subscripció, xarxes socials...

namental) amb la qual compartisc interessos al voltant del patrimoni.

Per això he decidit donar visibilitat a totes les persones que m'enriqueixen amb el seu treball, les seues idees, les seues propostes... o les seues paraules. Per cert, si teniu un projecte relacionat amb el patrimoni (intervenció, dinamització, defensa, difusió...) i creieu que podria encaixar en la línia editorial de reharq*, escriviu-me i en parlarem! info@reharq.com

Voleu un exemple (Fig.4)?

Coincidint amb la revolada que es va muntar pel derrocament de 'La Catedral' (estadi de Sant Mamès, Athletic Club de Bilbao) arran del fet que els bilbaïns (des de penyes futbolístiques fins al col·legi d'arquitectes) es van posar en peu de guerra perquè desapareixeria 'l'arc' (símbol de l'arquitectura

Fig. 4: reharq* mescla patrimoni amb altres aspectes de la vida, per què no començant parlant de futbol i acabar fent-ho de patrimoni i d'identitat.

Fig. 5: Alguna de les opinions dels meus lectors via xarxes socials. Ells són, sense cap dubte, el motor i el millor de reharq*.

de ferro dels anys 50), vaig decidir elaborar un post en què vaig començar parlant de futbol i vaig acabar parlant de valors. De com, els valors identitaris poden arribar a pesar més que els instrumentals (econòmics, urbanístics) o els arquitectònics. Vaig acabar **reflexionant sobre la subjectivitat del concepte de patrimoni, que no depèn del bé en si, sinó dels valors que la societat li atribueix en cada moment de la història**. Va ser un post amb una magnífica acollida i una alta participació.

5. Metodologia

reharq* es guia per una metodologia basada en una estratègia de continguts de qualitat, en un *storytelling* emocionant, en la dedicació als seus lectors i en l'entusiasme:

5.1. Contingut inèdit, propi i amè

5.2. Els meus lectors, el meu tresor (Fig.5):

Són la gasolina d'aquest projecte i així els ho faig saber. Són el meu trofeu més important i els millors ambaixadors de reharq.com. Cada lector és únic, i sempre obté la meua resposta davant de qualsevol comentari via mail/Twitter/Facebook/blog...

El *feedback* ha sigut primordial perquè reharq* s'haja convertit en el que avui és.

5.3. Compromís i proximitat amb el lector

Cada retuit, cada *like*, cada comentari, cada nova subscripció al blog és energia per a reharq*, energia que jo m'aplique a transformar en posts interessants i divertits cada setmana, cada dimarts, amb una periodicitat de publicació indestructible. Aquesta proximitat amb el lector (o futur client), tant a l'hora d'escriure, com a l'hora d'interactuar amb ell, fa de reharq* un projecte més humà que cibernètic.

5.4. Seccions atractives

'Hotels bonics', 'reharq és un no parar', 'arquitectura intervinguda', 'reharq* amb...', #patrimoniotrip', donen pistes del to triat per a escriure cada post. Els lectors tornen a buscar més experiències divertides que impliquen conèixer i disfrutar el patrimoni.

5.5. Experiència professional

reharq* és dels pocs blogs d'aquesta temàtica que està liderat per un arquitecte especialitzat, la qual cosa em permet donar un altre enfocament al patrimoni, fent especial insistència en els valors ponderats en tota intervenció: instrumentals (els relacionats amb l'adequació o no d'un nou ús o programa a un bé patrimonial), arquitectònics (històrics, constructius...) o significatius (relacionats amb l'afecció al lloc, el bé com a monument icònic o identitari), ja que considere que són la clau perquè el lector 'connecte', entenga, s'involucre i 'faça seu' el patrimoni.

6. Resultats

'L'efecte reharq*' pot mesurar-se tant a nivell *online*, *offline* com en l'àmbit personal (Fig. 6):

Fig. 6: reharq* és un imant de propostes professionals d'allò més interessants i un portal de referència en el món de la difusió del patrimoni.

6.1. Referència en el món de la difusió en línia del patrimoni per la seua autenticitat

a) Connexió emocional amb els lectors: cada post és una experiència que els invita a visitar/conèixer/disfrutar el nostre patrimoni.

b) Proposta de valor: reharq* es diferencia de la resta de plataformes de difusió del patrimoni per la seua creativitat i per la seua frescor.

c) Xarxes socials: els més de 2.000 seguidors en Twitter i 500 en Facebook són de vital importància en la difusió del contingut publicat.

d) Crear una comunitat reduïda al voltant del meu blog ha sigut un dels meus èxits més importants. Llevar-li rigidesa al llenguatge facilita la interacció i acosta persones amb interessos comuns.

e) Especialització: la meua formació en patrimoni (tractats d'arquitectura, construcció històrica, valors i criteris de rehabilitació, gestió cultural...) proporciona al blog un perfil molt professional.

f) Les persones: més enllà dels valors arquitectònics, faig especial insistència en aquells valors del patrimoni amb què ens sentim identificats. És ací on l'empatia escriptor/lector té un paper principal i mediador.

6.2. Salt al món *offline*

Un de tants factors positius dels blogs és la possibilitat de mostrar la **identitat digital** de qui hi és al darrere, i dóna l'oportunitat de mostrar als teus clients el que ets capaç d'oferir-los, i rebre propostes professionals interessantíssimes:

a) Ponent 'XI Jornadas Cátedra Gonzalo de Cárdenas de Arquitectura Vernácula' a L'Havana (Cuba) -Oficina del Historiador y Fundación Diego de Sagredo-, 'Proyectos emprendedores 2014' al Parlament Europeu (Brussel·les), 'XXXIII Encuentro Asociaciones para la defensa del Patrimonio cultural y su entorno' a l'Alhambra de Granada, 'IX Jornades d'Investigació del Patrimoni Cultural' a la Universitat Jaume I Castelló, 'II Congreso internacional sobre educación y sociabilización del patrimonio en el medio rural - sOpA14' en Celanova (Galicia)...

b) Blogger oficial per a Hispania Nostra en la XXXII trobada d'associacions i entitats per a la defensa del patrimoni cultural i el seu entorn celebrada a Pamplona en 2013.

c) Promoció turística de la costa de Biscaia (projecte #bizkaiacostavasca).

e) Internacionalització del projecte L'Havana, Brussel·les i pròximament col·laboració amb Universidade Anhembi Morumbi de Brasil.

f) Encàrrecs d'intervenció en edificis històrics.

Fig.7: Caseriu Igartubeiti (Guipúscoa). Projecte de rehabilitació i recreació de la vida d'un caseriu (casa popular basca) del segle XVII.

g) Creació de textos estratègics i generadora de contingut web per a empreses del sector.

h) Redacció d'articles en revistes especialitzades, cròniques de congressos de temàtica patrimonial, col·laboració amb museus, suport i difusió d'associacions de defensa del patrimoni...

6.3. Realització personal

reharq* ha permès que combine les meues dues grans passions: l'arquitectura i l'escriptura. A més, el blog m'ha obert portes per a accedir a persones del món del patrimoni amb un talent excepcional amb les quals han sorgit sinergies.

7. Patrimoni, persones i futur

No descobrisc res de nou si dic que la millor via per a mantenir el patrimoni en bon estat és donant-li un ús; siga un ús com a document històric, o un ús com a edifici reutilitzat. Encara així, part del nostre patrimoni (fins i tot el rehabilitat) està morint-se per falta d'activitat.

S'hauria d'aconseguir un equilibri **entre investigació, conservació i difusió**. Una investigació exhaustiva converteix el monument en quelcom potent i veraç. La conservació evita el seu deteriorament i manté el monument en bon estat i 'abellidor'. Sense oblidar-nos d'aqueix patrimoni menys 'apreciat socialment', com el vernacle, i donant la seua importància tant

Fig.8: reharq* és més humà que cibernètic. M'encanta rodejar-me de persones entusiastes que vibren amb el nostre patrimoni. Sota aquestes línies, amb bici amb l'Associació Industrial de Patrimoni Industrial, brindant amb la Societat Històrico Arqueològica Martí i Bella (Menorca) i celebrant el 150 aniversari del viaducte d'Ormaiztegi (Guipúscoa).

a la part material com al que és immaterial (Fig.7). La difusió l'acosta al públic, que és, en definitiva, qui el mantindrà viu.

Escoltant els grups de patrimoni en les IX Jornades sobre Sociabilització del Patrimoni, vaig veure encara més clar que la solució per a salvaguardar el patrimoni és dependre menys de la gestió administrativa, i invertir més en la **'gestió humana'** (Fig.8): propietaris, mecenes, voluntaris, professionals amb creativitat...

La bona difusió del patrimoni és fonamental perquè la societat prenga consciència de la importància del patrimoni, perquè es deixe de veure com una càrrega per a començar a tenir-lo en compte com un recurs: cultural, turístic i econòmic. A més, si el coneixem, podrem seguir transmetent-lo als nostres descendents.

Parlar de patrimoni és parlar de futur i no només de monuments, sinó de paisatges, de ciutats, de tradicions i de persones.

Totes les armes que puguem utilitzar per a donar a conèixer quelcom tan valuós com el nostre patrimoni són vàlides, i en les noves tecnologies, com he comentat al principi de l'article, trobem les millors aliades.

Els blogs, com ara reharq*, són una fantàstica plataforma per a crear comunitat, sinergies i una xarxa de contactes de persones del món del patrimoni que vibren (vibrem) amb el que fan (fem).

Ara... teclegeu reharq.com i passeu i disfruteu!

11. La recuperació de l'Escola del Canto, una realitat

Amics i Amigues del Canto. Benassal

"Recuperem l'Escola del Canto" és un projecte que ens ha permès recuperar els dos edificis d'una antiga escola rural a la partida del Canto, terme de Benassal: l'aulari i la casa del mestre. Als dos, se'ls ha donat un nou ús, el primer ha passat a ser una aula–museu i el segon un refugi lliure de muntanya. Podem temporalitzar el treball fet entre finals del 2012 fins al 2014, bàsicament uns dos anys, tot i que encara queden temes secundaris per tancar.

Els trets que singularitzen el projecte són el voluntariat per a dur a terme totes les intervencions, el finançament gràcies als xicotets mecenes, juntament una gran il·lusió i molt de treball.

L'estat de l'escola abans de la recuperació.

1. Origen i disseny del projecte

L'Escola del Canto es va inaugurar durant la Segona República, segurament l'any 1932, i va funcionar fins a finals dels 60, exceptuant els anys de la Guerra Civil, que va romandre tancada. L'escola, que consta d'un aulari i la casa del mestre, s'emmarca dins de la reforma educativa que va posar en marxa el govern de la Segona República, reforma que pretenia fer arribar l'educació primària a tots els xiquets i xiquetes i per a aconseguir-ho van començar amb la construcció d'escoletes, entre les quals està la del Canto. El paratge on es troba és singular, lluny del nucli de població, a unes dues hores a peu del poble i al costat del riu Montlleó, que divideix els termes de Benassal i Vistabella. Actualment, la zona està pràcticament despoblada, els masos i els camps han estat abandonats, encara que als anys 60 més d'una vintena d'alumnes assistien a l'escola.

L'estat de l'escola abans de la recuperació.

Tota aquesta història va començar a finals de l'any 2012, però feia anys que el deteriorament de l'Escola del Canto ens preocupava. Davant l'abandonament en què es trobaven els edificis, el Club de Muntanya de Benassal, el Grup de Recuperació de la Memòria Històrica de Benassal i l'Institut de Secundària de Benassal, van decidir emprendre alguna acció per a preservar aquest patrimoni. El primer va ser ajuntar-se per discutir què es volia fer, aportar propostes i suggeriments.

El resultat va ser el disseny d'un projecte de recuperació i reutilització de les infraestructures amb tres parts diferenciades:

1. Recuperar l'escola per convertir-la en una aula-museu. Reconstrucció de l'aula amb el mobiliari restaurat i complementat amb panells explicatius amb fotografies i informació sobre la història de l'escola. Aquesta part va ser proposada per l'Institut d'Educació Secundària de Benassal i el Grup de Recuperació de la Memòria Històrica de Benassal.
2. Recuperar la casa del mestre per a convertir-la en un refugi lliure de muntanya. El Canto es troba a una distància de 4,5 km de Culla; a 5,5 km de Benassal; a 7,7 km de L'Estrella (Mosquerola); a 8,25 km de Vilafranca; a 9,25 km de Benafigos; a 11 km de Vistabella; a 14,88 km de Xodos i a 18 km de Sant Joan de Penyagolosa, per tant, és una cruïlla de camins, un lloc ideal per a habilitar un refugi lliure de muntanya. La proposta va ser del Club de Muntanya de Benassal.
3. Fer un documental de la història i restauració de l'Escola del Canto. Es tractava de recuperar l'espai físic i la memòria d'un entorn tan singular; la idea era mostrar una crònica singular i una exploració d'alguns dels protagonistes i dels espais. Aquesta proposta va partir d'Hugo Domènech Fabregat, professor d'audiovisuals de la Universitat Jaume I de Castelló, amb la col·laboració de diversos companys i amics d'aquesta universitat.

Una vegada decidits els eixos del treball, el següent pas va ser obrir el projecte, raó per la qual es va fer una reunió informativa al febrer del 2013 per a explicar-lo. Una vintena de persones van acudir i una de les decisions adoptades va ser aglutinar tothom, col·lectius i persones, dins de la plataforma Amics i Amigues del Canto.

El disseny inicial del projecte contemplava tres fases: la primera, que consistia a evitar que augmentara el deteriorament gràcies a l'apuntalament de la teulada i a la retirada dels pupitres, que a principis del 2013 ja estava feta; la segona, treballar per a aconseguir el condicionament progressiu dels edificis com a refugi i com a aula-museu, a la vegada que es gravava el documental i es realitzaven les entrevistes; i una tercera, centrada en la promoció i la utilització de les instal·lacions.

2. Gestió del projecte

Les noves tecnologies han estat una peça clau en la nostra manera d'organitzar-nos com a grup. Des del començament teníem clar el paper fonamental que havia de tenir la fluïdesa de la informació pel que feia a la comunicació interna i externa.

Es va crear un Googlegroups, Amics del Canto, format per una setantena de persones. Els avisos, la informació i les demandes s'han fet a través de Googlegroups, a més de ser aquest l'espai on s'han penjat els diversos arxius (sonors, fotogràfics) que anaven recopilant-se. Aquest ha estat el principal vehicle de comunicació interna entre tots els membres de la plataforma. L'eina Doodle Group ens ha ajudat a programar les eixides i les reunions.

Pel que fa a la comunicació externa, hem utilitzat diverses vies. Tot el procés s'ha comentat de manera periòdica en la revista local Aigua Clara, la qual cosa va fer possible l'arribada de la informació a la majoria del veïnat. A més dels articles de la revista, el projecte es va presentar públicament durant les festes patronals del 2013 per a explicar-lo als benassalencs i als estiuejants i demanar la col·laboració econòmica, ja que no comptaven ni amb subvencions ni amb cap tipus d'ajuda monetària de l'administració. Cal dir que l'Ajuntament va donar el vistiplau al projecte i el permís per dur-lo a terme i ens va facilitar el material de què disposava (portes, finestres, etc.). La presentació va estar acompanyada d'una exposició on es podia veure el que s'havia fet fins aquell estiu i el mobiliari de l'escola restaurat.

Des del començament, quatre van ser les línies de treball que es van iniciar: les tasques per a recuperar els edificis de l'escola a jornal de vila, el taller de restauració del mobiliari,

Taller de restauració.

l'enregistrament dels testimonis i la gravació de tots els treballs que es feien i dels testimonis amb l'objectiu de produir un documental.

2.1 El jornal de vila

Totes les feines de recuperació dels dos edificis s'han realitzat a jornal de vila, que consisteix a treballar de manera voluntària, sense cobrar; només es paguen els materials utilitzats. A Benassal podem trobar diversos exemples de feines fetes de manera col·lectiva i voluntària: recentment, la restauració de l'ermita de la Magdalena; als anys seixanta, els joves van construir la Casa de la Joventut i després de la Guerra es van reconstruir les parts que estaven caigudes de l'ermita de Sant Cristòfol.

Les tasques van començar al Nadal del 2012 i al llarg dels dos anys s'ha quedat vuit vegades per a desplaçar-se al Canto i realitzar les diverses feines voluntàries per a condicionar els edificis. Entre quinze i vint voluntaris han acudit cada jornada de vila.

Pel que fa a l'escola, va caldre treballar en la teulada, es va canviar un cabiró del sostre per refermar-la, es van desmuntar les finestres per a restaurar-les al poble, es va posar una porta nova a l'armari, es va pintar l'interior i l'exterior (amb calç) de l'edifici i es va instal·lar una porta nova amb vidres a l'entrada per a substituir la que hi havia, que estava trencada.

Pel que fa a la casa del mestre, es va canviar la porta per una altra, es va treballar en el sostre i en l'interior de la cuina i va ser necessari canviar un cabiró del comú. El sostre de la xemeneia també va ser reparat i pintat. Es van arreglar totes les finestres i es van posar-hi vidres. Tot l'edifici va ser netejat a fons i es va pintar. Finalment, es va equipar amb una taula i uns banquets, diversos utensilis per a cuinar, un poal i una corretja per a la cisterna i, per descomptat, les lliteres.

Les finestres, taules i portes dels dos edificis van ser passats per gasoil per a eliminar la corca. I es van instal·lar diverses canals per a replegar l'aigua de les teulades a la cisterna.

Quant a l'espai exterior, es van netejar les males herbes, les jardineres es van recuperar, el porxo es va reconstruir, el mur que envolta l'escola va ser reparat, les reixes van ser tractades per a eliminar l'òxid i pintades amb esmalt forja, es va instal·lar una nova porta a l'entrada del recinte i es va construir una taula d'obra.

Emili Ferrando va fer uns panells en ceràmica de la Mare de Déu dels Desemparats, per substituir l'original, l'antiga Mare de Déu desapareguda. Tot i que sembla estranya la devoció a la mare de Déu dels Desemparats en un lloc com Benassal, aquesta imatge s'explica per la presència durant molts anys d'una mestra valenciana a la dècada dels cinquanta. El 12 de juny del 2014 es van col·locar els taulells de ceràmica a la façana.

2.2 La restauració del mobiliari

El taller de restauració del mobiliari es va organitzar sota la direcció i l'assessorament de Mayte Pastor (DD Conservació i Restauració de Béns Mobles). A la primavera del 2013, de març a juny i durant vuit diumenges, es va desenvolupar el

El dia de la inauguració, el 2 d'agost del 2014.

taller. Es va poder recuperar part del mobiliari original: quatre pupitres dobles amb cadires abatibles, una pissarra, una maleta i la taula del mestre. Les peces presentaven un important estat de deteriorament a causa del seu ús i dels anys d'abandonament, com la presència i acumulació de pols, terra, calç, desgast, decoloració de les fustes, desencolat i falta d'adhesió d'algunes peces, oxidació, etc.

No només es va restaurar el mobiliari original de l'escola sinó que també altres peces més modernes fabricades per l'empresa Federico Giner (la Pobla de Vallbona) que estaven emmagatzemades en el convent i que havien sigut utilitzades a l'escola del mateix convent. Aquestes últimes peces es quedaran a l'Escola del Canto i les originals recrearan una aula a manera d'exposició permanent en una de les dependències municipals del poble.

El procés va consistir en la identificació de les peces (gràfica i fotogràfica), el tractament preventiu i curatiu contra els insectes xilòfags, la neteja superficial i extracció de vernissos alterats, la consolidació de les zones debilitades, encolat i reforçament d'unions, la reposició d'elements metàl·lics i decoratius, la reintegració il·lusionista de parts afegides i massilles i l'aplicació de les capes de protecció. El resultat de tot el procés ha estat la restauració de vint-i-set peces: dues taules de mestre, una cadira de braços, una pissarra, quatre pupitres amb cadires, una maleta i sis pupitres i dotze cadires de la fàbrica F. Giner.

2.3 Els testimonis

Un tercer nucli de treball va ser la realització d'entrevistes als testimonis: alumnat i mestres. El primer pas va ser fer un llistat amb els alumnes i mestres que la gent recordava i a partir d'ací es va formar un grup d'entrevistadors, la primera feina dels quals va ser aprovar una fitxa guia per a fer les entrevistes. A partir d'unes preguntes tipus, se'ls demanava pels seus records dels anys escolars i s'enregistrava. Després calia fer una síntesi de l'entrevista. S'ha procurat que hi haguera alumnes de totes les dècades, abans de la Guerra, primera postguerra, anys cinquanta i anys seixanta. Evidentment, ha estat més fàcil trobar alumnes que mestres, perquè alguns d'aquests ja no estan i altres van estar molt poc temps. Les entrevistes són la base dels panells de l'aula–museu i alguns d'ells van ser seleccionats per a filmar-los en el documental. Tot aquest patrimoni oral es conservarà en l'arxiu de fonts orals de Benassal. Als entrevistats se'ls demanava si ens podien cedir, si en tenien, el material escolar, els quaderns i les fotografies de l'època.

En total, s'han enregistrat divuit alumnes (dos eren testimonis ja recopilats pel GRMH en la seua primera investigació) i cinc mestres (dels quals, tres eren mestres substituts). Es va sol·licitar a la Conselleria d'Educació un llistat amb el nom de tots els mestres de l'escola, però ens vam trobar que en alguns anys no hi consta cap nom i per trobar-los es va consultar l'arxiu municipal.

Foto dels antics alumnes, molts han estat entrevistats.

2.4 El documental

L'altre camp de treball ha estat la gravació d'un documental a càrrec de càmeres voluntaris, professionals del món de l'audiovisual de València i de Castelló, dirigits per Hugo Domènech i Maria Andrés. Cada dia que s'ha anat a treballar a l'escola s'ha filmat, per tant calia coordinar-se entre els voluntaris que es desplaçaven per a realitzar accions de condicionament i els de l'audiovisual. A la vegada, a partir de la informació recopilada pels entrevistadors, es va seleccionar i planificar quins testimonis calia gravar i quan. Els alumnes de l'escola del poble també van participar en el documental. En acabar les filmacions, la feina ha passat pel disseny del guió definitiu, muntatge i producció.

El documental no només recopila les vivències dels alumnes i dels mestres sinó que ha volgut ser testimoni de tot el procés de restauració al mateix temps que ha reflectit la importància que va tenir l'escola per als més menuts d'aquells indrets. Els terminis de la finalització de l'audiovisual s'han allargat uns mesos més del que s'havia previst, però finalment a la primavera del 2015 es va realitzar la presentació oficial.

3. Finançament

Un dels grans problemes que es troba qualsevol projecte d'aquesta envergadura és com es pot aconseguir el finançament. Sabíem que no era un bon moment per acudir a l'administració, aquesta encara arrossegava els efectes de la crisi i no disposaven de fons. En una de les reunions es va decidir buscar el patrocini mitjançant el micromecenatge. La majoria no havíem sentit parlar de les plataformes de crowdfunding, però animats per José Ferrer, vam apostar per aquest sistema.

Calia presentar un projecte atractiu i viable, un pressupost assequible d'aconseguir i un llistat de recompenses, a més de ser conscients del que volíem publicitar i comunicar per a aconseguir els diners. Verkami és una plataforma que al llarg de 40 dies recull els diners donats per la gent que creu en el projecte i a canvi després se li fa arribar una recompensa. Per tal de no excloure ningú les aportacions van des de quantitats petites, en el nostre cas 10 euros, fins a 200 euros, i les recompenses estan relacionades amb el valor de l'aportació. Si entre tots es recullen els diners el projecte va endavant, si no, no es realitza, per tant, és important animar la gent a col·laborar-hi. La campanya es va obrir a finals de l'agost del

Treballs voluntaris que es van fer al Canto.

2013, en plenes festes patronals, ja que era el moment en què més gent visita el poble. Es va fer una forta campanya local de presentació del projecte i entre tots i totes es va arribar a la quantitat pressupostada, 7.900 euros, gràcies a 203 mecenes: benassalencs, associacions locals, institucions locals i foràneis i simpatitzants del projecte.

4. La recta final: la inauguració de l'escola

El passat 2 d'agost del 2014 va tenir lloc la festa amb motiu de la inauguració de l'Escola del Canto restaurada. Unes dues-centes persones hi van participar. Al Canto es pot arribar en cotxe per pista fent una gran volta o a peu. Sabíem que les persones grans acudirien en vehicle i per optimitzar-ho es va acotar el sentit de la pista: unes hores era per anar al mas i altres per tornar al poble; a més, es va preparar una esplanada per aparcar i així evitar problemes. Una gran part de la gent va arribar al lloc pel sender caminant.

A l'acte d'inauguració, després de donar les paraules de benvinguda, Emili J. Barreda, Héctor Orenga i José Ferrer, van explicar de manera resumida el treball fet i la gent va poder veure les reformes fetes. Després es va rendir homenatge als antics alumnes que van assistir i es va visionar el tràiler del curtmetratge. La festa va acabar amb l'actuació del bureo Els templats.

Treballs voluntaris que es van fer al Canto.

5. Valoració del projecte i continuïtat

Si repassem el disseny inicial, ara estem en la fase de promoció i difusió dels espais recuperats per a possibilitar una bona gestió. Diversos instituts han visitat les instal·lacions: el de Benassal, el de Vilafranca, i el Juan Garay de València; tot i això, és complicat portar grups escolars per la distància del nucli urbà, que obliga a fer una llarga passejada. Pel que fa a l'ús del refugi lliure, és més fàcil, ja que està obert i el poden utilitzar els caminants que passen de camí a Vilafranca o a Culla, perquè el PR-1 passa pel costat.

De moment el que tenim clar és la voluntat d'instaurar un dia a l'any com la festa del Canto per a realitzar tasques de manteniment sobre els edificis i els voltants i rematar la jornada amb un dinar de germanor; d'aquesta manera aconseguirem fer el manteniment de les instal·lacions una vegada a l'any i evitarem arribar al nivell de deteriorament en què es trobava abans d'iniciar tot aquest projecte.

Cal valorar-lo com un èxit de participació popular, des del començament del projecte fins a la festa d'inauguració, però no podem deixar de reconèixer que sense un grup de persones coordinant, això no hauria estat possible: Héctor Orenga, Mónica Pitarch, Emilio José Barreda i Jordi Barrachina, pel que fa a les tasques de manteniment i organització; Mayte Pastor, responsable del taller de restauració; José Ferrer, encarregat del Verkami; Hugo Domènech i Maria Andrés, dirigint el documental; Pilar Vidal i Bettina Mellado, pel que fa al grup de documentació. A aquests noms cal afegir el de tots els voluntaris i professionals que han aportat el seu treball i esforç.

El resultat cal valorar-lo com un gran èxit per haver pogut finalitzar-lo, però també per la gran col·laboració de tot un poble, i ha estat una mostra d'unitat dels benassalencs, una unió que no sempre ha estat possible en el nostre poble. L'Escola del Canto és, a més, un exemple del que es pot fer si la gent està unida i, per tant, és un exemple per a molts projectes semblants d'altres indrets. Us animem a visitar-la, de segur que no us deixa indiferents.

Fortí de la séquia de l'Ermita, terme municipal de la Llosa. Foto Lara Cardona.

12. L'inici de la Línia XYZ a la Llosa i Almenara. Una aposta de posada en valor mitjançant l'educació i la participació ciutadana

Lara Cardona Fernández

> «L'èxit a llarg termini d'una política de coneixement, valoració i conservació del patrimoni es basa primer de tot en l'educació del públic i dels professionals.»
> Martín Guglielmino, 2004.

1. Cronologia de la construcció

La Guerra Civil es va convertir en un vast camp de proves en què van intervenir algunes de les potències europees que estaven preparant-se per a un conflicte bèl·lic de més envergadura; s'hi van assajar les innovacions que en matèria logística, estratègica i operativa havien sorgit des de la Primera Guerra Mundial.

Aquesta és, sens dubte, una de les raons de la llarga durada del conflicte. Tots dos bàndols, a mesura que anaven rebent ajuda de les potències interessades, adapten les diferents maneres de plantejar les estratègies del combat, tant pel que fa als moviments d'atac com als plantejaments defensius.

La desfeta de l'ofensiva d'Aragó a l'hivern de 1937-1938 i l'ensulsida del front van significar un gran colp moral, tant per a l'Exèrcit Popular com per a la rereguarda. Davant la disjuntiva de resistir o capitular, el Govern s'inclinà per la primera opció i va fer una crida desesperada al Front Popular i als seus integrants per a reclutar 100.000 voluntaris per a l'Exèrcit Popular i 50.000 per a formar les brigades de fortificació. El president Negrín tenia el convenciment que una contesa mundial inclinaria la balança a favor del bàndol republicà, però les democràcies occidentals, cada vegada més a prop del Govern de Burgos, van evitar que la contesa espanyola s'internacionalitzara.

L'Alt Comandament de l'Exèrcit Popular va ser conscient des del primer moment que el nou objectiu de les tropes sublevades era la conquesta de València; recordem que la seua horta era font de divises i sosteniment de l'exèrcit i de la rereguarda, i que el seu port era un punt d'abastiment per al centre de la península, per la qual cosa posaren en marxa la construcció d'una sèrie de línies defensives a la rereguarda.

Així doncs, el 10 d'abril de 1938, el general Vicente Rojo decreta unes mesures per tal de fer front a les pèrdues, tant de recursos militars com geogràfiques, que l'Exèrcit Popular de la República havia patit des de la caiguda de Terol. Una d'aquestes mesures és la reorganització general dels exèrcits, amb la creació de noves unitats; una altra, la fortificació de les zones pròximes a València.

El dia 28 d'abril, els generals Miaja (cap del Grup d'Exèrcits) i Matallana (cap de l'Estat Major) signen una sèrie de disposicions per a la creació de diverses línies defensives en el sector costaner, per enllaçar amb les fortificacions de l'interior. La

primera partia del cap d'Orpesa, Orpesa, Castell de Miravet, serra de la Muntanya Negra, muntanyes entre el riu Montlleó i la carretera de Benafigos a Atzeneta, les serres de la Batalla i Nogueroles, el vèrtex Pena-roja i les serres de la Calcera i Corbalán, on enllaçarien amb les construccions ja existents a la zona de Terol. Al seu torn, s'estava treballant en una altra línia a la comarca de l'Anglesola, vèrtex Pena-roja i lloma del Milano, que hauria d'enllaçar amb l'anteriorment comentada.

En el mateix sentit, el 3 de maig de 1938, 18 dies després de l'ofensiva de Vinaròs que va tallar el territori republicà en dos, se sol·licita a una comissió desplaçada de l'Estat Major del Grup d'Exèrcits del Centre i presidida pel coronel Tomás Ardid, estudiar una nova gran línia defensiva que s'estendria per Almenara, serra del Cid, Assuévar, Almedíxer, Xèrica i Viver, la serra de Javalambre i serra de Seviñán, per a recolzar-se en el Túria. Aquesta línia és la que més tard es coneixerà com Línia XYZ.

La Línia XYZ, coneguda també com a Línia Matallana per ser aquest el general al qual se n'atribueix el disseny, forma part del que més tard es dirà Cinturó de Ferro de València. Es componia dels següents 14 centres de resistència:

Almenara
Vèrtex Picaio
Eslida (carretera de Xóvar a Aín)
Cerro Gordo (carretera d'Almedíxer a Aín)
Matet
Nord de Gaibiel
Viver-Xèrica, amb posicions batent la plana
entre Viver i Teresa
Begís
Canales
Andilla
Abejuela
La Yesa
Arcos de las Salinas
Santa Cruz de Moya

La Línia està composta per trinxeres, punts fortificats i emplaçaments per a peces d'artilleria. No es tractava d'un traçat continu de construcció, sinó de trams discontinus, esglaonats, estratègicament situats, amb capacitat per a abraçar un territori ampli i amb un gran radi d'acció fins al centre de resistència més pròxim.

Ben prompte comencen els treballs de fortificació d'aquesta Línia a càrrec de la Comandància General d'Enginyers del Grup d'Exèrcits de la Regió Central. El 8 de maig ja se sol·liciten informes relatius al ritme dels treballs al Comandant General d'Enginyers del Grup d'Exèrcits, condicions tècniques i tàctiques de les obres, materials emprats, necessitats de ciment i filferro espinós i mà d'obra emprada, així com la destrucció, si cal, de les principals vies d'accés a Sagunt, València i Castelló de la Plana. En les mateixes directrius, se l'insta que en el termini de 20 dies la línia ja es trobe en situació de defensa i es recomana que dupliquen els torns de treball i que s'utilitze mà d'obra civil i de presoners.

L'avanç fulgurant de les tropes sublevades es va topar amb la resistència de l'Exèrcit Popular, que va recuperar part de la moral perduda. La importància de la Batalla per València i la muralla defensiva que fou la Línia XYZ va retardar el desenllaç de la guerra i va desgastar l'exèrcit franquista mentre l'Estat Major republicà preparava l'ofensiva de l'Ebre.

2. Estat actual de les restes: entre el deteriorament i la destrucció total

Si atenem la definició de patrimoni històric, aquest és el conjunt d'immobles i objectes mobles d'interès artístic, històric, paleontològic, arqueològic, etnogràfic, científic o tècnic, així com el patrimoni documental i bibliogràfic, els jaciments arqueològics, llocs naturals, jardins, parcs que tinguen valor artístic, històric o antropològic.

La llei delega les funcions de gestió i salvaguarda en les comunitats autònomes. Al seu torn, la llei de patrimoni de la Comunitat Valenciana de 1998 té com a objectiu la protecció, la difusió, la investigació i l'acreixement del patrimoni cultural valencià. Per a fer efectiva l'aplicació de la llei, s'estipulava la creació d'un Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià al voltant del qual es configura el sistema legal de classificació i protecció dels béns de naturalesa cultural. Per a poder realitzar l'inventari, l'administració de l'Estat i l'autonòmica deleguen en els ajuntaments, que han de realitzar un pla general d'ordenació urbana que preveja un catàleg de béns i espais protegits on s'incloguen tots aquells elements d'interès que es pretenguen conservar per la seua representativitat del patrimoni cultural comú o per raons paisatgístiques.

Una altra de les figures de protecció de béns patrimonials que permet la llei de patrimoni de la Comunitat Valenciana és la de bé immoble de rellevància local (BRL). En el Decret 62/2011, de 20 de maig, es regula el procediment de declaració i el règim de protecció dels béns de rellevància local. De conformitat amb el que disposa l'article 47 de la Llei 4/1998, del patrimoni cultural valencià, correspon als ajuntaments, a través de la corresponent aprovació o modificació del seu catàleg municipal de béns i espais protegits, en els termes establerts en la legislació urbanística, proposar justificadament els béns pertanyents al seu terme municipal que aspiren a ser reconeguts com a béns immobles de rellevància local de caràcter individual, així com la inclusió o l'exclusió del seu àmbit delimitat urbanísticament, o d'una part, com a nucli

Visita guiada a les fortificacions de la marjal a càrrec de Carlos Mallench. Foto Lara Cardona.

Visita guiada a les restes de la Guerra Civil al castell d'Almenara. Foto Lara Cardona.

històric tradicional, amb la categoria de bé de rellevància local (NHT-BRL), a la secció segona de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

La conselleria competent en matèria de cultura, per mitjà de l'informe vinculant exigit per l'article esmentat, ha d'avaluar la proposta municipal i determinar l'existència o no de valors culturals suficients en els béns proposats per a la declaració com a béns immobles de rellevància local, així com la idoneïtat del seu règim de protecció.

De manera extraordinària, i en virtut del que s'ha exposat en l'apartat 4 de l'article 47 de la Llei 4/1998, l'òrgan competent en matèria de patrimoni cultural, quan observe l'existència d'un bé que s'haja d'inscriure en la secció segona de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià amb la categoria de bé de rellevància local, ho ha de comunicar a l'ajuntament, a fi que manifeste la seua voluntat d'incloure'l o no en el seu Catàleg Municipal de Béns i Espais Protegits. En l'article 3 del mateix Decret s'enumeren els diferents tipus de BRL, i d'entre totes les possibilitats defineix els llocs històrics d'interès local com a: «llocs vinculats a esdeveniments o records del passat, a tradicions o a creacions culturals o de la naturalesa i a obres humanes, que posseïsquen un rellevant valor per a la memòria popular». Açò comporta que cada ajuntament sol·licita incloure o modificar els elements a protegir dins del Catàleg Municipal de Béns i Espais Protegits i que puguen ser reconeguts com a béns immobles de rellevància local de caràcter individual. Aquesta figura implicaria la intervenció de l'ajuntament per a poder tramitar-la. És a aquesta figura legal de BRL on s'estan acollint la majoria de municipis per a la protecció dels elements del patrimoni històric militar, i on s'haurien d'incorporar en el catàleg d'elements patrimonials del futur PGOU els elements de la Línia XYZ.

El Consell Valencià de Cultura (CVC) i la Federació Valenciana de Municipis i Províncies (FVMP) es comprometeren a catalogar nombrosos escenaris històrics vinculats a la Guerra Civil. Aquesta iniciativa, anomenada «Paisatges de guerra», és un projecte europeu en el qual també participen Alemanya, França, Itàlia i el Regne Unit, i pretén la recuperació, promoció i protecció patrimonial dels territoris bèl·lics del segle XX. Segons el manifest de «Paisatges de guerra», «Lluny de fomentar els rancors, la conservació dels espais bèl·lics el que fa és recordar als pobles els horrors que han compartit i propiciar un sentiment de concòrdia i d'aflicció comú». Quasi una dècada més tard, ben poca cosa s'ha fet sobre aquesta qüestió.

Les restes derivades de la Guerra Civil, com ara l'inici de la Línia XYZ entre Almenara i la Llosa, formen part del patrimoni històric, i com a tal haurien de ser incloses en els catàlegs de béns de cada municipi, ja que aquest és l'instrument principal per a pal·liar la situació d'abandó, espoli i desconeixement en què es troben.

A hores d'ara, les diferents administracions públiques continuen desaprofitant l'oportunitat de potenciar el desenvolupament local mitjançant la posada en valor de les restes i la dignificació d'aquest patrimoni com a instrument que eduque en els valors de la pau, el respecte i la democràcia. Aquesta desídia oficial ha comportat que la majoria de la societat no perceba la vàlua d'aquest patrimoni. Per tot això, els especialistes en patrimoni poden donar-hi una altra dimensió i aprofitar al màxim totes les seues possibilitats per dotar-lo

Pujada al castell d'Almenara amb explicacions de Nel·lo Navarro i Lara Cardona. Foto Òscar Pérez.

de valors simbòlics, econòmics i educatius. L'interès per recuperar el patrimoni és un reflex del procés de recuperació de la història pròpia.

Com hem explicat, malgrat la proliferació de normatives i textos legislatius per a defensar i salvaguardar el ric patrimoni, no s'està evitant la seua destrucció i deteriorament. Potser siga perquè el llegat de la Guerra Civil té encara poca presència en la vida quotidiana del públic en general i els veïns en particular, i no porta darrere cap política de sensibilització per a implicar-se en la conservació i preservació.

3. La conservació, restauració i difusió del patrimoni material de la Guerra Civil com a motor econòmic dels pobles

Sembla demostrat que aquest patrimoni gestionat correctament, posat en valor i difós, pot crear valor i constituir un motor econòmic important. El nostre patrimoni ha de ser considerat un actiu i tant les administracions com els ciutadans han de concebre'l com un servei públic bàsic i d'atenció obligatòria, un dret fonamental per al seu benestar i desenvolupament i sempre necessari per a la cohesió social en un entorn multicultural. Per a tot això, és necessari posar en marxa una estratègia de socialització dels valors del patrimoni cultural que des de l'educació garantisca el coneixement necessari i l'accessibilitat universal als béns. Hem de pensar que les activitats destinades a la conservació, restauració i gestió dels béns que integren el patrimoni cultural constitueixen una xarxa d'elements capaços de dinamitzar l'economia dels nostres pobles i que aquest sector econòmic és capaç de crear ocupació estable, especialitzada, de qualitat i no deslocalitzable. El patrimoni cultural constitueix un valuós i insubstituïble recurs com a element revitalitzador dels pobles i dels territoris, fomenta la identitat i el sentit de pertinença de cada un dels pobles i difon valors socials com ara la tolerància, la democràcia, la diversitat i el pluralisme. Hem de recordar que l'administració pública és la garant del patrimoni cultural d'una comunitat; fins i tot en temps de crisi, el seu deure és establir les polítiques culturals necessàries per aconseguir-ho i fer que la ciutadania s'hi vincule i hi participe.

4. La didàctica i l'excursionisme militant com a forma més eficaç de conèixer i de posar en valor les restes de la Guerra Civil

Per a nosaltres, les estratègies que cal desenvolupar per a millorar la didàctica del patrimoni són:

- Una veritable voluntat política de potenciar el patrimoni, orientant el seu tractament envers la valoració social i la seua utilització en l'educació.
- Donar prioritat a les estratègies de difusió, sense deixar de banda la investigació i la conservació.
- Adoptar nous plantejaments amb les noves tècniques per tal de superar la vitrina i el rètol explicatiu.
- Plantejar la didàctica com un element fonamental de difusió. Béns patrimonials com a forma de gaudir i, al mateix temps, de conèixer.
- Democratitzar l'ús del patrimoni estenent-lo a tots els sectors com un mitjà imprescindible per aconseguir el consens social en la necessitat de conservar-lo i valorar-lo com a símbol de les identitats. És a dir, fer comprensible el patrimoni cultural mitjançant una interpretació científica i rigorosa i, alhora, seductora.

Les restes, els documents, els paisatges de temps passats ens acompanyen, provenen de les generacions passades, han de ser estimats pels individus contemporanis i ens ajuden a comprendre el lloc on vivim i treballem i ens donen l'impuls necessari per a, partint del nostre passat i la nostra realitat, bastir el nostre futur col·lectiu. Com es preserva, s'utilitza i difon el patrimoni cultural d'una comunitat és un dels puntals que referma la consciència col·lectiva de pertinença.

S'ha d'emprendre una acció educadora per despertar i estimular el respecte del públic pels llocs i paisatges, i donar a

conèixer les normes dictades per aconseguir la seua protecció. S'haurien de divulgar {mitjançant publicacions especialitzades, articles a la premsa, xarxes socials, etc.} els perills que amenacen els béns com a conseqüència d'obres públiques o privades, com el cas de les obres d'ampliació de la carretera CS-2310 a la platja d'Almenara que va arrasar dos búnquers, així com exemples de casos en què hagen conservat o salvat restes. Les institucions, associacions i agrupacions culturals haurien de dur a terme programes encaminats a donar a conèixer els perills que poden representar per als béns culturals les obres públiques o privades realitzades sense la preparació necessària i subratllar que les activitats destinades a protegir els béns culturals contribueixen a la comprensió del nostre passat i present.

Lectura del diari del soldat de la 57 Brigada Mixta de l'Exèrcit Popular de la República José Lalueza, a càrrec de Nel·lo Navarro i Lara Cardona. Foto Òscar Pérez.

La realitat també ens ha demostrat que una de les formes més eficaces de protegir el patrimoni és lligar-lo als moviments socials i als ciutadans de peu; és a dir, en la reivindicació històrica, partir amb l'acompanyament de les entitats ciutadanes, dels veïns..., que assumeixen el patrimoni com a propi. Cal iniciar el procés de reivindicació del patrimoni des de baix fins que les administracions estiguen disposades a assumir el repte de la seua reivindicació i la lluita per la protecció. No hem d'oblidar el treball científic de la catalogació i documentació dels elements.

La nostra proposta immediata és apostar per l'excursionisme militant i les eixides a visitar l'estat de les restes. Són el marc perfecte per a treballar quali"ats com la formació de persones socialment crítiques, desenvolupar el coneixement reflexiu i els valors i les actituds democràtiques de tolerància i convivència pacífica.

Rutes proposades:

Marjal d'Almenara-Gola de la Llosa-Marjal d'Almenara

- Distància: 3 km
- Dificultat baixa. Ideal per a xiquets, persones majors i/o amb mobilitat reduïda.
- Durada: 2 hores i 30 minuts
- Visita a les primeres fortificacions de la Línia XYZ, que transcorren d'est a oest: des de la vora de la mar fins als Estanys.
- Fortí fàbrica Carvallo i magatzem fortificat, a la partida de la Palafanga, situada entre la Gola i la partida de la Calçada, al terme de la Llosa.
- Fortins de la séquia de l'Ermita, al terme de la Llosa.
- Fortins, casamates i parapets de la partida de la Calçada, al terme de la Llosa.
- Fortí de Quartons.
- Fortí excavat en la roca a la muntanya de Mauricio.
- Tornada a la Marjal.

Castell d'Almenara

- Distància: 2 km
- Dificultat baixa.
- Durada: 2 hores i 30 minuts
- Visita als punts més estratègics de la Línia a la muntanya del castell. Per desgràcia, algunes de les fortificacions han estat reutilitzades i la resta es troben en mal estat.
- Observatoris al cim del castell.
- Trinxeres, casamates i búnquer de la zona de darrere del castell.

5. Bibliografia

Galdón, E. (2010): La batalla por Valencia, una victoria defensiva. Publicacions de la Universitat de València.

Quadern especial de la revista Saó 392 (abril 2014). El patrimoni material de la Guerra Civil.

Vicente, C. (2009): Patrimoni cultural, memòria i identitat local. Diputació de Barcelona.

Prats, J.: Valorar el patrimonio histórico desde la educación: factores para una mejor utilización de los bienes patrimoniales a: http://www.ub.edu/histodidactica.

Ordine, N. (2013): La utilitat de l'inútil: Manifest. Quaderns Crema, Barcelona.

Ávila, R. M. i Mattozzi, I (2009): La didàctica del patrimoni cultural i l'educació de la ciutadania europea. XX Simposi Internacional de Didàctica de les Ciències Socials, Bolonya.

Gràfics (23 de març de 2015).

13. «Espadàniques»: un exemple de dinamització 2.0

Equip Espadàniques

> «En un període de globalització rampant, migració massiva i diversitat creixent en societats de gairebé tot arreu, és temps de considerar el paper de la cultura i l'aprenentatge del patrimoni en el desenvolupament socioeconòmic de les comunitats, el seu sentit d'identitat i de cohesió, i la qualitat de vida de la gent.»
>
> Peter Kearns[1]

L'observació de com es mou en un context de crisi la dinamització cultural —entesa en un sentit molt ampli—, planificada i conscient, en les societats avançades és el fonament de la nostra intervenció social. Martí Casas, parlant dels museus de Catalunya en aquesta conjuntura, explica en l'article «Els museus catalans i la crisi (2): màxim estalvi i molts sacrificis» del seu blog:

> «Des de l'inici de la crisi, paraules i conceptes com ara "austeritat", "reducció de costos", "dèficit de funcionament", "desequilibri pressupostari" o les famoses "retallades", han entrat amb força en el vocabulari quotidià dels professionals dels museus catalans. [...] El primer que han fet totes les institucions ha estat implementar fórmules per intentar ser més eficients i reduir al mínim les despeses corrents. Són mesures imprescindibles, no només en temps de crisi, que es poden adoptar de manera ràpida i amb relativa facilitat perquè no acostumen a ser traumàtiques. [...] Tots han reduït al mínim l'ús del paper imprès, suprimint o reduint les invitacions, els fullets o les trameses postals. Internet i les xarxes socials han estat un gran aliat en aquest sentit, i totes les institucions que encara no hi havien acabat d'entrar ara s'hi han hagut de familiaritzar i adaptar, de grat o per força»[2]

De vegades, però, la mera presència de les entitats culturals en les xarxes socials no assegura la dinamització efectiva, pels motius que analitza Javier Celaya (2009) amb clarividència[3] Han estat una moda, «sin haber reflexionado previamente sobre cuáles son los objetivos de negocio y de comunicación que quieren lograr con su presencia en estas plataformas». [...] Dejándose llevar por las modas o pensando que estas herramientas son un mero juego, muchas entidades culturales

1 Kearns, Peter: *Heritage, Regional Development and Social Cohesion*. Örstersund, 2010.

2 https://embadalits.wordpress.com/2014/11/06/els-museus-catalans-i-la-crisi-2-maxim-estalvi-i-molts-sacrificis/ (consulta del 17-3-2015).

3 «El sector cultural en las redes sociales». http://www.dosdoce.com/articulo/opinion/2864/el-sector-cultural-en-las-redes-sociales/ (consulta del 23-3-2015).

han entrado en las redes sociales sin analizar sus consecuencias e implicaciones en la organización». Després d'analitzarlos, conclou: «Las entidades culturales deben estar y participar en las redes sociales, pero antes de darse de alta en las mismas deberían tener en cuenta estos aspectos básicos, así como otros más estratégicos, con el fin de evitar errores, desagradables sorpresas o *la sensación de tener una nula rentabilidad por su presencia en la web social*».[4]

El 16 de maig del 2014 naixia «Espadàniques», un projecte 2.0 de dinamització del territori mitjançant la difusió d'informacions i investigacions centrades en els pobles de la serra d'Espadà. Aquesta idea veia la llum després d'un temps en què detectàvem —a més de la crisi econòmica i les seues conseqüències més evidents— una involució en els plantejaments de promoció i difusió cultural dels ajuntaments i de les mancomunitats del nostre entorn. Unit a això, les associacions i els col·lectius que hi actuaven des de feia temps s'han replegat a posicions d'hibernació o d'autoconservació per no desaparèixer, en el millor dels casos. La migradesa de les subvencions —quan n'hi ha—, el caràcter estacional de la població i altres factors, coadjuven a aquesta situació.

No és un entorn fàcil, la serra d'Espadà i els seus pobles, pel que fa a l'actuació cultural. En general, s'aprecia un individualisme galopant de les localitats i, pitjor encara, un sentiment bastant superflu dels seus habitants de pertànyer a una *unitat* natural i cultural. A hores d'ara, el mig desmantellat Centre d'Interpretació de la Serra d'Espadà, ubicat a Eslida, no pot exercir massa influència per la curtedat dels objectius d'intervenció que planteja. Ben mirat, estem davant de realitats i de sensibilitats ben diferents que no han arribat a tocarse ni, molt menys encara, a influir-se.

Nosaltres creiem que els pobles de la serra d'Espadà —tant els inclosos en l'àrea del parc natural, com en l'àrea d'influència o fora de qualsevol protecció per motius diversos no sempre comprensibles— tenen molt en comú. I això, sovint, és desconegut pels seus habitants i pels fills i filles que, havent-hi nascut, un dia van emigrar a altres llocs a la recerca altres possibilitats de vida.

«Espadàniques», nascut com a iniciativa individual i ja des del principi amb el marcadíssim tarannà col·laboratiu que caracteritza les xarxes socials, en poc de temps ha adquirit el caràcter de projecte compartit i comú, obert a totes les persones que hi volen participar. Des de la humilitat, i a poc a poc, sense ínfules, va fent de paraigua de diverses iniciatives aïllades i esparses per l'Espadà, a falta d'altres projectes aglutinadors. Amb tal voluntat, hem trobat un desig social de rellançament del territori des del coneixement de la seua història, costums, activitats, paisatge i imatge. En poques paraules: de la seua cultura. En data 25 de març de 2015 —10 mesos després de ser creat— compta amb un blog de 26 entrades publicades en obert i quasi 15.000 visites (espadaniques.blogspot.com), i un compte de Twitter (@espadaniques) amb 860 seguidors, a més del publicador de continguts del servei de xarxa Google+ (60.000 visualitzacions).
Tot seguit expliquem quins són els treballs i els petits secrets d'«Espadàniques», construïts des de la intuïció i el dia a dia.

1. Com s'articula «Espadàniques»?

El blog i el compte de Twitter apareixen al mateix temps, al maig de 2014. Han anat creixent a poc a poc fins a arribar a tocar interessos diversos dels destinataris. Som conscients que Facebook podria ampliar notablement l'impacte de la informació que generem, però cal tindre present que es tracta d'un projecte a temps parcial no professionalitzat.

1.1. El nostre/vostre blog: espadaniques.blogspot.com

Com hem dit adés, en la bitàcola hi ha publicades fins al març de 2015 —moment de lliurament d'aquest escrit— un total de 26 entrades sobre temes diversos. De més antigues a més actuals, hi trobareu les següents:

1. Maig 2014: Quin futur per a la serra d'Espadà?
2. Maig 2014: Les portes a la serra d'Espadà
3. Juny 2014: La producció d'oli a la serra d'Espadà: un DAFO del segle xix (Òscar Pérez Silvestre)
4. Agost 2014: Els viatges de Juan Sánchez Cisneros per la serra d'Espadà (1805-1807)
5. Agost 2014: Les expedicions del botànic Cavanilles per la serra d'Espadà (1792-1793)
6. Agost 2014: Sobre la primera descripció de la serra d'Espadà (1561)
7. Octubre 2014: Els últims dies dels moriscos de la serra d'Espadà (I)
8. Octubre 2014: Els últims dies dels moriscos de la serra d'Espadà (i II)
9. Octubre 2014: On estan els tresors amagats pels moriscos expulsats?
10. Octubre 2014: El molí d'Aire d'Eslida (Jaume Buïgues)
11. Novembre 2014: Llegendes de la serra d'Espadà: la conquesta de Castro (Òscar Pérez Silvestre)
12. Novembre 2014: Els goigs com a manifestació de la religiositat popular d'un poble: Artesa (Ismael Chiva)
13. Novembre 2014: Excursió al pic de la Font de Cabres (la Vall d'Uixó). PR V 164 (Sisco Garcia)
14. Desembre 2014: Els vasos de suro: un artefacte espadànic (Òscar Pérez Silvestre)
15. Desembre 2014: Caminant per l'Espadà (Antoni Pitarch)

4 La cursiva és nostra.

16. Desembre 2014: Antonio Ponz Piquer: cartes sobre la serra d'Espadà (1779 i 1788)
17. Desembre 2014: Les nostres vivendes. Apunts sobre arquitectura tradicional a la serra d'Espadà (Juanma García)
18. Gener 2015: Espadà, microcosmos valencià (Xavier Delgado)
19. Gener 2015: Castro i Suleima (Suera Alta): espais arqueològics (Òscar Pérez Silvestre)
20. Gener 2015: Llegendes de la serra d'Espadà (II): la conquesta del castell de Boinegro (Argelita)
21. Gener 2015: El nostre patrimoni més proper (Àngel Portolés)
22. Febrer 2015: Emili Beüt, un pioner per la serra d'Espadà (1902-1993)
23. Febrer 2015: Espadànics als camps de concentració nazis (Lara Cardona Fernández)
24. Febrer 2015: La passió fotogràfica de Mario Guillamón Vidal (1924-1990) per la serra d'Espadà
25. Març 2015: Vegetació endèmica en la serra d'Espadà (Gondina Hierbas Aromáticas)
26. Març 2015: Zoomorfisme del Príncep: la felicitat del nostre petit país (Josep Lluís Abad i Bueno)

Quan es publique Memòria Viva en tindrem altres que ens van arribant i anem dosificant:

- Vicent Andrés Estellés i la serra d'Espadà en el Mural del País Valencià
- Llegendes de la serra d'Espadà (III): la gerra soterrada d'Eslida
- Llegendes de la serra d'Espadà (IV): el tresor morisc d'Artana

Com es pot comprovar, setze entrades corresponen a col·laboradors que hem anat incorporant al llarg d'aquest any. Les altres dotze han estat elaborades per l'administrador del blog. La diversitat temàtica va eixamplant-se a poc a poc, amb treballs sobre arquitectura tradicional, excursionisme, la *imatge* dels viatgers per la serra en diversos moments, botànica, llegendes, religiositat popular, patrimoni, arqueologia, documents històrics i llibres poc coneguts, productes elaborats pels oficis antics, gastronomia, història, literatura que parla de la zona, fotografia antiga i algun text literari actual.

Sabem que hi ha molt per fer, però no partim del no-res. Hi ha moltes experiències en quasi tots els pobles de la serra d'Espadà que potser no han anat a més arran de les retallades i de la falta de criteri a l'hora de prioritzar la cultura al nostre territori, però ací estem i continuarem estant-hi. Realimentats per aquest desig social que comentàvem —molt més ampli del que pensàvem i no circumscrit als habitants espadànics de *tot l'any*— de conèixer millor aquest fragment de terra valenciana que es pot explicar de moltes maneres, la nostra intenció és anar ampliant el cos de col·laboradors i de temes.

La nostra modesta missió és intentar aportar elements nous i/o originals i fer de paraigua de propostes interessants i ben formades que potser no tindrien veu o altaveu en el *circuit* oficial organitzat al voltant d'Espadà. Som una pedra més, això sí, del ribàs que entre tots hem de fer cada dia.

1.2. @espadaniques: la vitalitat, la diversitat (i la fugacitat) de Twitter

Si haguérem de concretar quina és l'eina que més dinamisme dóna a «Espadàniques», sens dubte hauríem de dir que és Twitter. Això, que en principi és molt positiu, té desavantatges en considerar que el TL de qualsevol piulador/a està en moviment i actualització constants. És, per tant, més efímer tot, encara que els continguts sempre es puguen localitzar i consultar més tard.

Nosaltres intentem que la nostra participació en Twitter siga significativa i bastant autocentrada en el territori que intentem remoure i promoure. Per a això, fem ús de diversos recursos i tècniques que tractem de descriure de forma senzilla i intuïtiva:

1.2.1. Tuits d'elaboració pròpia

Són la nostra aportació més original i distintiva, una bona mostra dels nostres interessos personals que, per descomptat, no esgota ni de bon tros el territori cultural de la serra d'Espadà. Sempre hem intentat fer observacions allunyades del tipisme i del *topisme*, just al contrari del que fan alguns dels projectes mercantilitzadors presents des de fa un temps en la serra. No sabem fer-ho d'una altra manera, i ho fem *sine ira et cum studio*. El dia que tinguem la sensació de no donar res ni de distingir-nos, segurament desapareixerem voluntàriament.

Les limitacions no permeten estar en tots els llocs, per això intentem omplir els nostres nombrosos buits amb les aportacions valuosíssimes de col·laboradors que ens envien fotos i missatges més pròxims als fets, a més de completar-ho amb la consulta de premsa digital.

Per tal d'articular i donar coherència a alguns dels missatges, hem creat unes quantes sèries que han generat molt d'interès mentre es publicaven i que reprenem de tant en tant. Són aquestes:
#Biblospadànics: llibres i treballs d'investigació sobre temes diversos del nostre territori, ja siguen novetats, contemporanis o antics. Si estan digitalitzats posem l'enllaç al repositori on estan allotjats.

#Publispadàniques: anuncis publicitaris dels anys 1920-1925 de productes elaborats en els pobles de la serra, extrets de les guies comercials d'aquell temps.

#Covespadàniques: és una tria de coves de la serra, amb l'enllaç a la base de dades de l'Espeleoclub Castelló (http://www.cuevascastellon.uji.es/), la qual conté prop d'un miler de cavitats descrites de la serra d'Espadà.

#Espadà80: es tracta de la sèrie de reportatges digitalitzats que el diari *Mediterráneo* publicava en els anys 80 sobre els pobles castellonencs. Hem oferit tots els d'Espadà. Com a complement d'aquesta, estem preparant-ne una altra denominada **#RutesGispert** en homenatge a Luis Gispert Macián, autor de la primera guia sobre els pobles de la serra: *Caminando por la Sierra de Espadán* (València, 1980).

#Topospadànics: dóna accés als PDF que publica l'Acadèmia Valenciana de la Llengua sobre toponímia. De moment estan disponibles Betxí, Xóvar, Onda, Suera, Almenara, Algímia d'Almonesir i Fondeguilla.

#Cartospadànica: possiblement, és la col·lecció amb què més hem gaudit en el procés de documentació i acotació. Diàriament oferíem un mapa amb la representació de la serra d'Espadà en la cartografia europea des de 1585 fins al 1900.

#Arqueospadànica: és una sèrie encara incipient sobre peces i investigacions arqueològiques. Intentem que el tuit continga una imatge i l'enllaç a la publicació digitalitzada en repositoris o portals de revistes.

#Blogosfera espadànica: creiem que és molt important que la gent que fa ús de les xarxes conega quins blogs es fan des de dins del territori. El temps, l'exploració i les noves coneixences personals ens acosten a bitàcoles molt interessants (excursionisme, reflexió, literatura, assaig...) que ens agrada difondre. Entre tots, treballant en comú i compartint, es pot anar més lluny.

#FestesEspadà: amb l'arribada de l'estiu, els nostres pobles s'omplin de visitants estacionals i d'actes festius. Dins de les nostres possibilitats, facilitem la consulta dels programes d'actes de totes les localitats que ens arriben per mitjans digitals.

#SerraEspadà: estem molt satisfets d'haver popularitzat aquest *hashtag*, que fem servir en la gran majoria de tuits (de vegades, **#Espadà** per necessitats d'espai). A hores d'ara ja l'utilitzen diversos usuaris i això facilita la creació de comunitat i la recerca a les persones interessades.

1.2.2. Tuits d'altres comptes espadànics interessants

Nosaltres tenim un lema que apliquem en la nostra vida i en l'acció en «Espadàniques»: la frase «No tot està per fer i tot és possible» refà aquells versos de Martí i Pol que canta Lluís Llach en *Ara mateix*. Sabem, com a premissa, que no partim del buit. En aquest temps d'activitat en la xarxa, i a partir dels anys anteriors de compromís en alguns projectes locals, hem après que s'han fet moltes coses vàlides i duradores que cal aprofitar. No podem estar eternament començant de zero; més prompte, cal ser crítics —tindre criteri, vaja— i marcar-se un rumb de construcció vàlid a mitjà termini que ens faça veure-hi clar que allò que fem té un sentit i aporta valors, coneixement i autoestima al personal del territori i també de fora que se l'estima. Espadà és un país de recepció de visitants, però al llarg de la història ha estat, també, un lloc d'eixida i de pèrdua notable d'habitants. Reconciliar, donar-lo a conèixer i *rearrelar* en aquest país els fills, néts i besnéts d'aquells emigrants forçats és una mediació ben bonica que creiem que anem fent.

Per això, necessitem la concurrència d'informadors de diversos punts geogràfics de la serra. Un dels fonaments de la xarxa 2.0 és la compartició del coneixement, que sabem que fem i fan amb molt de gust. Ben mirat, qui no hi vol compartir, no hi participa. Entre altres, els més rellevants per a nosaltres són @caminsnatura, @SASE_Espada, @JuanJCarrasco o @MeteoTales.

1.2.3. Tuits d'altres comptes extraespadànics d'interès general

En aquest grup hi ha diversos usuaris interessantíssims que aporten enllaços a informacions i a reflexions vàlides i generalitzables a qualsevol entorn natural, ja siga sobre meteorologia, patrimoni, cultura, fotografia, gestió forestal, legislació, etc.

1.2.4. Tuits esporàdics de fotografia i/o valoracions de visitants

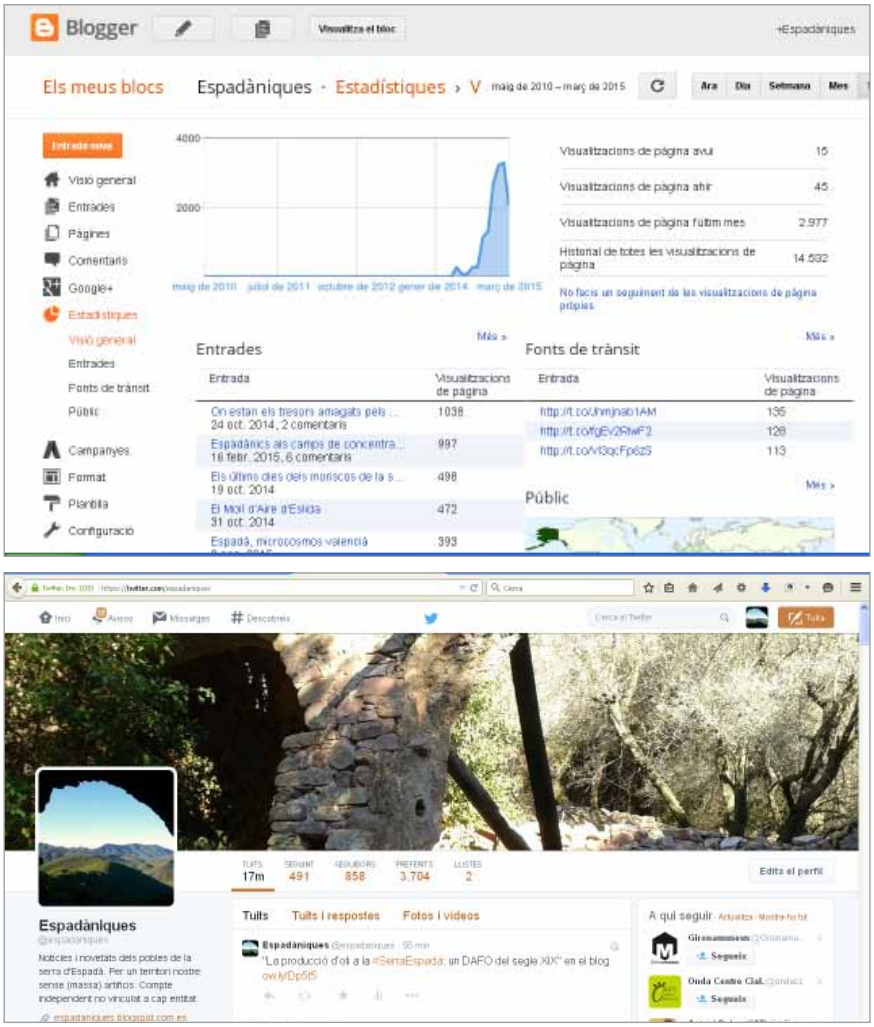
Les visites als pobles de la serra d'Espadà aboquen de vegades àlbums de fotos molt rics i valoracions que potser interessen als nostres seguidors més fidels, atents a la vida del dia a dia a la serra. La llista fóra inacabable, però volem destacar sobretot la labor de @CastellonPics, que recull i elabora de tant en tant fotografies de qualitat de la xarxa.

Com donem més vida als continguts que es piulen?

Bàsicament, fem ús de tres procediments per tal que els continguts —ja siguen nostres o d'altri— tinguen més vida útil en aquesta xarxa social tan àgil.

1. Pel que fa als que nosaltres generem, és evident que alguns responen a actes culturals amb data de caducitat. Per tant, la nostra missió es limita a difondre la cita i recordar-la fins a l'últim moment; posteriorment, fem RT de tuits interessants de persones que hi han assistit o de la nota de premsa. Hi ha, però, altres piulades nostres

Gràfics (23 de març de 2015).

més atemporals que considerem que mereixen continuar apareixent en els TL, i per a això ens fan molt de paper els gestors Tweetdeck i Hootsuite, que permeten planificar i diferir piulades, siguen noves o redifoses.

2. Cada dia intentem revisar les llistes creades de tuits d'altres persones que seguim amb un interès especial i d'aquells que contenen paraules clau (nom dels pobles de l'Espadà, «Serra Espadà», «Sierra Espadán», per exemple). Normalment, els marquem com a favorits i més tard en fem RT, així contribuïm a difondre en altres moments del dia la piulada original i s'allarga la vida d'un tuit que, a parer nostre, creiem útil per als seguidors.

3. L'altre recurs, posterior al que hem enunciat adés, és fer citació de la procedència i conservar al màxim el text original i els enllaços o fotografies, sempre que la llargària ho permeta.

1.3. «Espadàniques» en la plataforma Google+

El fet de tindre el blog allotjat en Blogspot, servei de Google, permet publicar i compartir si volem els nostres continguts directament en Google+. Tot i el creixement rapidíssim d'aquesta «plataforma social» —així és com l'anomenen els creadors—, els experts asseguren que els usuaris en fan poc d'ús (només 3 de cada 10 registrats la visiten almenys una vegada per mes), però ens resulta interessant com a *input* (accés

ràpid a noves informacions de blogs d'altres persones que seguim, sobretot rutes per la serra d'Espadà i àlbums de fotos) i com a *output* que publicita i dóna accés a la nostra bitàcola. La creació de cercles d'interès és útil per a compartir i rebre informació, però en general creix amb comptagotes i sembla que no es corresponga la quantitat de visualitzacions (60.000 pel març de 2015) amb un impacte major.

2. Un camí obert i compartit, si voleu

A tall de conclusió, volem tractar breument unes idees que puguen arredonir l'exposició anterior. Des d'«Espadàniques» som conscients de totes les limitacions d'un projecte com aquest, però també de les seues fortaleses. El debat, tanmateix, se situa en una altra esfera i implica altres interrogants: ¿És/serà capaç el territori de la serra d'Espadà i els agents que hi actuen de promoure'l significativament? ¿Es pot pal·liar aquell individualisme local que esmentàvem, o dit d'una altra manera, es pot tornar en un sentiment de pertinença amb efecte d'arrelament durador, amb tot el que això representa? «Espadàniques» és una iniciativa 2.0, però no és virtual. Creiem fermament que té els peus en terra i els ulls fixats en un territori pendent d'articulació i promoció sostenible. La nostra única pretensió és aportar a la comunitat i col·locar correctament la nostra pedra en aqueix ribàs que no ens agrada veure ensulsit. No hi falten mans preparades, sinó voluntat d'actuació, saber com es fa, suport i entusiasme. No es tracta de resistir, sinó de construir, proposar, imaginar futurs possibles; no és pugnar per conservar allò que tenim, sinó atrevir-nos a dibuixar nous horitzons d'alternatives que tenim a l'abast de la mà. En això estem.

14. La Encina, cent anys de festes

Vanesa García López de Andújar i Gerardo García López de Andújar

La població de La Encina, que en l'actualitat es conforma com una pedania de Villena (Alacant), té el seu origen cap a l'any 1840, quan es va construir la Venta de La Encina en una posició estratègica, encreuament de camins i veredes, on avui es troben els límits de les províncies d'Alacant, València i Albacete. Amb l'aparició de les línies del ferrocarril que unien Madrid amb Alacant i València en 1858 es van construir en l'esmentada posició dos apartadors i una casa de guarda, i va ser en 1863 quan es va inaugurar l'estació de La Encina, que heretaria el seu nom de l'antiga Venta, com a entroncament de les línies ferroviàries. Des de llavors, la història de La Encina ha estat lligada al ferrocarril.

En l'actualitat, la pedania de La Encina té poc més de 100 habitants, tot i que va conèixer anys de molta més esplendor, en què va arribar a sobrepassar els 1.200 habitants en 1960. En una població tan menuda són els actes socials i festius els que constitueixen l'expressió més valorada de la vida en comú, i contribueixen a fomentar la cohesió social reafirmant la identitat de la comunitat.

A partir de la Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de 2003:

> S'entén per "patrimoni cultural immaterial" els usos, representacions, expressions, coneixements i tècniques —junt amb els instruments, objectes, artefactes i espais culturals que els són inherents— que les comunitats, els grups i en alguns casos els individus reconeguen com a part integrant del seu patrimoni cultural. Aquest patrimoni cultural immaterial, que es transmet de generació en generació, és recreat constantment per les comunitats i grups en funció del seu entorn, la seua interacció amb la naturalesa i la seua història, infonent-los un sentiment d'identitat i continuïtat i contribuint així a promoure el respecte de la diversitat cultural i la creativitat humana."

En el mateix text, en l'apartat següent, s'especifiquen les manifestacions particulars del patrimoni cultural immaterial, en distints àmbits, incloent-hi el que ens ocupa: usos socials, rituals i actes festius.

En el cas de La Encina, durant uns pocs dies a finals de juny, la població es triplica, familiars i amics procedents de distints punts de la geografia espanyola, arriben a passar uns dies al poble, a celebrar les seues festes populars en una mena de retorn a la llar per a compartir aquests dies amb els seus familiars. Són dies que funcionen com a nexe d'unió entre generacions a través dels anys, dies que contribueixen a reafirmar els vincles de la població amb les seues pròpies tradicions.

La pervivència d'aquest llegat depèn directament de la participació dels membres de la comunitat. En el cas de La Encina, els veïns són plenament conscients que es requereix la seua implicació directa en el manteniment i creixement

Celebració de carrera de cintes amb gran afluència de públic.
Font: Comissió de Festes 2013-2014.

Pastís dels cent anys. Font: Comissió de Festes 2013-2014.

de les festes a través de la seua participació, mobilització i la seua aportació econòmica. Són ells els que creen, mantenen i transmeten aquest patrimoni cultural immaterial. S'ha assumit des de fa molt de temps que per a continuar celebrant les festes en honor a Sant Joan Baptista tal com es coneixen, són els mateixos habitants i oriünds els que les han de treballar i costejar. Açò ha generat entre la població una arrelada consciència de tradició festera que es transmet de generació en generació, que ha sabut mantenir la flama viva durant molts anys i que no permetrà que aquest patrimoni cultural immaterial perda intensitat. La dita consciència es visualitza a través de la Comissió de Festes, organisme format pels mateixos veïns que es renova periòdicament (generalment cada dos anys) i que es dedica a gestionar activament aquest patrimoni.

La primera celebració festera de La Encina es va dur a terme el dia de la festivitat del sant patró, el 24 de juny de 1914, dimecres. Va consistir en uns senzills actes de marcat caràcter religiós que incloïen, principalment, una missa solemne oficiada pel rector de La Encina, el senyor Ceferino Sandoval, corresponent el panegíric a l'arxipreste de Santiago de Villena, el senyor Francisco Azorín Bautista. A la vesprada es va completar el programa festiu amb una solemne processó amb el sant patró recorrent els principals carrers de la localitat.

Ja que en 2014 es complien 100 anys la Comissió de Festes 2013-2014 va decidir realitzar una sèrie d'esdeveniments commemoratius i de recuperació de tradicions amb la fi de potenciar el reconeixement i la valoració d'aquest patrimoni cultural immaterial, proposant activitats que buscaven una participació tan àmplia com fóra possible de tota la població i recuperant alguns vestigis de les celebracions que, per la seua antiguitat podrien haver-se perdut en l'oblit, convertint-les en testimoni d'aquesta voluntat de pervivència.

Aquests actes van consistir, entre altres, en la realització d'una «sessió vermut» a l'estació de ferrocarril, en la qual les reines de les festes i les seues corts d'honor, acompanyades de Comissió de Festes i tots els veïns que van voler participar en l'esdeveniment es van traslladar, acompanyats de la banda de música de la població a l'esmentada estació, recuperant una tradició que s'havia perdut fa ja molts anys. Cita Pedro Mas en l'article referint-se als anys quaranta: «Un dels

Arc de baladre dels anys 60 i treballs de la construcció de l'arc en 2014. Font: Comissió de Festes 2013-2014.

dies de festa, la banda de música, després d'haver recorregut tots els carrers del poble amb la seua peculiar sonoritat, es traslladava seguida d'una certa multitud a l'estació del ferrocarril, en l'andana de la qual oferien un estrepitós concert, que justament coincidia amb l'arribada dels ràpids d'Alacant i València». En el mateix article l'autor es lamenta de com va quedar de llunyà allò, i de l'estat de l'estació a hores d'ara amb un cor parat, tristament morta. Afortunadament, en 2014 es va poder reviure aquella tradició que molts ni van arribar a conèixer amb un gran èxit d'assistència. La nova Comissió de Festes ha manifestat la seua intenció de no permetre que allò quede en un fet puntual, sinó que es tractarà d'incorporar novament en el programa de festes d'enguany, la qual cosa contribueix a constatar l'èxit de la iniciativa.
Es van realitzar també diversos actes commemoratius, com la plantació d'una alzina en el passeig públic del poble acompanyada d'una placa que resa «'L'alzina del centenari' en memòria de tots aquells que amb la seua col·laboració desinteressada han contribuït a complir aquests primers 100 ANYS DE FESTES en honor a Sant Joan Baptista». D'altra banda, es va realitzar un concurs de logotips del centenari a què es va invitar a participar a tots els veïns. A més, durant la celebració de les festes es va dur a terme el repartiment d'un gran pastís en què tots els assistents van poder bufar les veles dels cent anys.

També es va recuperar la tradició de la construcció d'un arc d'il·luminació realitzat en fusta i decorat amb baladre, tradició que es remuntava fins a la primera dècada de les festes i que es va perdre en els anys 70, amb la intenció de despertar els records dels que el van conèixer i mostrar als més joves com es realitzava i el sacrifici que suposava la il·luminació i decoració dels carrers amb els escassos mitjans d'antany.

Finalment, i com a culminació de les distintes actuacions commemoratives, es va publicar un llibre que porta per títol *La Encina, cien años de fiestas. 1914-2014*, publicació de caràcter divulgatiu, on es recorren aquests cent anys d'història amb un enfocament basat en la participació ciutadana sense perdre de vista el rigor històric.

Es tracta d'una publicació de 150 pàgines, coordinada pels membres de la Comissió de Festes, al llarg de les quals es fa un recorregut escrit i gràfic per aquests cent anys d'història.
Les fonts consultades per a la realització de la publicació van ser diverses:

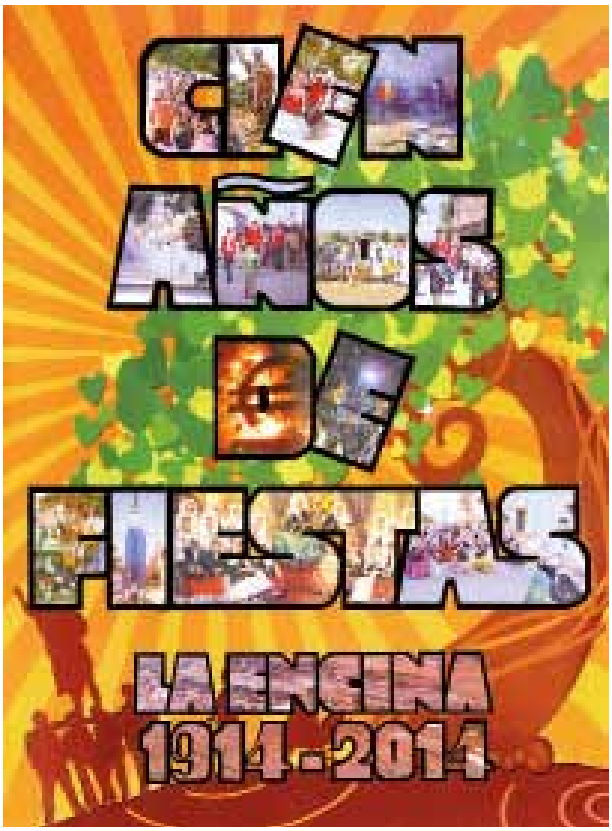
- Es va recopilar tota la informació existent en l'arxiu de Villena relativa a les festivitats a La Encina.
- Es van recuperar, de la mà de Francisco Esteve Ramírez, les anotacions del capellà de la parròquia dels primers anys de festes.
- També es va disposar del primer exemplar de les actes de l'Ajuntament de Villena on es reflecteix la primera subvenció del consistori per a la celebració de les festes.
- D'altra banda, es van recuperar, de la mà de Luis Estevan, veí de la població, els programes de festes des de 1952 fins al 2013.
- Es va consultar la publicació *Historia de La Encina y su estación,* de Francisco Esteve i José Luis Esparcia.

- A més, es van consultar dels suplements col·leccionables que s'incloïen en l'interior dels programes de festes cap a l'any 2000, redactats per Esteve i Esparcia.
- Finalment, i com a font principal de la història que es volia comptar, es van aprofitar els records, els testimonis i la memòria. Aquella que es conserva en la ment dels veïns i la que immortalitzen les fotografies.

La voluntat de la Comissió de Festes va ser clara, arreplegar tots els records possibles de la gent que al llarg d'aquests 100 anys ha participat activament en l'organització de les festes.

Per a això es van realitzar entrevistes a tots els presidents de les distintes comissions de festes que s'han anat succeint al llarg d'aquests cent anys i que encara estan entre nosaltres, així com a altres veïns que per la seua longevitat o bona memòria podien aportar informació rellevant per a recompondre la història o recordar tradicions perdudes.

En paraules de la comissió, aquesta aproximació va comportar sensacions difícils d'explicar, els membres de la comissió

Portada de la publicació del centenari.
Autor: Julián Vizcaíno Almendros.

van ser tractats en totes i cada una de les ocasions amb especial cordialitat, confiança i hospitalitat. La realització d'aquest treball d'investigació els va permetre acostar-se a persones, veïns de tota la vida amb els quals a penes havien bescanviat paraules fins a aqueix moment, persones que van despertar sorpresa i admiració, veïns que els van fer partícips de les seues experiències i els seus esforços per a arribar a construir el que el poble té a hores d'ara, allò pel que han de continuar lluitant.

La publicació s'organitza en dos grans apartats, el primer, de caràcter literari porta per títol «Històries i records de les festes», i en aquest, al llarg de 62 pàgines i organitzats en quatre capítols, es repassen distints esdeveniments i tradicions que s'han dut a terme al llarg d'aquests cent anys des d'un enfocament de proximitat, esguitant el relat històric amb anècdotes dels veïns, que des de la primera línia se senten part d'aquesta història que han anat escrivint ells i els seus avantpassats.

Per a la realització de la portada es va comptar amb Julián Vizcaíno, un conegut artista local, i els tres primers capítols es van reservar a la col·laboració de persones que ja havien mostrat alguna vegada les seues inquietuds pel coneixement i divulgació de la història de la població.

Així, el llibre arranca amb un article de Pedro Mas Guereca, en el qual traça una miscel·lània dels seus propis records acompanyant els textos amb il·lustracions i documents gràfics realitzats pel mateix autor.

Li segueix l'article que porta per títol «Las fiestas de San Juan y La Parroquia» en el qual Francisco Esteve Ramírez realitza una rigorosa aproximació històrica a l'origen de la festivitat.

El tercer capítol arreplega, de la mà de José Luis Esparcia, la presència de la cultura en les seues diverses accepcions en La Encina i les seues festes. Es tracta el tema de l'enfocament cultural de les festes patronals, i es deté en la presència en la població de distintes manifestacions culturals com són la música, la poesia, el teatre, la pintura i el cine.

En el quart i últim capítol amb caràcter literari, que porta per títol «Historia y Memorias de las Fiestas de La Encina», és el més extens dels quatre. En aquest, la Comissió de Festes del Centenari es deté a repassar l'evolució de les festes patronals en aquests 100 anys, analitzant els elements que han romàs com a part essencial d'aquestes al llarg de la història, com són els actes religiosos, la música, la decoració, la pólvora, els jocs infantils i les competicions esportives, al mateix temps que estructura la seua evolució des del seu origen. Després dels primers anys de gestació, les festes en honor a Sant Joan Baptista van viure una època de creixement que es va veure truncada en 1936 per la guerra civil i no es va reprendre

fins a principis dels anys quaranta. La dècada dels cinquanta va suposar un nou auge, impulsat pel creixement en importància de l'estació de ferrocarril, que al seu torn va provocar un continu increment en la població de La Encina. Amb l'arribada dels anys 60, es va aconseguir la plenitud de les festes patronals. En aquell moment, molts trens feien escala a La Encina i les necessitats dels viatgers i treballadors de l'estació, van fomentar el creixement de l'oferta comercial i d'oci. Aquesta intensitat comercial i social va fer que s'assolira el nombre més elevat d'habitants de la nostra història, i açò quedava reflectit en les festes. Amb l'entrada dels anys 70 i l'arribada del pla de modernització de RENFE, es va reduir la plantilla de treballadors de l'estació de La Encina, la qual cosa va motivar el trasllat a altres punts d'Espanya de moltes famílies que s'havien establit en la població. A poc a poc, la població va començar a reduir-se i molts van ser els que van veure en perill la continuïtat de les festes de La Encina. Es va entrar en una fase que es va prolongar durant dues dècades i que la Comissió del Centenari ha denominat «La Resistència». La dècada dels 90 es va caracteritzar per ser període de modernització, perquè quan la ja escassíssima població de La Encina feia pensar que no s'anava a poder continuar amb les festes com es coneixien, un grup de jóvens residents i oriünds van voler prendre el relleu i continuar el desenvolupament i evolució de les festes. Amb el nou mil·lenni, la comissió de festes es va convertir en una societat legalment constituïda i va continuar any rere any la celebració de les festes sense perdre en cap moment el seu arrelament entre els veïns. Al llarg d'aquests anys, l'esperit de les festes s'ha mantingut en essència, però s'ha sabut evolucionar i adaptar-se al seu entorn.

Celebració de les festes del centenari. Pregó.
Font: Comissió de Festes 2013-2014.

El segon gran apartat del llibre, denominat «Imágenes de los recuerdos», està conformat per més de 300 fotografies aportades per tots els veïns de la població que es van bolcar a buscar documentació gràfica com a resposta a la sol·licitud de la Comissió de Festes, imatges que arreplegaren distints aspectes de la celebració de les festes i actes organitzats per les comissions al llarg de la història. La resposta va ser aclaparadora i els veïns, una vegada més, es van sentir part del projecte. D'aquesta manera, es preocupaven per buscar els redactors del llibre per a entregar-los les seues imatges, ajudar-los a la identificació de la gent retratada, a desentranyar a quin moment concret responia cada foto, transmetent una il·lusió que va proporcionar moments d'especial emotivitat i diversió a la Comissió de Festes. Després d'una complexa selecció basada en criteris de qualitat fotogràfica suficient per a la seua reproducció, i sempre buscant la pluralitat i que es veren reflectits la major part possible de les famílies, veïns i esdeveniments, es va organitzar la documentació obtinguda en set apartats, a saber: Actes religiosos, Comissions de festejos, Joves, Dames i cintes, Reines i corts de festes i falleres, Falles de La Encina, Les disfresses en les festes, i finalment Equips de futbol.

La publicació es va presentar la població durant l'acte de la presentació de les reines de les festes, la qual cosa va suposar un vincle entre passat i futur a través del present en un acte que habitualment es considera punt de partida de la celebració de les festes. En aquest es van reunir totes les generacions presents en la comunitat, participant activament en l'esdeveniment.

L'any del centenari va culminar amb la celebració de les festes en honor a Sant Joan Baptista entre el 21 i el 29 de juny de 2014 amb un gran èxit de participació i implicació dels veïns. La població va fer seua una vegada més la frase que s'arreplega en el pròleg de la publicació del centenari «Vosaltres sou les Festes i la història de les Festes». Els actes commemoratius i els senyals a les tradicions del passat més llunyà van commoure profundament els participants, propiciant una sèrie de sinergies entre generacions que va elevar la ja esmentada "consciència de tradició festera" a uns índexs tan elevats que permeten aventurar-se a afirmar que la tradició perdurarà, almenys, per cent anys més.

Nucli de Pardanchinos i camps de cultiu.

15. L'aljub de l'Alto de Pardanchinos (Andilla). Recuperació d'un sistema tradicional de captació i emmagatzematge d'aigua

Javier Hidalgo Mora

1. Introducció

El municipi d'Andilla, situat a la comarca valenciana de La Serranía, està integrat per quatre nuclis habitats, la capital municipal i tres aldees (La Pobleta, Artaj i Osset), a més d'un antic nucli de poblament temporer i diverses agrupacions menors d'edificacions disperses de la mateixa naturalesa, conegudes amb el nom de "*bodegas*". Avui, pràcticament totes les construccions tradicionals que formaven aquestes agrupacions estan en ruïnes o han sigut totalment transformades en segones residències.

Entre els assentaments tradicionals de caràcter temporer destaca clarament Pardanchinos, una agrupació de cups, cellers, almàsseres, pallers i vivendes temporals. El seu origen es remunta a la segona meitat del segle XIX, quan es va combinar la colonització de noves terres en la perifèria de la plana litoral valenciana amb l'expansió vinícola (Rodrigo 1999: 56). Està situat al sud del terme municipal, a uns 640 metres d'altitud i presenta una peculiar morfologia allargada en sentit nord-sud, sobre un eix principal constituït pel camí de Las Cinglas. Aglutina unes 150 construccions, compostes pràcticament totes de planta baixa i pis. Desgraciadament, en els últims anys una gran part d'aquestes construccions han sigut transformades sense cap criteri, amb la finalitat d'adequar-les per al seu ús com a magatzems, garatges o fins i tot segones residències, la qual cosa ha desvirtuat el caràcter tradicional d'aquest nucli.

Pardanchinos mai es va arribar a constituir com a nucli estable per la proximitat al Villar i a la inexistència de cursos hídrics. Precisament, l'escassetat d'aigua en aquesta àrea meridional del municipi fou el motiu pel qual es va construir a principis de segle XX un gran aljub per a abastir persones i animals.

2. Estudi tipològic i etnològic

La funció dels aljubs era la d'emmagatzemar aigua de pluja. Aquestes construccions són típiques de zones pròpies amb escassetat d'aigua i de climes àrids i secs, per això podem trobar-les especialment en el llevant espanyol (València, Múrcia, Almeria…). És per tant un element molt característic del paisatge de l'interior valencià i sens dubte una de les construccions tradicionals que mostra i representa l'adaptació de l'habitant d'aquests territoris al medi hostil. Una lluita constant per aconseguir captar i emmagatzemar l'aigua, element indispensable per a la vida.

Els aljubs solien ser dipòsits subterranis, simplement excavats en la roca o construïts amb fàbrica de maçoneria contra el

L'aljub de l'Alto abans de la intervenció. Fotografies: Carles Grau.

terreny, en els quals s'impermeabilitzava la seua cara interna amb morter de calç hidràulica per a evitar la pèrdua d'aigua. La planta era rectangular o trapezoïdal i solien estar coberts amb volta. Les seues dimensions eren variables: l'amplària no solia sobrepassar els 7 metres, ni la longitud els 16 metres. Constaven de diferents parts diferenciades: una bassa per a decantar i filtrar l'aigua captada, un dipòsit de planta rectangular cobert generalment amb volta de canó, un brocal per a extraure l'aigua, i normalment també un abeurador per al bestiar. Aquest abeurador solia estar format per una o més piques de pedra o d'obra més o menys llargues, que se situaven adossades al costat de la boca d'accés o en el lateral.

A pesar de l'extensió del seu ús, amb el desenvolupament dels mitjans de transport i la construcció de moderns dipòsits i infraestructures hidràuliques, els aljubs van perdre la seua funció i van ser abandonats, i així va començar la seua degradació, ja que mantenir en condicions un aljub, la zona d'escolament i els sistemes de captació d'aigua, requereix una neteja i atenció periòdica.

L'aljub de l'Alto de Pardanchinos, la construcció del qual podem datar-la en 1920, data que apareix en la inscripció decorativa que hi ha a la cara sud, respon a aquest tipus d'aljub rural, un aljub que per la seua funció pot incloure's entre els de caràcter agropecuari, situat prop d'un nucli de població i que abasteix cases i animals. De planta rectangular, constructivament respon al sistema tradicional de murs de càrrega de maçoneria executats contra el terreny excavat i cobert amb volta també de rajola de dues rosques, l'intradós del qual es reforça amb una sèrie d'arcs faixons de rajola massissa. Aquesta volta és un exemple excepcional dins dels existents en la comarca, perquè tots els aljubs estan coberts amb voltes formades per dovelles de pedres aparellades de cantell unides amb morter de calç i executades amb ajuda de cintres. Aquesta peculiaritat constructiva fa encara més valuós aquest exemple d'arquitectura hidràulica.

Per les seues grans dimensions interiors, que arriben als 17x4,50 metres en planta, amb una capacitat real d'emmagatzematge de 283.000 litres, hi havia el repte de la captació d'aigua suficient per a omplir-lo. Aquesta qüestió quedava resolta en diversificar els elements de captació: per un costat, s'arreplegava l'aigua de pluja procedent de l'escolament superficial del vessant (això explica la ubicació de l'aljub) que es captava a través d'una rasa que la conduïa a una bassa de decantació que connectava amb l'aljub per la seua part posterior (nord); d'altra banda, l'aigua de pluja que queia sobre les cobertes de les edificacions pròximes es recollia a través de dos sistemes: mitjançant un gran canaló penjat dels ràfels de les teulades que arreplegava l'aigua d'algunes vivendes i la dirigia a una arqueta i d'allí a l'interior de l'aljub, o mitjançant un canal en superfície construït al peu d'altres vivendes que complia la mateixa funció i que es connectava de la mateixa manera amb l'aljub.

3. Estat previ a la intervenció

Des que l'aljub de l'Alto perdera la seua funció d'abastiment d'aigua i per tant deixara de realitzar-se'n un manteniment regular, les estructures i fàbriques originals havien sigut objecte d'una progressiva degradació agreujada per l'execució en les últimes dècades de diverses intervencions desafortunades, tant en l'aljub mateix com en el seu entorn.

El problema més greu se situava en la volta: encara que els arcs es trobaven aparentment en bon estat, la volta de rajola es trobava en un lamentable estat de conservació. La prime-

ra rosca, exceptuant les parts situades al costat dels arcs i en l'arrancada de la volta (murs laterals), s'havia perdut pràcticament tota. Quant a la segona rosca, es trobava aparentment completa; no obstant això, les diferents capes de formigó armat executades a manera d'encamisat en l'extradós de la volta feien impossible la seua recuperació i restauració. Cal recordar que l'encamisat amb formigó armat és una pràctica de "reforç" absolutament rebutjable en la restauració de voltes de rajola.

A més, ens trobem que l'intradós de la volta de l'aljub s'havia arrebossat amb morter de ciment amb la intenció de reparar danys i d'evitar el despreniment de la segona rosca de la volta de rajola, la qual cosa havia agreujat encara més la patologia.

També era molt preocupant la pèrdua del revestiment interior dels murs, la principal funció del qual és protegir-los del contacte directe i continu de l'aigua emmagatzemada i evitar la pèrdua de líquid. Aquests revestiments necessiten un manteniment regular que no s'havia efectuat a l'aljub de l'Alto des de feia dècades, per la qual cosa s'havia produït la pèrdua generalitzada d'aquest revestiment, especialment en la zona inferior que roman en contacte permanent amb l'aigua, la qual cosa provocava el llavat del morter de calç de la fàbrica de maçoneria, la saturació per humitat dels murs i la pèrdua continuada d'aigua a través d'aquests.

Quant al sistema de captació d'aigua, aquest es trobava en un estat deplorable. Els canalons per a la recollida d'aigua de les teulades s'havien perdut per complet, només quedaven algunes peces de subjecció ancorades als murs. Al mateix temps, l'arqueta on s'abocava l'aigua arreplegada i des d'on era conduïda a l'aljub es trobava en molt mal estat de conservació. D'altra banda, la bassa de decantació i el sistema d'arreplega d'aigua per escolament de la muntanya havia desaparegut, encara que suposàvem que si existien, aquestes restes es trobarien sota el farcit de terres que s'havia realitzat feia dècades a la part nord de l'aljub. L'entrada d'aigua per la cara posterior de l'aljub es trobava anul·lada completament perquè s'havia cegat amb un barandat de rajola.

Les piques exteriors situades en la fatxada principal de l'aljub (sud), on bevien els animals de cultiu, es trobaven transformades i parcialment enfonsades en una solera de formigó impròpia que s'havia executat davant de l'aljub.

Quant a les piques interiors de pedra, on s'abocava l'aigua amb el poal, presentaven un pèssim estat de conservació.

El revestiment exterior de morter de calç de l'extradós de la volta havia desaparegut davall les tones de formigó que s'havien abocat sobre la volta de rajola, mentre que l'enlluït de la cara davantera de l'aljub estava molt degradat, cobert de líquens i pintades, i se n'havien després parts importants que havien deixat a la vista la fàbrica de rajola de la barana i els muntants de la boca de l'aljub. A més, els elements decoratius situats en aquesta cara es trobaven en un estat de degradació molt avançat, i presentaven pèrdua de material, restes de morter de ciment, etc.

4. Objectius de la intervenció

La Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat Valenciana inclou aquest edifici en el llistat de béns immobles d'etnologia existents en el municipi d'Andilla i l'adscriu a la tipologia "d'Equipament tècnic col·lectiu, comunicacions i obres públiques. Aigua". No obstant això, aquest immoble no compta amb cap protecció jurídica específica, la qual cosa el feia molt vulnerable i l'acostava a la desaparició si no es prenien les mesures oportunes urgentment.

Conscient d'això, l'Ajuntament d'Andilla va plantejar la necessitat de redactar un projecte per a la restauració i posada en valor de l'aljub de l'Alto en el qual s'incloïa no sols la recuperació de l'aljub, sinó també del sistema tradicional de captació d'aigua i l'adequació i millora del seu entorn immediat.

L'objectiu últim d'aquesta intervenció, a més de conservar, restaurar i valorar aquest bé d'altíssim valor etnològic i arquitectònic, era crear un recurs didàctic i turístic que contribuïra al desenvolupament cultural i econòmic del municipi i a la recuperació i revitalització d'aquest valuós entorn rural. Aquesta intervenció s'inscriu en el marc d'una sèrie d'actuacions que pretén dur a terme l'Ajuntament d'Andilla en el nucli històric tradicional de Pardanchinos, del qual és un altre exemple la restauració i implementació com a museu de lloc d'una almàssera de sang tradicional, situada molt pròxima a l'aljub de l'Alto, objecte d'un altre interessant projecte.

Per a l'execució del projecte de restauració i posada en valor de l'aljub de l'Alto, l'Ajuntament, a més de destinar fons propis, ha comptat amb una subvenció econòmica Ruralter-Leader, línia d'ajuda a projectes promoguda des de la Conselleria de Presidència i Agricultura, Pesca, Alimentació i Aigua per als territoris rurals valencians, que es concreta en el suport a aquelles iniciatives públiques i privades nascudes en el medi rural que contribuïsquen a la revitalització de la societat i de la seua l'economia, partint de l'essencial principi de la sostenibilitat rural, açò és, fer el medi rural més atractiu per a viure, treballar i invertir, primant els interessos dels seus habitants i mitjançant la valoració del que constitueix l'essència de la seua pròpia identitat: el seu paisatge i les seues tradicions.

Aquesta línia pretén contribuir a l'assoliment per part dels municipis amb més problemes de despoblament i envelliment poblacional de la Comunitat Valenciana d'una revitalit-

zació de la societat i de l'economia. Aquests fons són finançats en un 62,5% per la Generalitat Valenciana, en un 36,5% pel fons europeu FEADER i en un 1% per l'Administració general de l'Estat.

En comptar amb recursos econòmics limitats, l'obra es va executar al llarg de dos anys en diferents fases, però sempre des d'un plantejament integral i atenent criteris de prioritat objectius. En primer lloc, el més urgent era actuar sobre la patologia de l'edifici i anul·lar els factors que la provocaven, especialment pel que feia a la volta. A continuació es va intervenir sobre l'entorn i els elements i sistemes relacionats amb la captació i extracció de l'aigua, deixant per a una última fase les actuacions de caràcter museogràfic, que encara que molt importants des del punt de vista didàctic i social, no tenien incidència en aspectes estructurals, constructius o funcionals que pogueren afectar la pervivència del bé o d'algun dels seus elements.

5. Criteris de la intervenció

La intervenció en el patrimoni arquitectònic, i especialment si es tracta d'un patrimoni tan sensible com és el tradicional, requereix una atenció especial. En primer lloc, qualsevol actuació ha de recolzar-se en el coneixement màxim del bé sobre el qual es pretén intervenir a través d'estudis històrics, etnològics, tipològics, alçaments gràfics detallats, anàlisi de materials i tècniques constructives, estudis patològics, etc. Qualsevol intervenció en un edifici que atresore valors patrimonials, i l'aljub de l'Alto sens dubte els té, ha d'anar encaminada a la seua preservació i valoració, tenint en compte a més que el patrimoni tradicional construït forma part integral del paisatge cultural i de la memòria històrica de les gents del lloc.

En el moment de plantejar l'actuació vam tenir molt en compte els principis de conservació i les línies d'acció que s'estableixen en la Carta del Patrimoni Vernacle Construït del Consell Internacional de Monuments i Llocs Historicoartístics (ICOMOS), organització internacional no governamental que té com a comesa promoure la teoria, la metodologia i la tecnologia aplicada a la conservació, protecció, realçament i apreciació dels monuments, els conjunts i els llocs historicoartístics. En aquesta Carta es demana que "qualsevol *intervenció material en una estructura vernacla siga precedida d'una completa anàlisi de la seua forma i organització, abans de començar els treballs",* que *"les intervencions contemporànies en edificis, conjunts i assentaments vernacles respecten els seus valors culturals i el seu caràcter tradicional" i* respecten *"la continuïtat dels sistemes tradicionals de construcció, així com dels oficis i tècniques associats amb el patrimoni vernacle, ja que són fonamentals com a expressió d'aquest i essencials per a la restauració de les dites estructures".* Al mateix temps, vam tenir en compte que *"les intervencions que responguen legítimament a les demandes de l'ús contemporani han de dur-se a terme mitjançant la introducció de tècniques i materials que mantinguen un equilibri d'expressió, aparença, textura i forma amb l'estructura original".*

D'altra banda, i des d'un punt de vista estrictament arquitectònic, el criteri general de la intervenció va partir de la base de l'intent de recuperació de tots els elements funcionals, constructius i estructurals que caracteritzaven a l'aljub com a *tipus* perquè tornara a recuperar el seu ús i aspecte originals.

En concret, pel que fa a la volta, considerem que les voltes de rajola que encara existeixen en el nostre territori són unes autèntiques joies que cal conservar com a elements actius que continuen comportant-se com els seus constructors van preveure. No es tracta de conservar només la seua forma o l'aparença d'obra vista que poden suggerir, sinó que s'ha de conservar per damunt de tot el seu comportament mecànic com a part irrenunciable de la seua pròpia autenticitat. És a dir, la restauració de les voltes inclou la conservació del seu paper constructiu. Aquest criteri aplicat a qualsevol element estructural històric ha sigut el proposat, recollint opinions de tots els experts internacionals, en el document d'ICOMOS aprovat en el seu Congrés de 2003. D'aquesta manera, la intervenció en elements degradats o fins i tot mal concebuts inicialment, com era el cas de l'aljub de l'Alto, passa per la seua reconstrucció, i no es pot admetre en cap cas la seua substitució funcional o el reforç per encamisat amb formigó armat.

6. Descripció de la intervenció

Atès l'estat en què es trobava la volta de rajola de l'aljub, tal com s'ha explicat anteriorment, sense possibilitat de restaurar cap de les rosques de rajola a causa de l'encamisat de formigó que s'havia executat sobre la segona rosca, la intervenció en aquest element passava per la seua reconstrucció íntegra. Aquesta es va fer seguint el mateix sistema tradicional amb què es va construir inicialment, utilitzant rajoles manuals semblants en mida, forma i color als originals. L'extradós de la volta es va revestir amb un morter de calç per a protegir-la dels agents atmosfèrics.

Quant als murs de l'aljub, es van sanejar les parts en què el morter d'unió de les pedres estava més degradat per l'acció de l'aigua, es va retocar la fàbrica afectada amb morter de calç restaurant el revestiment que estava en mal estat i eliminant els pegats de morter de ciment i les pintures plàstiques. Sens dubte, es va tractar d'un treball ingent ateses les enormes dimensions d'aquest aljub. Una vegada restaurats els murs, es van revestir per a segellar perfectament la porositat i fissures

Rafael Mateo, veí de La Pobleta, indicant on recordava que estava la bassa de decantació (esquerra) que va aparèixer després de l'excavació (dreta).

amb un morter flexible sense clorurs ni agents agressius, especialment indicat per a impermeabilitzar estructures contra el terreny amb pressió hidràulica positiva.

Es va restaurar tot el front de l'aljub, es van eliminar les parts soltes i els esquerdejats impropis de morter de ciment i es van substituir per altres de morter de calç acolorit en massa amb l'addició de terres naturals i àrids locals, per a garantir una millor integració en el conjunt. Al mateix temps, es van restaurar els elements decoratius del front de l'aljub, conservant-se i consolidant-se les parts originals i completant les llacunes per a restituir la geometria original.

Es va eliminar la solera de formigó que s'havia executat al costat de l'aljub i que havia sepultat part dels abeuradors originals, i va ser substituïda per terra compactada més respectuosa amb el bé i més coincident amb l'entorn rural en què ens trobem.

En la part posterior de l'aljub es va realitzar una acurada excavació en què van eixir a la llum les restes d'una bassa de decantació i un canal que estaven totalment soterrats. Aquests elements van ser restaurats i posats de nou en ús.

De la mateixa manera, es va recuperar el sistema de captació d'aigua dels faldons de les teulades mitjançant un canaló penjat de zinc, que condueix l'aigua neta de pluja fins a l'aljub.

El tercer sistema de captació d'aigua, un canal superficial d'arreplega d'aigua dels faldons de les teulades, presentava un bon estat general, i només es va requerir netejar-lo i realitzar alguna reparació puntual.

Aljub en ple funcionament després de la intervenció.

Es va remodelar l'arqueta d'arreplega i decantació d'aigua de les teulades (canaló i canal), i es va substituir la canalització de PVC que discorria pràcticament en nivell superficial per una altra soterrada que accedeix a l'aljub a través d'una gàrgola d'acer pintat en Oxirón marró de disseny contemporani, que s'integra a la perfecció.

També es va restaurar el sistema d'extracció d'aigua format per les piques interiors, els abeuradors, el sobreeixidor i el sistema de corriola i poal. Aquests elements formen part de la història de l'aljub com a tipus arquitectònic i dels sistemes tradicionals de l'ús de l'aigua, per la qual cosa tenen un gran valor etnològic. Es van restaurar les piques interiors en què s'abocava l'aigua amb el poal i que comunicaven amb sengles abeuradors exteriors, tornant-los el seu aspecte i materialitat original, perquè pogueren complir novament la funció per a la qual van ser concebudes.

Es va eliminar la pica exterior impròpia, de construcció recent, es va restaurar una de les dues originals que encara es conservava i es va reconstruir l'altra per analogia, utilitzant el mateix sistema constructiu tradicional mitjançant fàbrica de rajola manual. L'aixeteria impròpia va ser substituïda per canelles d'acer més respectuoses amb el bé patrimonial.

A més d'intervenir sobre el mateix edifici era fonamental actuar sobre l'entorn immediat del bé, millorant la seua percepció exterior mitjançant una adequada pavimentació, l'eliminació de farciments de terres i runes, etc. S'ha intentat respectar la seua configuració i caràcter tradicional, per això s'ha recuperat el paviment de terra, s'han eliminat els paviments de formigó impropis, i s'ha integrat materialment i cromàticament les instal·lacions i registres.

Després de la recuperació estructural, constructiva i tipològica de l'edifici, s'ha procedit a habilitar-lo com a recurs didàctic

L'aljub de l'Alto després de la intervenció.

de caràcter històric, arquitectònic i etnològic, l'objectiu del qual és fer comprensible aquest bé patrimonial al ciutadà, constructivament i tipològicament, i donar a conèixer la seua evolució i la seua importància social al llarg de la història. Per a això s'ha col·locat un panell explicatiu ubicat al costat de la construcció en què s'expliquen de forma gràfica i escrita les diferents parts de l'aljub i el seu funcionament, a més de contextualitzar històricament i constructivament l'edifici.

7. Conclusions

La restauració de l'aljub de l'Alto de Pardanchinos ha suposat no sols la recuperació d'un element característic, propi i inseparable del paisatge cultural d'Andilla, sinó la reutilització d'una infraestructura hidràulica amb el mateix ús per al qual va ser construït i la implementació d'un recurs cultural, didàctic i turístic molt important per al desenvolupament local. Servisca com a exemple que avui aquest aljub forma part de la visita guiada que l'Ajuntament d'Andilla realitza, a través del seu servei de turisme, pel seu terme municipal i els diferents nuclis urbans per a conèixer el patrimoni cultural de la localitat i els seus recursos mediambientals.

Per a fer viable la reutilització d'aquesta antiga construcció hidràulica s'ha mantingut la seua autenticitat, buscant la compatibilitat i coherència material, constructiva i estructural però sense oblidar la incorporació de noves solucions que faciliten la seua adaptació a les necessitats actuals. En aquest sentit, l'aljub incorpora una senzilla instal·lació de llanterneria que passa pràcticament desapercebuda, però que permetria, en el cas que el modern depòsit situat molt pròxim es quedara sense aigua, alimentar una font pròxima l'aigua de la qual és utilitzada pels agricultors de la zona per a les seues labors agràries.

L'arquitectura tradicional és part de la història, del paisatge i de la memòria dels nostres pobles i símbol de la seua lluita per adaptar-se a les condicions naturals del territori. I avui és, a més, un recurs econòmicament sostenible i de desenvolupament per al futur. Per això hem d'estudiar, preservar i recuperar aquest ric i important patrimoni perquè siga conegut i valorat per les generacions futures.

8. Bibliografia

ALCAIDE, J.L. y otros (2011): *Estudio de la Arquitectura del agua y de la arquitectura rural en Alcublas. Estudio y evaluación del paraje natural de La Solana – Barranco Lucía. Patrimonio rural y patrimonio cultural*, Ayuntamiento de Alcublas, Valencia.

HERMOSILLA, J. y otros (2009): *Los regadíos históricos del Turia Medio: La Serranía y el Camp de Túria*, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano, Conselleria de Cultura, Educació i Esport, Generalitat Valenciana – Departament de geografia, Universitat de València, Valencia.

RODRIGO, C. (1999): *Geografía de Andilla*, Ayuntamiento de Andilla, Valencia.

RODRIGO, C. (2000): *La Serranía: análisis geográfico comarcal,* Centro de Estudios La Serranía, Valencia.

TRUÑÓ, Á. (2004): *Construcción de bóvedas tabicadas*, Instituto Juan de Herrera, Madrid.

VEGAS, F. y C. MILETO (2011): *Aprendiendo a restaurar. Un manual de restauración de la arquitectura tradicional de la Comunidad Valenciana*, Colegio Oficial de Arquitectos de la Comunidad Valenciana, Valencia.

ZARAGOZÁ, A. y otros (2012): *Construyendo bóvedas tabicadas*, Universidad Politécnica de Valencia, Valencia.

16. Re_descobrint el barri. Una experiència al centre històric de Villena

Xavier Laumain, Ángela López Sabater i Vanesa García López de Andújar

L'estratègica situació geogràfica que ocupa Villena, unida a la riquesa aqüífera del seu subsòl, han determinat el paper d'aquesta ciutat en la història, i expliquen que en aquesta zona s'hagen donat cita quasi totes les cultures prehistòriques, des de fa 50.000 anys.

El rei Ferran II va crear el títol de Senyoriu de Villena i el va cedir al seu fill, l'infant *Don* Manuel, i va pertànyer a la família dels Manuel i, posteriorment dels Pacheco fins a 1488, quan els Reis Catòlics el van incorporar a la corona. El territori va ser senyoriu, principat, ducat i, posteriorment, marquesat, i comprenia part de les actuals províncies d'Almeria, Múrcia, Albacete, Alacant, València i Conca, i incloïa vint-i-tres localitats. Posteriorment, en 1525, Carles I li va concedir el títol de ciutat.

Durant la Guerra de Successió entre els Àustria i els Borbó, Villena va donar suport a aquests últims en la figura de Felip V, i el seu castell va ser una excel·lent plaça d'armes que va posar fi als furs del Regne de València en la Batalla d'Almansa de 1707. Açò li va fer guanyar el títol de "Molt noble, molt lleial i fidelíssima", que avui figura en el seu escut.

La imatge urbana de Villena a finals del segle XVIII és la d'una ciutat oberta que ja no tenia muralles, inserida en el camí del desenvolupament gràcies al pas, a mitjan segle XIX, del ferrocarril que unia Alacant i Madrid[1].

1 Extret de l'oficina de turisme de Villena, en els seus documents informatius (www.turismovillena.es).

Villena en el segle XVIII. Gravat de Palomino, 1778. Font: Villena Cuéntame.

D'altra banda, cal assenyalar que el centre històric de Villena es localitza al voltant del castell de l'Atalaya, en un petit contrafort en la serra. Està conformat per dos nuclis originàriament diferenciats: el Rabal, que s'estèn a l'oest de l'actual església de Santa Maria, davall el solar del qual devia estar la mesquita d'època islàmica; i la zona que s'ha conegut com *la ciutat*, que es va conformar al voltant l'església de Santiago.

1. Context legislatiu del centre històric i les seues actuacions urbanes

El nucli antic de la ciutat de Villena va ser declarat conjunt historicoartístic el 21 de març de 1968, i és una de les escasses ciutats a la Comunitat Valenciana amb la dita qualificació. Però posteriorment va canviar la seua denominació, atenent La Llei 16/1985 de 25 de juny del patrimoni històric espanyol, i va passar a denominar-se bé d'interès cultural (BIC).

La Llei 4/1998, del patrimoni cultural valencià en l'article 39,1, indica que els entorns declarats BIC poden ser delimitats per un pla especial, regulat d'acord amb la Llei 6/94 de la Generalitat Valenciana.

És per això que l'Ajuntament de Villena va iniciar en 1999 el Pla de Protecció i Conservació del Centre Historicoartístic de la Ciutat de Villena (PECH), aprovat definitivament en 2009. Aquest estableix un marc legal d'acord amb la recuperació dels valors històrics i culturals, que possibilite la creació de dotacions i la millora dels nivells d'habitabilitat, de manera que els habitants d'aquesta zona fitada de la ciutat de Villena tinguen una adequada qualitat de vida, aconseguint captar l'atenció de certs sectors de la població atraient-los cap aquesta zona històrica enfront dels nous barris residencials dels afores. L'objectiu final, com queda clar, seria reduir el desequilibri funcional entre ambdues parts de la ciutat.

El pla especial, entre altres competències, delimita els entorns de protecció d'immobles declarats béns d'interès cultural i de rellevància local, atés que no ho va fer l'anterior declaració del conjunt historicoartístic. Les seues directrius d'actuació es refereixen especialment als edificis integrats en l'àmbit del pla; tant les intervencions sobre el ja construït com en les edificacions de nova planta, es planteja adoptar els llenguatges arquitectònics de tal manera que harmonitzen amb l'entorn (una de les eines podria ser la utilització dels elements tipològics usats històricament però d'una manera lliure, per a evitar caure en la falsificació formal i en un model de barri "delimitat en una època").

Una altra de les característiques que fan especial el centre històric de Villena i la seua activa recuperació és la quantitat d'associacions culturals i veïnals involucrades en la recuperació del seu barri, que aconsegueixen un gran poder de convocatòria en els seus esdeveniments. Un d'ells és l'organització d'un mercat medieval denominat "Festes de l'edat mitjana en honor a Sant Josep" durant setze edicions, esdeveniment que ha aconseguit ser elevat a la categoria de festes d'interès turístic provincial (Decret 119/2006).

Una altra actuació amb tints d'implicació d'àmbit mundial va tenir lloc a l'agost de 2013. El **CASC** (Certamen d'Activació Sociocultural) va ser la primera edició d'un esdeveniment academicoinstitucional que va tenir lloc en el centre històric de Villena durant deu dies. Aquest esdeveniment va consistir en el desenvolupament de sis tallers que van dur a terme senzilles actuacions construïdes i intervencions artístiques, patrimonials o socioculturals de baix cost. El festival, que es realitza anualment, pretén reactivar teixits urbans i socials i establir un camp de proves aplicat a l'estudi dels problemes i les potencialitats urbanes, socials, culturals i tecnològiques. En 2014, en la seua segona edició, se'ns va encarregar realitzar un taller pràctic al voltant del patrimoni immaterial de la ciutat històrica de Villena. Una mirada interdisciplinària sobre la vivenda i les formes de vida d'antany en el barri per a ajudar a definir estratègies de canvi en la millora de les polítiques de vivenda i els projectes de planejament urbà.

El festival, organitzat per la Universitat d'Alacant a través de la seua Seu Universitària a Villena, l'Ajuntament de Villena a través de les seues regidories de Centre Històric i Joventut i l'oficina d'El Fabricante de Espheras, va reunir un centenar de participants per a aportar idees reformadores i fresques.

2. Concepte de l'actuació

La vivenda constitueix l'essència del centre urbà. Al seu torn, el caràcter històric d'aquest centre prové de la seua herència multisecular. Desgraciadament, ens oblidem amb facilitat d'aquest aspecte per a fer una valoració des de la contemporaneïtat, sense comprendre o relacionar necessàriament els espais i construccions amb les seues antigues vides, posicionant-nos de forma anacrònica. Aquest exercici intel·lectual resulta, al nostre entendre, fonamental per a aprehendre el que avui en dia observem.

El taller es plantejava com una acció de dues vessants. La primera, "acadèmica", enfocada a **l'estudi material i espacial de la vivenda tradicional** com a arquitectura vernacular, així com la seua relació **amb l'àmbit públic** que constitueix el carrer. La segona deriva de la voluntat d'entendre la casa no sols com un objecte construït, sinó també com un **lloc de vida**, tractant d'entendre la forma en què els nostres avantpassats van viure aquests espais, se'n van apropiar i els van utilitzar. Mitjançant **entrevistes**, **debats** i intercanvis, es va fomentar la participació i implicació ciutadana en aquest projecte, que va generar una interessant sinergia entre el grup de participants (amb un caràcter més tècnic) i els veïns (amb un caràcter social).

Es van intercanviar punts de vista, enfocaments, coneixements i vivències per a enriquir l'experiència compartida. Així mateix, entre els objectius contemplem realitzar un registre documental d'un patrimoni immaterial – però fonamental per a la identitat social – com ho són les formes tradicionals de vida, els costums, usos i oficis.

Per a dur a terme aquest taller va resultar fonamental la col·laboració dels veïns de Villena i, en particular, els dels barris del centre històric. Per a això vam comptar amb el suport i participació activa de diversos agents locals, dels quals destaca l'Associació Ermita de San José, la motivació i implicació de la qual amb el nostre plantejament ens assegura que aquest és factible. Igualment comptem amb la col·laboració de l'Associació Ermita de San Antón, el fòrum cultural *El Saliconio* amb seu en la coneguda Bodega El Caracol. Amb caràcter previ, la col·laboració de plataformes com *Villena Cuéntame* (blog de caràcter informatiu que com conta el seu creador relata: "l*a història de Villena contada pels villeners*"), per a facilitar la recopilació de material històric.

3. Objectius

- Estudiar la vivenda tradicional: entendre l'objecte arquitectònic, la construcció, la distribució, la volumetria, els materials... de l'habitatge és una etapa primordial per a tractar aquesta qüestió. Alçaments, dibuixos, fotografies i esquemes seran les eines que ens permetran dur a terme aquest estudi.
- Estudiar la relació entre espais públics i privats: a més de tractar la casa de forma aïllada, i com a element d'un conjunt edificat, s'aborda la seua relació amb el carrer i al barri, descobrint quins són els llindars, els intercanvis, els filtres... Permeabilitat, diàleg, apropiació, segregació? On acaba el públic, i on comença el privat? La qüestió s'analitza des d'un punt de vista tant formal com social, comptant per a això amb l'experiència dels veïns.
- Conèixer l'ús antic dels espais domèstics: Com s'utilitzava i es vivia la casa? Es va treballar en contacte amb els habitants del barri a través dels testimonis dels veïns, i en particular dels majors, en la seua forma de viure l'espai domèstic, i la seua relació amb l'organització familiar. Ens van aportar el seu coneixement de l'activitat i dels costums, com per exemple de les tradicions socials vinculades a la casa i l'ús estival del carrer com a extensió d'aquesta.
- Documentar i transmetre: tota la saviesa i els coneixements de les formes de vida d'antany, dels costums i la resta d'aspectes de la vida, de la vivenda i dels espais públics que només coneixen els nostres majors, i que desapareixeran inexorablement amb ells, constitueixen un material essencial del nostre treball. Però, a més de recordar, de compartir-ho amb els altres, realitzarem una labor de documentació per a fer perenne aquest llegat, aquesta herència tan vinculada als espais arquitectònics, a pesar de ser un llegat immaterial.
- Generar intercanvis: un dels objectius primordials del nostre taller va ser proporcionar un espai on poguera sorgir un debat, on es pogueren compartir experiències, on els veïns pogueren parlar amb total llibertat, recordar i oferir-nos les seues anècdotes.
- Arran de les entrevistes, dirigides al coneixement de les tradicions, es buscava poder fomentar els intercanvis entre els veïns del centre històric, dels altres barris de Villena, així com entre generacions. Ens pareix del màxim interès proporcionar a les persones majors, que han viscut en el barri i han experimentat els seus canvis, una plataforma on intercanviar les seues experiències, oferir el seu testimoni als altres i, en particular, als seus néts.
- Fomentar la reflexió sobre formes —passades, actuals i futures— de viure el centre històric de Villena: analitzant i reflexionant sobre els testimonis que oferien els veïns de Villena, es van destacar claus per a la comprensió dels fenòmens passats i actuals, els mecanismes que han comportat aquests canvis en la relació entre la població, els seus habitatges, el seu barri i el seu grup social, així com es van intentar extrapolar les esperances que els veïns formulaven per al futur del seu barri.

4. Accions

Per a la correcta consecució dels objectius que ens havíem formulat es va intentar treballar, ja que comptàvem amb un espai i temps tancat, entorn de les temàtiques següents:

- Estudi de la vivenda tradicional: els participants del nostre primer taller van estudiar **tres aspectes de la vivenda tradicional: forma, construcció i organització**. Per a això van realitzar alçaments mètrics, dibuixos, fotografies, esquemes i la resta d'elements permetent la seua comprensió. Finalment, amb la normativa urbanística actual, van proposar solucions de vivenda actual en l'empremta que deixa, dins de la trama urbana, l'habitatge tradicional desaparegut.
- Estudi de la relació espai domèstic/carrer: el carrer constitueix el segon àmbit que es va analitzar, especialment a través de la seua relació amb la casa i els seus habitants. La percepció del carrer des de la vivenda, de l'espai domèstic des de l'exterior, i de les vegades en què ambdós es mesclen o interactuen van ser objecte d'estudis i esquemes de treball.
- Entrevistes: per a entendre l'ús que es feia antigament dels espais de la casa, així com del carrer, realitzarem una sèrie d'entrevistes a veïns del centre històric perquè ens transmeten els seus coneixements i experiència. Les dites entrevistes es van realitzar en llocs simbòlics del barri (ermita de Sant Josep, plaça Major, vivenda tradicional, voltants del castell, etc.) i van quedar gravades, per a constituir un fons documental que quedarà posteriorment a la disposició de tothom.

  Així mateix, aquestes entrevistes constituiran la coartada per a facilitar els intercanvis entre generacions, i d'aquesta manera els més joves podran descobrir la forma de vida dels seus iaios, que sovint desconeixen.

Resultat de la instal•lació de la primera edició. Lema: Tractant d'arquitectura. Font: El fabricante de Espheras per a ElCasc2013.

Aprenent l'ofici de cisteller amb una veïna del barri. Font: ARAE Patrimonio y Restauración.

Resultat de la instal·lació de la segona edició. Lema: Redescobrint el barri. Font: El fabricante de Espheras per a ElCasc2014.

Detall del resultat de la instal•lació de la segona edició. Lema: Redescobrint el barri. Font: ARAE Patrimonio y Restauración.

- Recopilació de documents històrics: es va realitzar una crida, mitjançant uns quants canals, als veïns de Villena, perquè facilitaren documents històrics (principalment fotografies). Finalment va funcionar molt bé la pàgina digital *Villena Cuéntame* on veïns o gent afí a la ciutat de Villena envia fotografies antigues. L'administrador de la pàgina ens va facilitar totes les fotografies que tenien a veure amb la vida d'antany en la zona del centre històric, fet que va facilitar molt la labor d'investigació. El material es va digitalitzar i es va agrupar en una base de dades que estarà, igual que la sèrie d'entrevistes, disponible per a tots. El mitjà més immediat i factible d'ús per als components del grup de treball va ser la creació d'un blog que, amb format de pàgina web, posarà a disposició de tothom el treball realitzat.

5. Presentació dels resultats. Instal·lació urbana

Com a objectiu últim de les jornades de treball en el centre històric de Villena calia realitzar una instal·lació urbana efímera, visitable per tots els vianants els dies següents al certamen. Com a instal·lació de la primera proposta es van interpretar les traces de la proposta de vivenda actual en el centre històric, es podia accedir al solar i imaginar que deambulaves per les estances (Figura 2).

Per a la segona edició i segona aproximació per l'equip de treball d'ARAE Patrimonio, es van estudiar els oficis, costums, jocs tradicionals... Els resultats van ser des d'expressions típiques del municipi (no oblidem que hi ha un diccionari de paraules villeneres), fins a anècdotes relacionades amb aqueix mateix lloc, imatges significatives del barri amb forta càrrega històrica i social…

El format i mitjà material de representació va ser una de les tasques del grup, i es va decidir bolcar els resultats en un format blog, accessible per a tothom. En el carrer es va traduir com "Vitrines de les tradicions", on es van interpretar diversos oficis, es van bolcar receptes facilitades per les orgulloses veïnes, fotografies de llocs desapareguts...

Per a conèixer més de prop els resultats consulteu el blog **redescubriendoelbarrioelcasc14.wordpress.com**. Una manera de donar a conèixer una part quasi oblidada de la història d'un poble.

17. La senda dels cartoixans: de Valldecrist a Portaceli

José Ángel Planillo Portolés i Sixto D. Lozano Esteban

1. Introducció

L'Asociación Cultural Cartuja de Valldecrist va iniciar en 2009 el projecte denominat **Camins de Valldecrist** amb la intenció de recuperar una sèrie de recorreguts vinculats a la Cartoixa de Valldecrist a Altura. La primera actuació dins d'aquest projecte ha tractat de recuperar el que s'ha denominat **la Senda dels Cartoixans**, l'itinerari que tracta de reconstruir les sendes i camins que recorrien els criats i monjos entre les cartoixes de Valldecrist i Portaceli en els temps d'esplendor de l'orde cartoixà, per a mantenir el contacte i comunicar-se en una època en què no existien els mitjans de comunicació actuals.

La dificultat del projecte no radica únicament en els trenta-sis quilòmetres de distància que separen ambdós monestirs, sinó a trobar els passos exactes a través de la serra Calderona, tenint en compte que l'última vegada que es van recórrer per persones vinculades a aquests dos monestirs va ser en 1835, any en què ambdós cenobis van ser exclaustrats.

La iniciativa va sorgir de la mateixa Associació i un reduït grup de socis i col·laboradors es van dedicar a estudiar bibliografia, cartografia i arxius que ajudaren a desentranyar quins eren els possibles camins i passos freqüentats pels monjos.

Detall del llibre Repertorio de todos los caminos de España, de Juan Villuga.

2. Fonts

La bibliografia i arxius consultats han sigut nombrosos, no obstant això, les fonts històriques principals en què es va basar la investigació van ser dues.

Cartografia militar del segle XIX, Ministeri de Defensa.

La primera font a consultar va ser el llibre del valencià Juan Villuga *Repertorio de todos los caminos de España,* del qual es conserva una còpia en la Biblioteca Valenciana ubicada en l'antic monestir de Sant Miquel dels Reis, de València. Però les esperances posades en aquest van ser vanes, perquè la descripció que es feia d'aquest traçat era "*De Valldecristo a Portaceli, monasterios cartujos, por la traviesa de las montañas. Devoción a Santa María de Porta Celi*" i dóna una distància de tres llegües i mitja (uns 21 km). Si bé, algunes fonts que han estudiat aquest pla afirmen que les distàncies són molt relatives, i que les llegües a vegades són de 5 km i altres de 9 km. Es va estudiar després el text proposat per Rafael Roca Mi-

Cartoixa de Valldecrist en Altura.

quel en un article de premsa publicat fa algunes dècades que seguia les indicacions d'un pastor, el pare del qual, nascut en 1814, va conèixer el camí entre ambdues cartoixes.

Les tasques d'investigació per a estudiar noves alternatives i el possible camí més antic va valorar altres aspectes, com ara la toponímia inclosa en el *Diccionario topográfico de la Villa de Altura* editat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i elaborat per Xavier Coloma.

Totes aquestes fonts van ser contrastades amb diverses eixides de camp, valorant distints recorreguts alternatius que van ser caminats pels monjos cartoixans en el passat, en funció de la jurisdicció dels monestirs i poblacions adjacents, la propietat històrica del territori i l'accessibilitat de l'orografia.

3. Possibles itineraris

D'acord amb tota la documentació consultada i els camins i sendes recorreguts, pensem que és possible que no hi haguera només un camí que unira les dues cartoixes.

En un principi pensem que seria el traçat que des de Valldecrist s'encamina cap a la Masía de Uñoz l'emprat pels cartoixans, perquè a més dels recursos que es troben en aquest per a fer més còmode el camí, discorria per terres de la seua propietat i tindrien el refugi de la Masía de Uñoz (adquirida en 1434) per a descansar si fóra necessari.

Però, arran de les adquisicions de les masies de San Juan i Valero en el segle XVIII i el continu arrendament de la Masía de la Rodana (es conserven alguns dels contractes d'arrendament) és possible que el camí utilitzat en un principi se substituïra per un altre de menys recorregut, que també passava llavors per terrenys que quedaven davall el seu control, i que en ser

Vistes sobre la vall del Palància.

Barranc del Rodeno.

el més recent, és el que va quedar en la memòria dels últims treballadors dels religiosos, que així ho van contar als seus descendents o als militars que estudiaven cartografiar aquestes terres amb motiu de les guerres carlines que van castigar el segle XIX.

4. El nou traçat

La nova ruta parteix des de les portes de la **Cartoixa de Valldecrist** a ***Altura,*** i seguint les marques del sender de petit recorregut PR V- 63.8, es dirigeix cap al cor de la serra Calderona per camins que aprofiten els barrancs com a passos naturals.

El primer punt d'interès es troba en la Creu de Pallàs, des de la qual a més s'observa, sobre el turó immediat, una altra creu, la de Sant Sebastià. Ambdós encreuaments, per la seua ubicació, indiquen un lloc de referència per a dirigir-se cap a un lloc, en aquest cas, el Santuari de la Cova Santa, atès que des de la Creu de Sant Sebastià s'observa aquest, i en el fust de la Creu de Pallás, s'observa una fenedura amb la silueta de la dita imatge.

Un poc més endavant, després de creuar la rambla de Montero, el camí comença a empinar-se per les costes del Revolcador, des d'on s'observen belles vistes sobre els cultius de secà que predominen en el terme d'Altura. Prompte el camí s'enfila al costat del llit d'un barranc que durant diversos quilòmetres acompanyarà els caminants. Es tracta del barranc del Rodeno, la frondosa vegetació del qual marca un fort contrast entre els seus tons verdosos amb els rogencs que predominen en les terres que l'acullen, i creen un preciós paisatge que a mesura que es va guanyant altura, gaudeix a més d'excel·lents panoràmiques sobre la serra Calderona, on els oliverars de les zones més planes s'alternen amb els boscos que cobreixen els escarpats vessants.

És entre pinedes i oliveres per on descendeix la pista que baixa cap a les terres de la primera entitat habitacional visitada la Masía de Uñoz, que queden clarament delimitades pels mollons que rodegen l'anomenada Redonda de Uñoz. Aquesta masia, d'origen medieval i que roman habitada, es compon de diverses edificacions i vivendes, que gràcies a la proximitat d'uns quants brolladors, compten amb l'aigua necessària per al seu abastiment i el reg dels seus extensos cultius.

Passada la masia, es deixen les balises del PR, per a dirigir-se cap al sud-est buscant el pas natural format pel barranc del Pas, que a més marca els límits de les terres d'Uñoz, i porta cap al terme de **Gàtova**, ja a la província de València.

Abans d'entrar a Gàtova, a costat del camí s'observa la font del Tendero al costat d'una bassa i un aljub pròxim, que mostren el continu interès de l'home per controlar l'aigua per a les seues necessitats. Aquests aljubs, o "navajos" com se'ls coneix en la zona, són els que donen el seu nom a aquesta partida del terme d'Altura. Precisament, en l'encreuament que hi ha al costat la bassa, s'agafarà el camí que continua recte al que se seguia per a caminar ara entre camps d'ametlers i un bon nombre de casetes de muntanya, que són els que acompanyaran els primers passos a la província de València.

Un poc més endavant, el camí arriba a una pista asfaltada, que seguint-la cap a l'esquerra descendint el curs del barranc de Gàtova, portarà primer a la font de l'Alameda, voltada d'una ben dotada àrea recreativa, i a la carretera CV-25, que uneix Gàtova amb Altura. Únicament caldrà creuar aquesta carretera per a agafar la pista que ascendeix davant d'ella cap al Portillo, en direcció a les faldes del Pic de l'Àguila.

Una ascensió dura pels constants pendents, a pesar de trobar elements tan curiosos com una vella pedrera de lloses, nombrosos alborços, i fins i tot un tram de camí empedrat, la qual cosa denota l'antiguitat del traçat pel qual es camina. Des-

Masía de Uñoz.

Recorrent la senda.

prés d'aquesta llarga ascensió, es reprendrà el camí que es va traçar en un principi seguint la descripció de Roca Miquel, en l'encreuament on parteixen els camins que descendeix a la Masía de la Mocha i puja cap al pic de l'Àguila, que serà el que s'agafarà per a continuar el camí a Portaceli.

Caminant per les crestes davall les faldes del pic de l'Àguila, i després de deixar endarrere una altra abandonada pedrera de lloses, queda a la vista la població de Gàtova i l'abrupta orografia per la qual serpenteja el barranc del Carraixet en el seu camí cap al mar. En aquest punt és on la Senda dels Cartoixans pren contacte amb el sender internacional GR-10, del qual ja pràcticament no se separa.

Seguint les marques roges i blanques com a referència, prossegueix el camí pla fins a arribar a l'encreuament de camins de la Canal, on des d'un dels seus senyals verticals, a 740 metres d'altitud, apareix una altra immillorable panoràmica sobre la vall del Palància, la serra d'Espadà i de fons, el massís del Penyagolosa.

No molt més endavant s'abandonarà el terme municipal de Gàtova amb la vista posada sobre un dels seus dos molins, el molí de la Ceja.

A partir d'ací, després d'un curt, bonic i agradable descens, el GR-10 abandona la comoditat de la pista forestal per a internar-se per una estreta senda que discorre entre l'espessa vegetació serrana i que descendeix per la Jabonera fins al barranc d'Agua Amarga i després ascendeix el fort pendent de la senda dels Naranjeros que culmina en la pista que uneix la Masía de Ferrer amb la Masía de Tristán, cap a la qual continua el sender.

Serà la Masía de Tristán el lloc perfecte per a realitzar un descans aprofitant el seu entorn, habilitat com a àrea recreativa. A partir d'ací el camí crea un punt d'inflexió en el mateix, perquè ja tendeix a baixar.

Així doncs, continua la Senda dels Cartoixans seguint la senyalització que el pal ubicat al costat de la bella font de Tristán indica la direcció a Serra i sempre acompanyat dels rogencs tons de la muntanya Mayor a l'esquerra, recorrent horitzontalment la capçalera del barranc Vigüela i les faldes dels Puntalicos Blancos per a arribar a la font del Poll, ja en terme de Serra.

Una vegada refrescats amb les seues cantadores aigües, s'abandonarà un poc més endavant el GR-10 per a continuar descendint, com indica un pal vertical en el camí, la pista que zigzagueja fins a l'encara habitada **Cartoixa de Portaceli.** En aquest descens acusat es deixaran a la dreta els accessos a la font de l'Abella i la Font del Marge, aquest últim, al costat d'una edificació abandonada.

Millor conservada està l'antic caseriu de La Pobleta, explotat per la immediata Cartoixa com a granja i actualment en mans privades, encara que els monjos en també tenen part, que prompte s'observa des de dalt.

L'acusat descens d'aquest tram pot fer mal a les cames dels caminants. Per sort, prompte sorgeix al lluny l'esvelta silueta del campanar de la Cartoixa de Portaceli i el magnífic aqüeducte que abasteix el monestir construït en el segle XIV.

Tot just travessar l'aqüeducte, part un camí flanquejat per xiprers, els murs del recinte monacal i camps de vinya com a principal cultiu, que seran els companys de camí fins a arribar al monestir. I és en les portes d'aquesta cartoixa on finalitza aquest itinerari pròxim als 36 quilòmetres de distància, que requereix un temps total pròxim a les deu o onze hores per a ser realitzat, a un pas no molt forçat i amb les corresponents pauses per a prendre aliments i forces.

A partir d'ara, la Senda dels Cartoixans, a l'espera que en un futur puga homologar-se i promocionar-se en els camps cultural i turístic, es planteja com una de les opcions més inte-

Font de l'Alameda.

Vistes sobre Gàtova.

Masía de Tristán.

Vall de Penyes Altes.

La Pobleta.

Cartoixa de Portaceli.

ressants per als amants del senderisme i de la naturalesa, ja que invita a la recreació històrica, a la meditació i a la contemplació dels bells paratges de la serra Calderona a uns pocs quilòmetres de la ciutat de València.

5. Camins de Valldecrist

L'Asociación Cultural Cartuja de Valldecrist es planteja la possibilitat d'organitzar eixides degudament organitzades, per a donar a conèixer aquest traçat històric a qualsevol persona interessada a recórrer aquest centenari camí ara recuperat, encara que la complexitat tècnica, la longitud i el fet que siga una ruta lineal planteja dificultats logístiques que requereixen mitjans externs (vehicles de suport en ruta, transport des de Portaceli a Valldecrist per a la tornada, etc.), que esperem que compten amb el suport dels participants i, tant de bo, dels ajuntaments dels municipis pels quals discorre, per a poder superar-los.

I és que ben plantejat, aquest nou traçat no sols serà un passeig pel Parc Natural de la Calderona, sinó una nova via de comunicació entre pobles veïns, que poden traure benefici dels senderistes i cicloturistes provinents de la ciutat de Va-

Recorregut de la senda.

lència i de la franja costanera que caminen o pedalegen per aquesta, o per aquells amants de la història de les cartoixes valencianes i monestirs ubicats a la serra Calderona.

L'objectiu final de l'Asociación Cultural Cartuja de Valldecrist és senyalitzar i divulgar la Senda dels Cartoixans i altres traçats, com El Camí dels Pobres des de Sogorb o El Camí de Pescadors des del mar, algun d'ells ja en avançat estat

Situació de la senda a la Comunitat Valenciana.

d'estudi, creant la xarxa **Camins de Valldecrist**, convertir-los en rutes turisticoculturals per als amants del senderisme, la història i la naturalesa, i disfrutar d'una experiència que invita a la recreació històrica, a la meditació i a la contemplació pròpia dels cartoixans i les muntanyes de la serra Calderona.

6. Bibliografia i documentació de referència

Aa.vv. (2003): Els *Cartoixes Valencianes,* Fundació Pública Municipal per a la Cultura i l'Educació del Puig, El Puig.
Aa.vv. (2008): *Mapa Topogràfic Comunitat Valenciana. Llíria. E-1/50.000.* Diari Llevant – Institut Cartogràfic Valencià, Generalitat Valenciana, València.
Aa.vv. (2008): *Mapa Topogràfic Comunitat Valenciana. Sagunt. E- 1/50.000.* Diari Llevant – Institut Cartogràfic Valencià, Generalitat Valenciana, València.
Aa.vv. (2010): Excursions *de Serra. Rutes turístiques amb les seues fonts i paratges*, Ajuntament de Serra.
Aa.vv. (2009): Rutes *Turístiques de Gàtova, Agència* d'Ocupació i Desenrotllament Local, Ajuntament de Gàtova.
Aa.vv. (1984): *Mapa del Terme Municipal d'Altura*, Ajuntament d'Altura.

Aguilar i Serrat, F. (1999): Notícies *de Segorbe i el seu Bisbat per un sacerdot de la Diòcesi*, II Toms, Fundació Caixa Segorbe i Bancaixa Segorbe, Segorbe.
Coloma Fuster, X. (2013): *Diccionari Topogràfic de la Vila d'Altura,* Acadèmia Valenciana de la Llengua, València.
Coscollá Sanz, V. (2008): *La Calderona. 40 rutes per a BTT i Senderisme*, Carena Editors, València.
Fuster Serra, F. (2003): *Cartoixa de Portaceli. Història, vida, arquitectura i art." Ajuntament* de València, València.
Garay, P. i altres (2009): *Serra, Naturalesa i Cultura, Ajuntament* de Serra.
Gispert Macián, L. (2006): *Segorbe, Descobrir la seua Naturalesa. 19 rutes a peu,* Ajuntament de Segorbe.
Gispert Macián, L. (2007): *Cimes i Paratges de l'Alt Palància,* Ajuntament de Segorbe.
Górriz Marquès, V. (1986): Aproximació *a l'economia de la Cartoixa de Vall de Christ,* Centre d'Estudis de l'Alt Palància, núm. 7 i 8, Segorbe.
Planillo Portolés, J. A. (2004): *La Importància de les Masies en l'economia de Valldecrist, Actes* Congrés Internacional sobre les Cartoixes Valencianes, Tom I (pp. 321-338). Ajuntament del Puig, Analecta Cartusiana, València.
Ribes Traver, M. E. (1998): *Els Annals de la Cartoixa de Porta-Coeli,* Institució Alfons El Magnànim, Diputació de València, València.
Roca Miquel, R.: *El Camí dels Frares. De Valldecrist a Portaceli,* Diari Les Províncies, València.
Sánchez Domingo, V. (1984): *Assaig Geogràfic, Històric i Sociològic, Ajuntament* de Gàtova, València.
Simón Aznar, V. (1998): Història *de la Cartoixa de Valldecrist, Fundació* Bancaixa Segorbe, Segorbe.
Suarep Esteve, E. (2007): *Gàtova a través de la història*, Editorial La Sirena, València.
Tarín i Juaneda, F. (1897 i 1988): *La Cartoixa de Porta-coeli (València). Apunts històrics, Establiment* Tipogràfic de Manuel Alufre. València 1897, (Reedició Llibreria París-Valencia, València.
Villuga, P. J. (1546): *Reportorio de tots els camins d'Espanya, fins ara mai vist, en el que trobarà qualsevol viatge que vullga caminar molt profitós per a tots els caminants. Compost per Pedro Juan Villuga, valencià. Any de 1546,* Biblioteca Valenciana.

Conjunt d'edificacions del Mas de Moró.

18. Mas de Moró, un testimoni arquitectònic de la societat rural del segle XIX congelat en el temps

Beatriz Sáez Riquelme, Àngel M. Pitarch Roig i Maria Pitarch Roig[1]

1. Introducció històrica

Sant Joan de Moró és una xicoteta població situada molt pròxima la capital de la província. L'àrea en què actualment s'assenta la població, no correspon, no obstant això, a la seua primera localització. Els primers vestigis d'assentaments humans, ibers i romans, es troben al Mas de Flors, mentre que els primers indicis de municipi es troben al tossal de Mollet, on encara és possible observar el complex arqueològic en què es distingeix una vila, una acròpolis i un castell, l'existència del qual ja estava confirmada en any 1100 (Gil, 2006: 3).

A més del nucli urbà, una part molt important del municipi la constitueixen agrupacions de masos que acaben de completar la configuració del terme: el Mas de Flors, Correntilla, Pla de Lluch, Mas de Macianos, Mas del Pi i Mas dels Ametlers, segurament resultat de la transformació que el territori va patir durant els segles XIII i XV, quan la creació d'una extensa i complexa xarxa de camins ramaders va colonitzar el territori, i que posteriorment es va transformar en agrícola durant la desamortització espanyola en el segle XVIII.

Probablement, cap a finals del segle XIX, va començar a destacar el nucli que actualment ocupa Sant Joan de Moró, a costa de l'abandó i el deteriorament de la majoria d'aquestes agrupacions de vivendes agrícoles. Algunes han sobreviscut al pas del temps i els canvis socioculturals, han sigut recuperades i habitades novament, generalment com a segones vivendes o com a cases rurals. No obstant això, no és el cas de Mas de Moró, que si bé persisteix en la memòria dels habitants de Sant Joan de Moró, sucumbeix a l'abandó i la solitud.

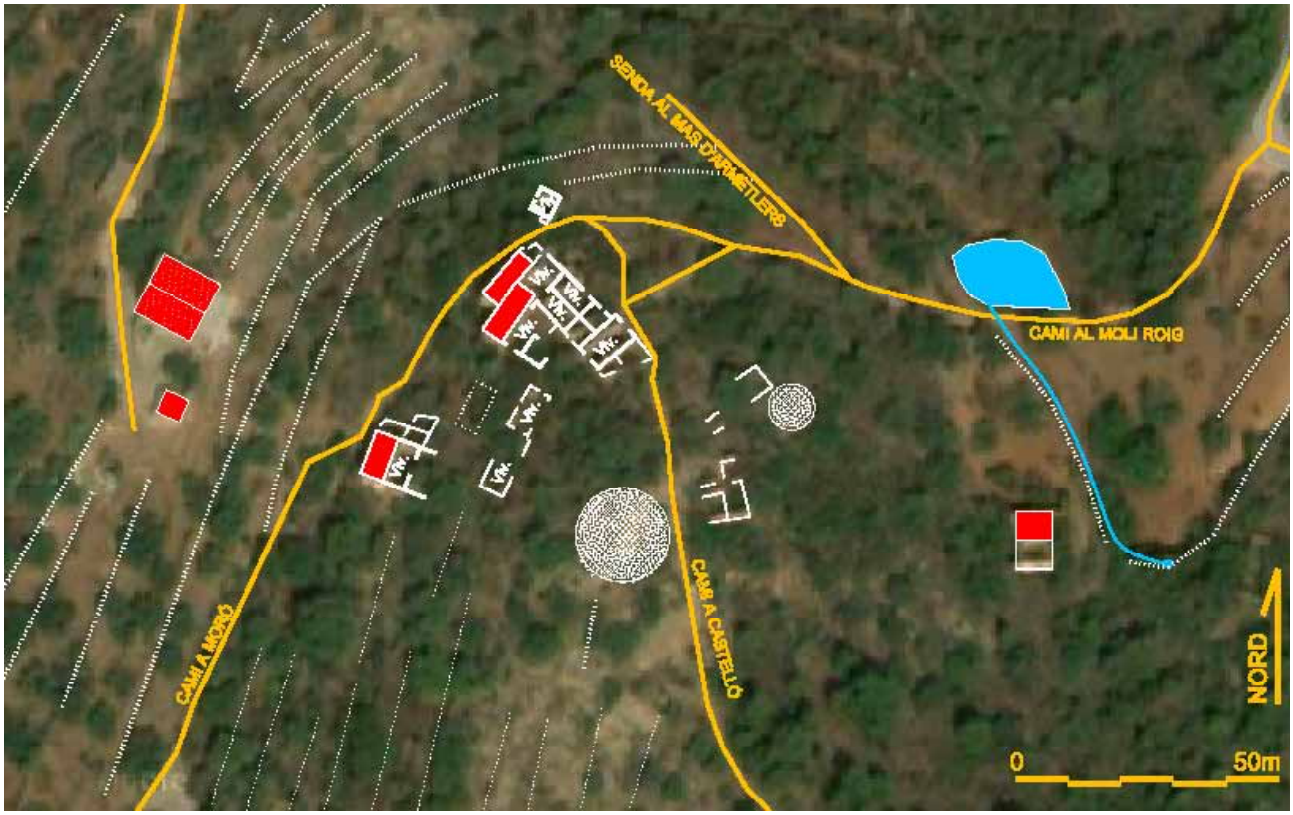
2. Mas de Moró

Mas de Moró és una de les agrupacions de vivendes que amb anterioritat a la consolidació de l'actual municipi de Sant Joan de Moró era ocupat per aquestes, potser l'assentament immediatament anterior. L'única datació fefaent de què es disposa és la inscripció que es llig davall el ràfel d'una de les seues vivendes "any 1883" i "1886", segurament corresponent a la data en què es va cobrir aigües.

Localització i accés

Mas de Moró se situa a la partida del mateix nom, en el vessant oest de la Roqueta Negra, a uns 2,5 km de la localitat de Sant Joan de Moró. L'accés es realitza des de la carretera de Sant Joan de Moró a Vilafamés, passant pel pla de Lluch, Mas dels Ametlers, i el camí de la font del Buitre a Sant Joan de Moró. L'últim tram del trajecte, aproximadament uns 500 m, es recorre a través d'una senda de vianants.

1. Àngel M. Pitarch Roig. Dep. d'Enginyeria Mecànica i Construcció - UJI. Beatriz Sáez Riquelme. Dep. d'Enginyeria de Sistemes Industrials i Disseny - UJI. Maria Pitarch Roig. Estudiant d'Arquitectura - UPV.

Pla de l'entorn del Mas de Moró.

Descripció de l'entorn

L'assentament se situa en el vessant oest de la muntanya i està pràcticament rodejat de camps de cultiu de secà, abancalats seguint les corbes de nivell, amb plantacions fonamentalment d'ametlers, garroferes i oliveres, arrelats des de l'antiguitat. Segons Cavanilles (1795: 60) a finals del XVIII, i pel que fa a la fertilitat de les terres, a més dels cultius mencionats, tenien produccions de sembrats, vinyes, figueres i esparregueres.

En la zona est, en la part alta del vessant de la muntanya es poden trobar zones de bosc en què els pins han colonitzat els camps de cultiu i les zones baixes. Abans d'accedir a Mas de Moró es troba la font del Mas de Moró que abastia un abeuradors i una bassa de reg per als cultius situats en la part inferior, avui també abandonats.

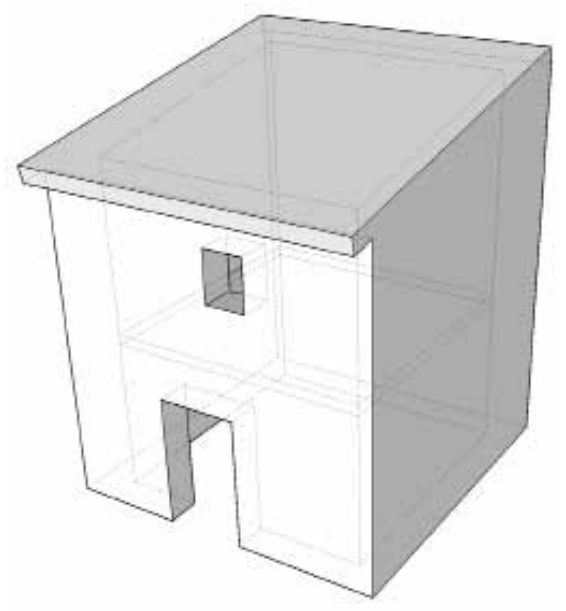
Geologia i disponibilitat de materials de construcció

El terreny sobre el qual s'assenta Mas de Moró pertany al període geològic del triàsic, en el qual els materials fonamentals són argiles i arenoses ferruginoses. En la zona més immediata de l'assentament es poden trobar calcàries i bretxes dolomítiques i fins i tot margues. En l'entorn trobem importants jaciments d'argiles que actualment abasteixen part de la indústria ceràmica o jaciments d'algeps que en alguns casos fins i tot donen lloc al nom de paratges, com ara l'Algepsar del Fortunyo, situat aproximadament a un quilòmetre al sud, i que segurament va servir per a l'extracció de materials de revestiment.

La vegetació de l'entorn, oliveres, ametlers i garroferes, també ha sigut font de subministrament de fusta per als elements de menors dimensions, i en el cas de les biguetes s'ha recorregut a la fusta de pi, possiblement portada de zones més allunyades.

Entramat urbanístic

La distribució en el terreny la configuren diverses construccions que recolzen en la falda de la muntanya i que es veuen delimitades per la senda que condueix a Sant Joan de Moró per l'oest i la que condueix a Castelló de la Plana per l'est. Els dits camins formen un interval que delimita l'extrem nord de l'agrupació, on es troben la major part de les construccions. La part superior, a l'oest, tanca el poblat mitjançant una gran esplanada, utilitzada com a era. Al seu costat se situen cons-

Model de vivenda senzilla.

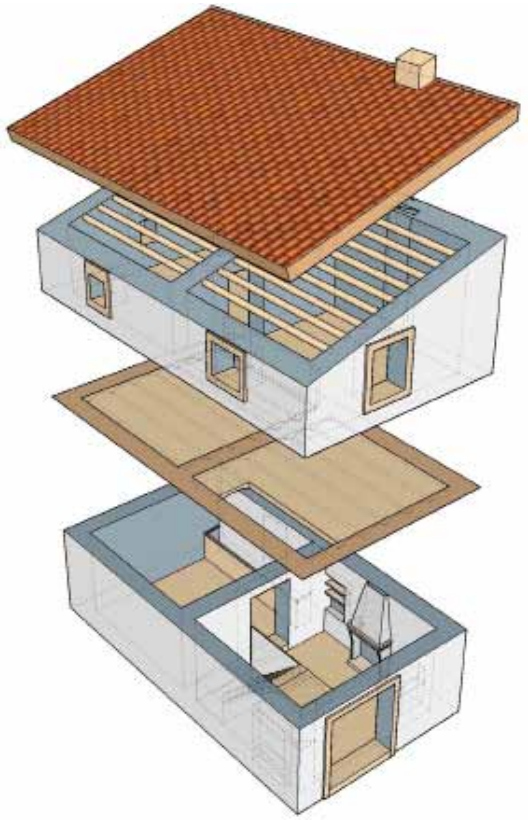
truccions secundàries petites, probablement destinades a pallisses.

En el costat inferior, a la vora del camí de Sant Joan de Moró s'ubiquen algunes vivendes encara recognoscibles, mentre que a la part nord, al costat de la cruïlla de camins, s'agrupen murs ruïnosos que al seu moment conformarien altres habitatges d'una certa entitat, però que actualment l'avançat estat de deteriorament de les restes no permet apreciar de forma immediata la configuració dels quals.
D'aquesta manera, es poden identificar unes dotze vivendes i altres edificacions menors. Totes, pràcticament s'estableixen dins d'aquest cinturó que a més permet l'accés a cada una de les diferents construccions.

Més allunyades d'aquest nucli hi ha altres construccions que gaudeixen de més independència; d'aquestes destaca, per la seua proximitat, un habitatge restaurat situat al costat oest. També hi ha altres construccions en estat ruïnós a la part est, al costat de la font del Mas de Moró.

3. Descripció funcional

Les edificacions són el resultat de l'addició de diversos elements, a través del desmembrament dels quals és possible analitzar el tipus de vida, els seus hàbits, els seus costums i

Model de vivenda amb estable en planta baixa.

deduir en què es basava la seua economia. Per mitjà dels elements que encara avui són recognoscibles, es poden identificar els usos de la vivenda, estables, corrals i magatzem.

Encara que de les dotze vivendes que s'han pogut identificar tan sols quatre disposen de coberta, el seu estudi detallat permet definir almenys quatre tipologies diferents en funció de la seua morfologia i agrupació de vivendes i corrals.

La vivenda més senzilla consta de dues plantes formades per una única estança en cada una de les plantes. Les seues dimensions aproximades són de 4 x 4 metres, i es relacionen mitjançant una escala interior situada en un dels laterals. Ambdues plantes compleixen la funció de vivenda; s'ubica en la planta inferior la llar i en la planta superior el dormitori. En alguns casos aquestes vivendes es troben adossades a altres semblants o a corrals de menor entitat i que generalment no tenien coberta. Les plantes inferiors tenien una altura que permetia estar dret còmodament, però no sempre era així en les plantes superiors.

La vivenda **senzilla més espaiosa** és semblant a l'anterior, però amb unes dimensions aproximades de 4 x 7 metres. L'escala, tancada a planta baixa, se situa en la part central, la qual cosa provoca una divisió de l'espai inferior en dos: el d'accés destinat a zona d'estar, amb la llar, i al fons una altra estança que es podria haver utilitzat com a dormitori. Les majors dimensions d'aquesta tipologia permeten que la planta superior puga tenir dos usos, descans i emmagatzematge de la collita

La vivenda **amb estable en planta baixa.** Lleugerament més gran que l'anterior, disposa aproximadament d'uns 4 x 8 metres, que es divideixen en dues parts mitjançant un mur transversal. En planta baixa s'ubicava la zona de dia, amb una primera estança destinada a sala d'estar amb la llar, els rebosts i canterers. La part superior, també dividida en dues zones, devia estar destinada a dormitori, i sobre el primer replà de l'escala s'aprecia una superfície xicoteta destinada a emmagatzematge.

La comunicació entre ambdues plantes es produeix mitjançant una escala unida a un dels murs longitudinals, i tancada a la planta baixa.

A més de les vivendes anteriors, es poden apreciar ruïnes de vivendes **amb més prestància,** en les quals, tot i no conservar-se la distribució interior, les seues portades de pedra o arcs de rajola, en les quals se supediten els aspectes estètics a qüestions merament funcionals, les seues dimensions i altures entre plantes, permeten intuir una major rellevància de l'edificació.

La localització de l'accés de les vivendes no respon a una intencionalitat clara d'orientació sinó, més prompte, a la seua adaptació al pendent del terreny i a la seua vinculació amb els senders que permeten arribar-hi, per la qual cosa habitualment se situen a l'oest i al sud, i en algun cas al nord, i disposen, sobretot en les vivendes de majors dimensions orientades al sud, d'una xicoteta zona exterior que fa de preàmbul a l'accés.

La ubicació i traçat de les escales presenten un parell de característiques comunes entre si, generalment se situen paral·leles a la direcció del forjat, i es tanquen amb un envà en la planta baixa, que per un altre costat és un recurs utilitzat en l'arquitectura tradicional d'altres poblacions estudiades. (Sáez i altres, 2012: 461-467).

Si bé s'han definit unes tipologies concretes de vivendes, és necessari matisar que la seua adaptabilitat a les diferents circumstàncies familiars ha conduït al pas d'un a un altre tipus. Així mateix, les empremtes que aquestes modificacions han deixat en els seus murs permeten fer la lectura inversa.

A més de les vivendes pròpiament dites, hi ha un nombre important de construccions annexes, que rarament superen els vint metres quadrats, totalment o parcialment descobertes, i delimitades per murs d'uns dos metres d'altura, i que en molts casos aprofiten els desnivells i les irregularitats del terreny per a conformar els tancaments amb el menor nombre possible de murs. Per la seua configuració s'intueix que generalment es tracta de corrals que podrien albergar en alguns casos burros i muls, i sobretot, porcs i animals de granja.

Les pallisses, situats al costat de l'era, s'agrupen en una única construcció de traça rectangular, subdividida en estances independents de planta més o menys quadrada. Aquesta edificació ocupa només la planta baixa i tanca en la part superior mitjançant una coberta inclinada.

4. Descripció constructiva

El tipus de construcció s'emmarca dins del tipus tradicional, caracteritzat especialment per la utilització del material disponible als voltants. D'aquesta manera es tracta de **murs de maçoneria** de pedra margosa, i arenisca roja, amb morters d'argila, i en alguns casos amb morters d'algeps. També, en casos comptats és possible observar la utilització de carreus conformant els cantons o les arrancades d'alguns murs.
Ocasionalment s'aprecien finíssims envans, de tot just quatre centímetres, per a la distribució interior dels espais. Aquests elements estan construïts mitjançant rajoles col·locades de cantell i un revestiment d'algeps per ambdues cares, que pot estar conformat en alguns casos simplement amb l'algeps i amb algun entramat de fusta.

Les escasses i reduïdes obertures **de portes i finestres** de les vivendes generalment estaven conformades per llindes per a la realització de les quals s'han servit de l'ús directe de troncs de fusta d'olivera o de garrofera. Altres casos més singulars són aquells en què s'observa la formació d'arcs tapiats mitjançant la superposició de diverses filades de rajoles o, com ocorre en algunes de les vivendes que s'intueixen com a més singulars, la utilització de llindes de pedra treballada i una arrancada d'un arc de carreu.

Els **laterals** de portes i finestres es resolen amb esquerdejats de morters d'algeps, en alguns casos amb forma esbocada o cantells arredonits, segurament per a evitar angles vius susceptibles de ruptures per fregaments o impactes, o per a millorar la il·luminació.

En els **forjats** es recorre també a la utilització de rolls (troncs desbastats) disposats a manera de biguetes, i revoltons d'algeps amb rebliment de trossos de rajola com a entrebigat.

La comunicació de les dues plantes es realitza mitjançant una escala compensada que discorre annexa a un dels murs i que es tanca a la planta baixa mitjançant un finíssim envà. Es tracta d'escales tapiades, la zona d'arrancada de les quals es troba massissada.

Les **cobertes**, sempre inclinades, es resolen amb idèntiques biguetes de fusta i un canyís, que en alguns casos és revestit interiorment amb algeps. Sobre aquest es col·loca una capa de terra i les teules corbes, els faldons de les quals sobreïxen donant forma als ràfels mitjançant dues filades de rajoles massisses i teules volades, disposades en canal i doble teula cobertora. En alguns casos aquests **ràfels** conserven una decoració de motius geomètrics pintats amb pintura a la calç i pigments ocres i blaus, semblant a l'observada en poblacions de l'interior.

En tots els casos, els **paviments** que s'aprecien en planta baixa són de terra compactada i del mateix morter del forjat en planta primera. L'estesa de les escales es revesteix amb taulells ceràmics no esmaltats.

Exteriorment, els murs de les vivendes estaven **revestits** d'una fina capa de morter d'algep i emblanquinat, avui parcialment desaparegut. Les obertures d'algunes vivendes estan contornejades, sobreeixint de la superfície del mur, i s'hi ha aplicat una coloració marró.

En **l'interior** de les vivendes es va utilitzar al mateix tipus de morter, sobre el qual es va aplicar una fina capa de pintura de calç amb pigments ocres i anyils. Amb aquests pigments naturals es realitzen diverses composicions amb sòcols de color ocre, parets blanques o blaves i sostres blaus o de color ocre. Cal destacar en alguns casos la utilització de sanefes decoratives, amb motius florals i geomètrics sobre la franja del sòcol. En altres casos la decoració es limitava a línies horitzontals delineades sobre la zona superior del sòcol.

En alguns casos, com en les llars**,** s'aprecien decoracions en forma de quadrats concèntrics o jeroglífics amb pintures ocres, a més de **taulellets** decorant la cara exterior de la campana d'algunes de les llars corresponents a les vivendes més importants.

Tots els habitatges disposen d'espais d'emmagatzematge integrats en els murs a manera de **rebostos**, o estants d'obra a manera d'envans d'algeps.

Com a elements singulars destaquen els **canterers**, presents en pràcticament totes les vivendes que es troben en bon estat de conservació, i dipòsits **d'emmagatzematge** de gra situats en la part superior dels replans de les escales, o pròxims a aquests.

Murs exteriors de vivendes i corrals en estat de ruïna.

Entre els materials utilitzats es troba també la **fusta** com a element estructural, mencionat anteriorment, encara que també era utilitzada per a la formació de portes, finestres, canterers i mobiliari en general.

S'aprecien altres construccions més senzilles segurament destinades a **corrals o magatzem de ferramentes**, conformades per murs de maçoneria de pedra seca de tot just dos metres d'altura i que aprofiten els desnivells del terreny per a completar la delimitació de l'espai. En alguns casos, les dites construccions estan cobertes o parcialment cobertes amb troncs de fusta i teules col·locades sobre canyissos.

Les construccions situades en les proximitats de l'era, probablement destinades a **pallisses**, s'alcen amb murs de maçoneria aglomerats mitjançant morters de terra, en alguns revestiments d'algeps, i coberts de manera semblant als anteriors.

5. Anàlisi sociocultural

«…son por lo general de genio belicoso, pero trabajadores y honrados; son constantes en sus ideas políticas y sufridos en las adversidades…» Mundina 1988: 608

L'anàlisi de la construcció i la configuració de Mas de Moró, tant de l'entorn, del conjunt, com de les edificacions de manera individualitzada, permet aclarir aspectes relatius a les característiques socioculturals dels seus pobladors.

D'una banda, la descripció geològica i botànica del terreny, aportada per Cavanilles i contrastada amb dades actuals, i d'una altra, les restes de les canalitzacions d'aigua per al reg

que encara són apreciables, projecten una societat en què l'agricultura formava part important de les seues vides, fet que confirma l'existència de les eres, la situada a l'oest i una altra de menors dimensions situada en la part exterior de la senda nord, i el gran corró trobat al costat aquesta i les edificacions secundàries que li donaven suport.

El gran nombre de corralets juxtaposats a les vivendes i l'existència d'estables, mostren que, a més, disposaven d'animals domèstics per al seu consum, suport en les labors de cultiu, o fins i tot com a part de la seua economia.

Totes aquestes dades permeten suposar el dia a dia dels habitants d'aquest Mas, que s'esdevindria entre els treballs propis del camp, l'atenció dels animals i la casa (Pastor, 2009: 62). A més, la diferent grandària i tractament de les vivendes, i l'extensió de corrals annexos, permet no només establir-ne la classificació tipològica de l'edificació, sinó també una jerarquia social lligada directament a aquesta, des de la vivenda mínima, fins a les més ostentoses.

6. Sinopsi

L'arquitectura, entesa com a part del nostre patrimoni cultural (Portolés, 2009: 18), és capaç de transmetre com cap altra disciplina els valors i els aspectes de la societat que la van construir, sent per tant d'inestimable vàlua el seu estudi i la seua salvaguarda.

7. Bibliografia

Cavanilles, A. J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.* Libro I. Imprenta Real, Madrid, en Lacarra y otros (1995): *Las observaciones de Cavanilles 200 años después.* Fundación Bancaja.

Gil i Peris, P. (2006): «Toponímia dels pobles valencians. Sant Joan de Moró. Plana Alta», *Col·lecció: Onomàstica*, *Sèrie: Toponímia dels Pobles Valencians*, 85, Acadèmia Valenciana de la Llengua. València. http://www.avl.gva.es/va/publicacions.html

Mundina, B. (1988): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.

Pastor, J. (2009): «Els masovers de la Font Roja. Un patrimoni oblidat», *Memòria Viva, 5*, Sevei de Comunicació i Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.

Portolés, A. (2009): «Metodològicament parlant… Les definicions consensuades de Patrimoni Cultural», Sevei de Comunicació i Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.

Sáez y otros (2012): «El conocimiento de la arquitectura tradicional de nuestros pueblos a través de la Expresión Gráfica: Convenio UJI-Ayto. Vistabella, Castellón». *APEGA*, Universidad Politécnica de Valencia, Valencia.

Fonts d'internet – pàgines web

Instituto Geológico y Minero de España <http://www.igme.es>

http://es.wikipedia.org/wiki/San_Juan_de_Moró

http://www.santjoandemoro.es/es/page/historia-sant-joan-moro

19. L'estudi de l'arquitectura tradicional de Sant Joan de Moró com a punt de partida per al coneixement del patrimoni cultural

Beatriz Sáez Riquelme i Àngel M. Pitarch Roig[1]

Estudi de l'arquitectura tradicional

Des de la seua implantació a la Universitat Jaume I, el grau en Arquitectura Tècnica ha manifestat la seua preocupació per l'estudi del patrimoni arquitectònic del territori castellonenc, i amb aquest estudi, el de la seua cultura.

Amb el dit objectiu s'inicia l'estudi de l'arquitectura tradicional, siga en edificis aïllats, com sol ser l'objecte d'alguns projectes finals de carrera, o en conjunts d'edificis, en aquest cas a través de Projectes Dirigits I.

En aquest article s'exposen la forma en que son plantejats aquestos treballs i es complementen amb altres treballs de camp i d'anàlisi arquitectònic i social de la població de Sant Joan de Moró del segle XX, que permet conèixer el patrimonio arquitectònic i cultural de la població.

Projectes Dirigits I

Es tracta de l'aplicació de la metodologia que es coneix com a docència per projectes (Martínez 2015). En aquesta s'involucren tots els estudiants i alguns professors de cada una de les assignatures que s'imparteixen el primer curs de carrera. Des de fa uns anys, cada curs acadèmic se centra en l'estudi d'una població concreta del territori castellonenc. En aquest projecte s'han realitzat treballs centrats en l'arquitectura tradicional de les poblacions de Vilafamés, Vistabella, Onda, Bell-lloc, Sant Joan de Moró, i aquest curs Castellnou.

La documentació l'elaboren els alumnes, en grups de tres o quatre components. La labor dels professors és la d'assessorament i guia en la presa de dades i l'execució dels projectes. Els habitatges estudiats són seleccionats entre els oferits pels veïns de la població, que amablement permeten les quatre visites concertades necessàries perquè els alumnes inspeccionen les edificacions i puguen resoldre els problemes plantejats des de les diferents matèries del curs.

El treball realitzat contempla l'alçament de plans, l'anàlisi constructiva mitjançant dibuixos de detall o la realització de maquetes, anàlisi dels materials emprats, anàlisis matemàtiques, estadístiques, estructurals i d'algunes de les seues característiques físiques. Tot això es veu plasmat en una memòria escrita i uns panells resum.

Posada en valor

Centrar l'objecte d'estudi en l'arquitectura tradicional d'un conjunt d'edificacions en una única població es planteja amb unes expectatives que van més enllà de la mera aplicació d'una metodologia, que són la salvaguarda i la posada en valor de l'arquitectura tradicional.

1. Àngel M. Pitarch Roig. Dep. d'Enginyeria Mecànica i Construcció - UJI. Beatriz Sáez Riquelme. Dep. d'Enginyeria de Sistemes Industrials i Disseny - UJI

Imatge de Sant Joan de Moró 1945-1946 vol Americà Sèrie A.

Per a això es realitzen exposicions amb els treballs realitzats, que es complementen amb investigacions particulars per part del professorat i permeten impartir xarrades als veïns, participar en seminaris i congressos, o redactar articles.

Sant Joan de Moró

Sant Joan de Moró va ser la població estudiada durant el curs 2013/14 pels alumnes de primer curs del grau en Arquitectura Tècnica de la Universitat Jaume I. Això va permetre l'acostament de la Universitat a la població i va brindar l'oportunitat al professorat d'investigar en la seua configuració urbanística i la seua arquitectura, la qual cosa permet suposar la inquietud social en l'època de les dites construccions.

Localització i origen històric

Aquesta localitat dista uns 14,8 km de la ciutat de Castelló de la Plana, des de la qual s'arriba a través de la CV-16. S'estèn al llarg del Pla de Moró, situat a 180 d'altura, i queda delimitat per la rambla de la Viuda i el tossal Blanc i el tossal de Mollet (pel nord i est), entre altres.

El municipi el conformen el nucli urbà més unes agrupacions de masies: Correntilla, el Mas de Flors, Pla de Lluch, Mas dels Ametlers, Mas del Pi, Mas de Macianos, Mas de Boeta, i Mas de Moró, actualment abandonat. Sant Joan de Moró formava part de la veïna població de Vilafamés. No obstant això, el desenvolupament industrial més elevat d'aquesta zona va afavorir que a mitjan segle xx el nucli assentat en l'actual localització de Sant Joan de Moró haguera adquirit més rellevància que la resta. En 1956 ja s'aprecien tres fàbriques de rajoles en la població, segurament instal·lades feia poc temps i en 1957 sol·licita la seua segregació de Vilafamés. En la dècada de 1970, amb l'auge econòmic del sector ceràmic, es va convertir ja en una població eminentment industrial, la qual cosa va permetre que en 1991 es fera efectiva la independència de Vilafamés (Decret 201/1990, de 10 de desembre). Aquesta efemèride se celebra anualment amb una festa popular i un dinar de germanor.

Fotografia aèria 2012 ICV.

Les mines d'argila que es troben al seu terme municipal han convertit aquesta localitat en una de les principals subministradores d'aquest material per al sector ceràmic, el qual té un valor molt significatiu per a l'economia de la Comunitat Valenciana i, en particular, per a la província de Castelló.

Configuració urbana

Per a l'anàlisi de la configuració urbana de la població i de la seua evolució s'ha recorregut a les imatges arxivades per la fonoteca digital de l'Institut Geogràfic Nacional, corresponents a 1945, 1965, 1973 i 1980, i a altres fons més recents. La seua anàlisi posa de manifest que l'assentament original discorria al llarg de dos eixos oblics, que discorren de nord-est-sud-oest i est-oest, en el punt d'intersecció dels quals s'ubiquen la plaça, el temple i dos habitatges rellevants. Aquest encreuament ja degué constituir un punt neuràlgic en 1887, quan es va construir l'ermita que posteriorment passarà a ser l'església parroquial. Completen la zona edificada vies secundàries (perpendiculars i paral·leles als eixos anteriors) que donen origen a habitatges entre mitgeres orientades als quatre punts cardinals. La morfologia primigènia d'edificació respon a vivendes unifamiliars de plantes més o menys rectangulars, on la fatxada ocupa un dels costats de dimensions menors i el fons de l'edificació queda alliberat per patis en què hi havia corrals.

Vivendes urbanes. Av. del Maestrat, 5.

Vivendes urbanes. Av. de la Plana, 9.

Durant les dècades següents la població creix gradualment i es produeixen els canvis més importants en les dècades dels 70 i 80, i que arriben el seu apogeu a principis del segle XXI. Aquest creixement es realitza respectant les pautes urbanes originàries però modificant lleugerament la configuració del plantejament urbà, que passa d'una ordenació lineal al voltant de dos carrers, a una configuració compacta en forma de retícula. El vial nord-est-sud-oest continua mantenint-se travessant la població, no obstant això, el que discorre d'est a oest i que relaciona el turó del Fortunyo i la rambla de la Viuda, ha anat perdent importància.

Anàlisi tipològica de les vivendes tradicionals
«La arquitectura expresa, quizás como pocas producciones humanas, todo el contexto histórico y social que la acompaña […] Nos muestra las ideas de quien la promueve, los medios de que dispone, su estatus social y económico, es uno de los más usados vehículos de expresión del poder, de la riqueza y de tantos otros aspectos.» Almagro 2004: 99-100

L'evolució d'una població no sols modifica la seua dimensió i configuració urbana, sinó que també afecta l'estètica i les característiques constructives dels edificis, l'anàlisi de les quals, amb una mirada educada de l'observador, converteix l'arquitectura en les pàgines d'un llibre que narra la seua història.

Tipologies de vivendes
Si bé poden establir-se moltes tipificacions de vivenda tradicional, prenent com a referència la classificació de cases urbanes agrupades que estableix Bohigues (1983), a Sant Joan de Moró es reconeixen aproximacions a tres d'aquests tipus: les vivendes urbanes agrícoles, les vivendes obrador i les senyorials. A més d'aquestes es determinen uns altres tres, que denominarem masies, vivendes modernistes i vivendes obreres del segle XX.

Anàlisi de les tipologies de vivendes de Sant Joan de Moró per ordre cronològic:

Vivendes agrícoles. En el tipus original, la planta baixa es dedicava a corral de forma exclusiva o compartida amb l'ús de vivenda, i les golfes, a l'última planta, ben ventilades, a l'emmagatzematge de la collita Si bé inicialment eren ha-

Mas del Pi.

Hostal. Pl. de l'Alcalde Andreu, 8.

bitatges d'una o dues plantes, l'evolució d'aquest tipus de construcció ha comportat el seu increment, per la qual cosa actualment solen tenir de dues a tres plantes.

Trinquet. Av. De Sant de Joan Baptista, 21.

Atès que a Sant Joan de Moró les vivendes d'aquest tipus principalment es van edificar en el segle XIX i l'edificació es va realitzar en un terreny verge, els corrals s'ubicaven a la part posterior de la vivenda, amb accés independent del principal. La resta de la distribució és molt funcional: la zona restant de la planta baixa i les superiors es dediquen a vivenda, i l'última a l'assecat de part de la collita

En la composició de les fatxades també s'aprecia més una resposta funcional que ornamental. Alçats rectes, sense a penes elements ixents, tan sols en algun cas balcons, amb una porta d'accés de dimensió suficient per al pas d'animals. Segons l'ample de les parcel·les, recauen a fatxada una o dues estances en cada planta, que es correspon amb el nombre de finestres obertes en cada nivell, i que resolen la ventilació i la il·luminació.

Masies. Es tracta d'habitatges aïllats o conjunts d'aquests, que originàriament no formaven part de l'entramat urbà, però que ha acabat absorbint el creixement d'aquest. L'ús de les plantes és semblant al de les vivendes agràries, a les quals cal afegir els corrals i els estables adossats, i a més hi havia la possibilitat de disposar de finestres en totes les fatxades, tot i que el més habitual és que només les tinguen a la fatxada principal.

Vivendes obrador Es distingeixen per l'exercici d'activitats artesanals o comercials en planta baixa i de vivenda en les plantes superiors.

Se solen apreciar en la fatxada algunes característiques funcionals diferents de la resta de vivendes, com ara les majors

Pl.de Juan Renau, 13.

dimensions del buit d'accés, per a carruatges, o la configuració de l'espai interior.

A Sant Joan de Moró dins d'aquesta classificació es troben: el Trinquet, situat en el carrer de Sant Joan Baptista núm. 21 que a més de l'ús esportiu, en la part posterior a la planta baixa albergava una taverna, i l'Hostal, que dóna a la plaça de l'Alcalde Andreu núm. 8, on s'observa l'un ampli accés per a carruatges.

Contràriament al que ocorre en aquest tipus de vivendes en altres poblacions, en aquest cas la planta superior no es destinava a cambra.

Vivendes burgeses. El model primigeni es caracteritza per un accés de grans dimensions, una planta noble en el primer pis, i el predomini d'un llenguatge decoratiu romàntic o acadèmic. Els seus orígens es remunten als palaus medievals, però el mateix tipus o variants es continuen construint fins al segle XIX.

A Sant Joan de Moró no hi ha cap edificació que corresponga exactament a aquesta tipologia, però sí que es troben algunes vivendes agrícoles, com la de la plaça de Juan Renau núm. 13, en la qual es compatibilitzen usos agrícoles amb estances de caràcter noble a les plantes baixa i primera. En aquesta vivenda residia el propietari de grans extensions de terrenys.

Vivendes modernistes. Aquestes vivendes corresponen a les primeres dècades del segle XX. Les seues fatxades s'ornamenten atenent criteris modernistes i el seu ús pot estar vinculat tant a la vivenda agrícola com a obrador, i és aquest últim ús el predominant.

Es tracta d'una tipologia relativament escassa a Sant Joan de Moró. Només es troben dos exemples i alguns elements aïllats com ara portes o reixes. Els murs s'adornen amb concises motllures que coincideixen amb les línies dels forjats i ascendeixen per damunt del nivell de cornisa ocultant les cobertes

Pl.de l'Alcalde Andreu, 3.

C.de la Santíssima Trinitat, 28.

de teula, fent pensar que es tracta de cobertes planes. Els accessos per a carruatges, que no tenen cap sentit en aquesta època, desapareixen, i es configuren les fatxades a través de la porta d'accés i balcons o finestres situades sobre aquesta.

Vivendes obreres. Són habitatges molt senzills, en els quals l'activitat es desenvolupa fonamentalment a la planta baixa.

Vivendes. Av. Maestrat.

Vivendes. C.del Mestre Mas .

Sorgeixen a mitjan segle xx com a resposta a les necessitats de la classe treballadora de la indústria i l'agricultura que s'instal·len en la població com a conseqüència del creixement del sector ceràmic.

Anàlisi constructiva

El territori i la disponibilitat de materials
En l'arquitectura tradicional hi ha una relació directa entre el terreny i la disponibilitat de materials en el seu entorn més immediat. En la població de Sant Joan de Moró ve determinada per terrenys de rebliment del terciari, compostos per argiles, calcàries margoses i conglomerats, l'ús dels quals en la construcció es degué veure afavorit per la instal·lació de dues fàbriques de rajoles en la primera meitat del segle xx.

D'altra banda, la presència de canyes és freqüent en els barrancs i en la rambla de la Viuda, i la utilització de la fusta local es limitava a l'olivera, la garrofera i l'ametler, per la qual cosa per als elements de dimensions més grans havia d'importar-se fusta de pi.

Elements constructius verticals: murs i envans
Els murs exteriors estaven formats de maçoneria ordinària, composta per pedres de margues, pedra arenosa, i aglomerats amb morters de calç i terra. De vegades poden estar reforçats per pilastres de rajola massissa. Per a la formació de llindes de portes i finestres és usual la utilització, de nou, de rajoles massisses, en aquesta ocasió disposades en diverses filades formant xicotets arcs de descàrrega, mentre que en altres casos les llindes es resolen amb rolls de fusta. D'altra banda, les divisions interiors es realitzaven mitjançant la disposició de rajoles massisses molt primes disposades de cantell.

Exteriorment, els murs es revestien amb morters de calç que posteriorment s'emblanquinaven. Els interiors també es revestien, però amb algeps, i igualment es pintaven amb pintures a la calç ocasionalment adornades. En la decoració exterior de les façanes s'aprecien diverses etapes: en les vivendes més antigues s'observa un simple emblanquinat de calç que posteriorment es pintava, i es definia un sòcol d'un altre color; en les més contemporànies s'utilitzen colors foscos per als sòcols i els marcs de les obertures.

Elements constructius horitzontals: forjats i cobertes
Tradicionalment els forjats es resolien mitjançant rolls a manera de biguetes i revoltó d'algeps encofrat. La seua cara inferior es cobria amb algeps i es pintava, mentre que la superior es cobria amb un morter que servia d'acabat, o sobre aquest es col·locaven taulells ceràmics o, en altres casos, hidràulics. En les més modernes s'utilitzen biguetes de fusta de pi perfectament cairades, i posteriorment biguetes de ceràmica armada o de formigó.

Generalment, les cobertes estaven formades per taulers de canyís recolzats sobre biguetes de fusta. Interiorment es revestien amb un enlluït d'algeps, i exteriorment es cobrien mitjançant teules àrabs amb una argamassa de terra. Els ràfels es conformen volant diverses filades de rajola sobre les quals recolzen les teules canals i cobertores.

Escales
Es tractava d'escales tabicades, construïdes mitjançant la utilització de filades de rajola massissa. Aquestes s'empren també per a la formació dels escalons, que en alguns casos es revesteixen amb ceràmica esmaltada. Tradicionalment les baranes es conformaven amb una barana de rajola revestida amb un enlluït d'algeps.

Funcionament estructural
La varietat en les dimensions de les parcel·les propiciaven el funcionament estructural mitjançant murs de càrrega d'aproximadament 50 cm de grossària. La disposició d'aquests depenia de l'ample de les vivendes, de manera que, en habitatges estrets eren els mateixos murs mitgers i els de majors dimensions eren els de la fatxada i els paral·lels a aquests. Aquest mateix esquema estructural podia ser utilitzat també en les cobertes, substituint en alguns casos el mur intermedi per pilars i bigues de càrrega de fusta de mobila, creant d'aquesta manera una estança diàfana.

En alguna vivenda més gran, com en la ubicada a la plaça Juan Renau núm. 13, a la planta superior els murs són reemplaçats per pilars de rajola sobre els quals recolzen bigues grosses de fusta en el sentit del pendent de la coberta, i biguetes paral·leles a la fatxada.

La construcció del segle xx
A mitjan segle xx comença un procés de creixement important de la població, la qual cosa unida a la instal·lació de tres fàbriques de rajola, provoca una modificació important de les tècniques constructives utilitzades fins llavors. Generalment, els murs de maçoneria són substituïts per murs de rajola, generalment buida, i els forjats de fusta per forjats de biguetes de ceràmica armada o de formigó.

Ja en l'últim quart del segle xx les estructures de murs de càrrega se substitueixen per estructures de formigó, donant lloc als sistemes constructius actuals.

Conclusions

L'anàlisi de l'arquitectura tradicional de Sant Joan de Moró permet establir una clara evolució al llarg del segle xx amb diverses tipologies que van des de les masies o les cases urbanes agrícoles, fins a les vivendes obreres de finals del segle xx. S'adeqüen en cada cas a les necessitats i la disponibilitat de materials de cada moment, i la successió de cada un dels tipus utilitzats representen una part d'una contínua evolució en les tècniques constructives i arquitectòniques. En aquest sentit, es marca com a característica comuna i genuïna de la construcció tradicional de Sant Joan de Moró la utilització de materials de construcció extrets directament dels voltants de la localitat.

Diversos aspectes, com ara l'evolució del tipus de vivenda i fins i tot els objectes quotidians continguts en alguns habitatges, posen de manifest l'evolució social patida fonamentalment al llarg del segle xx, des d'una economia agrària minifundista a unes necessitats de vivenda per a una classe obrera. Si bé algunes d'aquestes vivendes ja no s'ajusten a les necessitats dels seus actuals propietaris, resulta interessant la seua conservació com a testimoni del patrimoni cultural dels seus habitants, i per a això resultarà necessària una rehabilitació respectuosa que permeta assolir les exigències actuals, però que mantinga la seua essència original.

Bibliografia

Almagro, A. (2004): *Levantamiento arquitectónico*. Universidad de Granada, Granada.
Martínez y otros, 2015: «Integration of core subjects into projecto-based learning». *INTED*, IATED Academy, Madrid.
Generalitat Valenciana. Decreto 201/1990, de 10 de diciembre, del Consell de la Generalitat Valenciana, por el que se segrega parte del término municipal de Villafamés (Castellón) para constituir Municipio independiente con la denominación de San Juan de Moró. DOGV 1447, 20 de diciembre de 1990. pp 11113.
Bohigues, C., 1983: "Les cases agrupades i urbanes tipus i evolución" en Mira, J. F. ,*Temes d'Etnografía Valenciana*, Institució Alfons el Magnànim, València.

Fonts d'internet – pàgines web
Instituto Cartográfico Valenciano <terrasit.gva.es>
Instituto Geológico y minero de España <http://www.igme.es>
Instituto Geográfico Nacional. *Vuelos fotogramétricos históricos*. <http://www.fototeca.cnig.es/>
Ajuntament Sant Joan de Moró <http://www.santjoandemoro.es/es/page/historia-sant-joan-moro/>

Retrobem-nos.

Jocs tradicionals.

20. Recuperant l'espai lúdic valencià mitjançant les birles valencianes

Joan Josep Trilles Font

Quan busquem al diccionari la paraula «joc», trobem que es tracta de l'acció de jugar, i jugar és passar el temps amb alguna cosa amb el simple objectiu d'entretenir-se, de passar-ho bé.

Així doncs, parlem d'una acció que ha format part de la cultura humana des dels primers temps i que ha permès, de forma indirecta, la supervivència de l'espècie. Així, quan l'ésser humà juga a jocs de persecució, a jocs d'amagar-se, a jocs de llançament, a jocs d'habilitat... està desenvolupant les seues habilitats motrius, les capacitats físiques i les capacitats intel·lectuals. És a dir, l'ésser humà utilitza el joc per a desenvolupar les facetes cognitives, afectives, socials i motrius.

Llavors quan ens endinsem en el món del joc, trobem una tipologia de joc que té un marcat caràcter cultural i que rep el nom de **joc tradicional**. Aquests formen part de la cultura immaterial que hem heretat de les generacions anteriors, fonamentalment, mitjançant la tradició oral.

Alguns d'aquests jocs tradicionals han estat molt arrelats a casa nostra, en el nostre poble, a la nostra comarca i, per tant, han sigut molt populars tot i que, de vegades, alguns han acabat desapareixent com a conseqüència de l'aparició o introducció d'altres activitats lúdiques, fonamentalment de caràcter esportiu, que els han anat reemplaçant. La modificació dels espais de jocs, del nombre de membres de les unitats familiars, etc., també són factors que fan que hi haja una evolució de la cultura lúdica. Per tant, aquests **jocs tradicionals** són considerats com un bé cultural i patrimonial que mereix ser preservat, protegit i admirat sense perdre mai el seu aspecte lúdic.

Com ens contà el professor Àngel Gómez, director de l'Escola Autonòmica de Jocs, *"Els jocs tradicionals són la cultura lúdica del poble transmesa de generació en generació. Quan un joc ja no és al carrer mor, i amb ell, també mor el poble. Els jocs de carrer han servit per a mantenir la llengua del poble".*

Així doncs, el joc forma part de la cultura lúdica d'un poble i es transmet de generació en generació d'una manera natural. Les persones coneixien el joc i el feien seu per haver-hi jugat. No calia escriure per donar-lo a conèixer.

La major part dels jocs tradicionals no utilitzen materials o si ho fan, utilitzen simples materials de joc com ara pedres, bastons, terra, guix, etc. Aquest fet possibilita que els jocs puguen ser practicats per gran part de la humanitat amb diferents variants, versions i característiques, adaptant-se als elements propis i culturals de cada cultura. En el joc tradicional els jugadors pacten les normes, com acabar el joc, faciliten la participació de més companys de diferents edats... per tant, afavoreixen la comunicació, la creativitat i la relació social entre els participants.

Molts **jocs tradicionals**, tot i tenir un marcat caràcter cultural, es juguen en diferents indrets, gràcies al procés de difusió cultural i d'intercanvi que s'ha produït entre distintes cultures.

1. Recuperació patrimoni cultural lúdic valencià

La Federació de Jocs i Esports Tradicionals de la Comunitat Valenciana (FJETCV), a través de l'Escola Autonòmica de Jocs Tradicionals i dins l'apartat Carrer de Jocs del programa Recuperació del patrimoni cultural lúdic valencià, fa arribar a tots els ajuntaments l'oportunitat de promoció i posada en valor dels jocs tradicionals, aquells que es jugaven a les places i carrers dels nostres pobles i que els majors diuen "de tota la vida". Jocs com ara: birles, canut, pic i pala, llançament al set i mig, traure xapes, trompes, *arrimaeta*, i molts altres, que formen part de la nostra cultura lúdica.

L'Escola Autonòmica de Jocs Tradicionals, per tal que les persones puguen gaudir dels jocs i fer de la seua pràctica una activitat esportiva, siga en l'àmbit de recreació o en el de competició, planteja entre altres actuacions l'habilitació de zones de jocs, que tant es poden fer en zones de nova construcció com en parcs i jardins consolidats. Els jocs seran distribuïts de manera harmònica per tal de poder jugar un temps a tots els jocs que puguen habilitar-se a la zona.

La FJETCV en l'actualitat té en marxa diferents competicions: pic i pala, set i mig, i birles valencianes.

A Castelló es juga una lliga provincial de birles valencianes on participen equips de: Caudiel, Jérica, Navajas, Pina, Viver i Castelló de la Plana. Una lliga amb dotze jornades i amb més de cinquanta participants. Aquesta lliga ha fet possible, a banda de recuperar el joc, habilitar espais a les diferents poblacions i motivar la gent gran[1] perquè aporten les seues experiències i mantinguen la seua activitat cada dissabte.

També cal remarcar que anualment es fa una Trobada Interautonòmica de Birles amb representació d'Aragó, Catalunya i la Comunitat Valenciana on cada club porta les birles singulars del seu poble i es comparteixen inquietuds.

2. Les birles valencianes

Vull reproduir una síntesi que va fer Àngel Gómez en la revista *Plaça Major*[2] sobre el joc de birles.

[·] El cas del joc de birles, també conegut com birler, és un joc que igual es juga al litoral com a l'interior i ja fou replegat per la literatura valenciana al segle XIV i XV, Jaume Roig al llibre *Espill o Llibre de les dones*, al capítol primer del segon llibre, en parlar del galanteig del cavaller a la seua amada escriu:

> "Per reduir-la
> jugava birla
> sovent ab ella,
> joc d'escampella,
> ni de la txoca;
> ……."

També cal dir que al llarg del temps el joc de birles, com molts altres, ha estat perseguit per diverses causes i també ha estat protagonista de pintures i dibuixos que en comptades ocasions reflectien el caràcter bel·licós dels jugadors per diferències irreconciliables.

Al nostre país podem afirmar que el joc és conegut des del S XIII i, amb els alts i baixos dels temps que corrien, fins a la dècada dels anys 50 del segle XX, a quasi tots els pobles, encara que fora sols a les festes, es jugava. El joc el podíem trobar prop de la taverna, on els jugadors, si la partida tenia poc que guanyar o perdre, acabaven a la barra fent-se uns cacaus i tramussos amb un gotet de vi. Altre lloc de joc molt típic era el carreró de l'església (Pedralba i Montán). Al poble d'Olocau encara es recorda el dit popular que situa el lloc de joc a la placeta **"carboners a l'era, espardenyers al barri, espavilats a la plaça i birles a la placeta".** El joc al País Valencià ha estat, majoritàriament, un joc masculí, però en alguns pobles i masies i sempre en partides sense apostes es podia veure jugar alguna dona. Els participants eren joves i majors.

Els útils de joc: birla, nom que rep la peça gran (el joc més comú als nostres pobles tenen 6 birles, encara que també podem trobar-ne de 9). La peça menuda, entre 2 i 3 per joc, entre altres noms, i segons el poble on estiguem, rep el nom de motxo, mazo, birlo, birlot. La seua fabricació, manual i a cada poble d'una mida, es feia amb la fusta més abundant al lloc; a les comarques d'interior la fusta més utilitzada era la de carrasca.

El joc. De les sis birles que tenim plantades, llançant fins a tres motxos, cal deixar una birla dreta i les altres cinc tombades al terra. Esta jugada rep, entre d'altres, el nom bona, birla, cares o feta; és l'única que ens serveix per guanyar. El llançament cal realitzar-lo amb la mà baixa (la mà per baix el colze en el moment de soltar el motxo).

A hores d'ara i des de la creació de la Federació de Jocs i Esports Tradicionals de la Comunitat Valenciana es realitzen competicions oficials i la partida es juga a un total de quinze tirades per jugador, les quals es distribueixen en tres sèries de cinc tirades cadascuna.

1 La majoria són majors de 60 anys.

2 *Plaça Major*, revista de festa i cultura editada per la Federació Colles de Castelló. Número 37, pàgina 10, de març de 2008.

Models de birles del País Valencià
D'esquerra a dreta: Xella, Llucena, Gestalgar, Benissanó, Pedralba, Puebla de Arenoso, Oficial del PV, Pina de Montalgrao, Montán, Sant Rafel del Riu, Olocau.

3. Lliga provincial de birles a Castelló

Recordem que a Castelló es juga una lliga provincial de birles valencianes on participen equips de les poblacions de: Caudiel, Xèrica, Navaixes, Pina, Viver i Castelló de la Plana. Una lliga amb dotze jornades –dues per població- i amb més de cinquanta participants.

- De Caudiel participa el **Club Birlas Caudiel** que està vinculat a l'Associació de Jubilats i es juga en el pati del centre social d'aquesta entitat.
- De Jérica participa el **Club de Juegos y Deportes Tradicionales Torre Mudéjar** i que tenen habilitada una zona de joc en el paratge de la Fuente de Randurias. Aquest equip promou activitats i competicions locals amb escolars de la població.
- De Navajas participa el **Club de Birles Navajas**, vinculat al **Centro de Convivencia para Mayores Jardín del Palancia on tenen la seu. Tenen habilitades unes pistes darrere del pavelló multifuncional.**
- **De Pina el Club Mirlos Santa Bárbara,** format per gent jubilada, té habilitades unes pistes a la zona recreativa Complejo La Cañada. Trobem la singularitat que en aquesta població anomenen *mirlos* a les birles.
- De Viver participa el **Club de Juegos Tradicionales Belsino,** format per gent jubilada de l'associació de jubilats Belsino, que té la seu en el Hogar del Jubilado i té habilitada una zona de jocs de birles per la zona del Chorrillo.
- De Castelló de la Plana participa la **Secció de Jocs i Esports Tradicionals de la Federació Colles de Castelló** formada principalment per gent de les colles Reyes i El Mitget. Gràcies a les gestions d'aquesta secció es va habilitar una zona de jocs en un parc al costat del Segon Molí que ha donat nom a l'actual plaça dels Jocs Tradicionals. Al mes de febrer de l'any 2009 es va celebrar a Castelló un Congrés Mundial de Boli reivindicant el joc del Boli-dali a la nostra ciutat amb el tradicional Campionat Mundial de Boli que es juga per festes de la Magdalena[3]. Des d'aquesta secció, i en col·laboració amb el Patronat Municipal d'Esports de l'Ajuntament de Castelló, se celebren les Jornades Escolars de Jocs Tradicionals des de l'any 2009 per on han passat més de 30 escoles i més de 3.000 escolars. En la plaça dels Jocs Tradicionals tenen habilitades unes pistes per jugar a les birles.

Aquesta lliga compta amb dotze jornades més una jornada de recuperació. Per a poder passar a la fase autonòmica es consideren dues puntuacions, per una banda la individual, on cada jugador va acumulant les millors puntuacions de les deu primeres tirades, i per una altra banda les puntuacions per equips, on s'acumulen les tres millors puntuacions de l'equip de les deu primeres tirades. Pel que fa a la competició individual, es juga una **Copa Federació** on les millors dones i els millors homes juguen la final. Quant a equips, es juga la **final autonòmica** amb els tres millors equips de la zona de València[4] i els tres millors de la zona de Castelló a doble partit.

Personalment, faig un taller de birles els dilluns amb usuaris de l'Associació i Fundació Dany Cerebral Adquirit ATENEU de Castelló a l'antiga caserna Tetuan XIV. Aquestes persones amb mobilitat reduïda participen activament segons les seues possibilitats. Aquest taller serveix per a donar-los una activitat nova que les il·lusione, i elles em transmeten força per continuar treballant i a més alguns m'expliquen jocs de la seua infància. Com a objectiu per a 2015 vull incorporar en la seua trobada anual d'entitats, en les competicions adaptades, els jocs de birles valencianes. He de dir que a l'equip de Caudiel hi ha un jugador que juga amb una sola cama amb total normalitat.

4. Conclusions

Torne a recordar que el joc forma part de la cultura lúdica d'un poble i és transmès de generació en generació d'una manera natural.

Així és com impliquem la societat civil de Castelló en la recuperació de l'espai lúdic amb activitats que motiven en els infants i joves aquesta inquietud i, de passada, estudiem els nostres costums i tradicions.

Ara recorde com fins a la mateixa ermita-castell de Sant Miquel de les Torrocelles hi ha una inscripció, just en la paret

3 En les festes de la Magdalena de 2015 s'ha jugat el XXVI Campionat Mundial de Boli organitzat per la Colla Xupla-xarcos.

4 A la zona de València hi ha equips a: Benissanó, Burjassot, Castellar-Oliveral, l'Eliana, la Pobla de Vallbona i València. A Alacant hi ha equips a Dolores però no juguen cap lliga.

Jornada de Jocs Tradicionals a Jérica (2015).

que hi ha a l'esquerra de l'ermita, que diu: *Se prohíben toda classe de juegos en este recinto*. És més, a les noves actuacions urbanístiques a les nostres ciutats gaudim de grans espais oberts per a l'oci on gairebé en tots posa: *Prohibido jugar a pelota*. Crec que hem de fer una reflexió profunda sobre aquesta qüestió.

Crec que si motivem la nostra gent gran, guanyarem, o millor dit, recuperarem, el nostre espai lúdic. Recorde com quan van asfaltar els carrers a Castelló la policia ens furtava la pilota perquè: *la calle es para los coches.* Serà una tasca de tothom, cal reivindicar espais habilitats: en el passat mes d'octubre a Benicàssim es va inaugurar un espai de jocs tradicionals a la plaça del País Valencià.

Aleshores aquesta activitat popular del joc de birles pot servir-nos per a dinamitzar col·lectius socials i escolars a les nostres poblacions. Aquest joc és molt apte per a realitzar activitats intergeneracionals, per recuperar el nostre patrimoni immaterial i de passada recuperar l'espai lúdic valencià.

5. Bibliografia

BARRULL, C., ESPUNY, E. (coords.) (2012): *Els jocs en la història*. Edicions Afers, Catarroja – Barcelona.

BATALLER, J. (1979): *Els jocs dels xiquets al País Valencià*. Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de València, València.

BOUCHÉ HENRI (dir) *et al.* (2006): «Jocs i joguines tradicionals». X Jornades de Cultura Popular a Castelló. Institut Municipal d'Etnografia i Cultura Popular, Castelló de la Plana.

GISBERT, F (2012): *A què juguem? Els nostres jocs i joguines tradicionals* · Premi Bernat Capó 2012. Edicions del Bullent, S.L., València.

GÓMEZ, À. (1992): *Joc de birles*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència Generalitat Valenciana. València.

Jornada de Jocs Tradicionals a Viver (2014).

GÓMEZ, À. (2001): *Juegos tradicionales valencianos.* Carena editors. València.

GÓMEZ, À., CIVERA. M. (2007): *Juegos tradicionales. Alcublas escribe.* Ayuntamiento de Alcublas. València.

GÓMEZ, À., HERNÀNDEZ, F., MESADO, F. (2007): *Jocs al carrer.* Ajuntament de Torrent, Oficina de Promoció i Ús del Valencià. Torrent.

INSTITUT RAMON MUNTANER (2009): *Les societats a través del joc. Els jocs en la història.* El Perelló.

INSTITUT RAMON MUNTANER (2010): *Espais de jocs: patrimoni, turisme i festa. Els jocs en la historia.* El Perelló.

INSTITUT RAMON MUNTANER (2012): *Els jocs i la interculturalitat. Els jocs en la història.* Móra la Nova.

LAVEGA, P. (2000): *Juegos y deportes populares tradicionales*. Inde Publicaciones. Barcelona.

ORTI, J. (2012): *Els jocs i la tradició lúdica de Sant Mateu al segle XX*. Onada Edicions, Benicarló.

QUIRÓS, F. (2007): *Els jocs tradicionals a Vila-real. Recopilació dels jocs de carrer dels nostres majors.* Ajuntament de Vila-real, Regidoria de Normalització Lingüística.

RAMIA, D., ROCA, P., SERRA, V. (2007): *La música en els jocs populars. Cançoner dels jocs a Castelló.* (Llibre i disc compacte). Publicacions Ajuntament de Castelló de la Plana.

SANZ, J., ARNAU, F. (2010): *Jocs tradicionals d'Alcalà de Xivert*. Associació d'Amics de Mainhart. Alcalà de Xivert.

TORTAJADA, Á., CALPE, L., VALDEOLIVAS, E. (2010): *Los juegos de la calle. Recopilación de juegos infantiles y juveniles de Segorbe y de su entorno.* Fundación Mutua Segorbina, Segorbe.

TRILLES, J. (2002): *Juegos Populares. Castellón siglo XXI. La nostra terra.* PECSA, Castelló.

peu Patrimoni

Programa d'Extensió Universitària

